

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

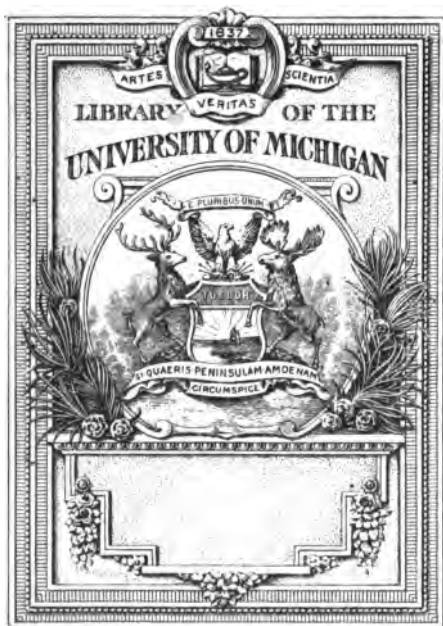
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

~~3.1.5.5.~~

89.1.28

V 4

H

207.7

THE
AITAREYA BRAHMANAM OF THE RIGVEDA,

CONTAINING THE

**EARLIEST SPECULATIONS OF THE BRAHMANAS ON THE
MEANING OF THE SACRIFICIAL PRAYERS,**

AND ON

**THE ORIGIN, PERFORMANCE, AND SENSE OF THE
RITES OF THE VEDIC RELIGION.**

EDITED, TRANSLATED AND EXPLAINED BY

MARTIN HAUG, PH.D.,

SUPERINTENDENT OF SANSKRIT STUDIES IN THE POONA COLLEGE, &c. &c.

VOL. I.

**SANSKRIT TEXT, WITH PREFACE, INTRODUCTORY ESSAY, AND A
MAP OF THE SACRIFICIAL COMPOUND AT THE
SOMA SACRIFICE.**

**PUBLISHED BY THE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION IN
BEHALF OF GOVERNMENT.**

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

LONDON: TRÜBNER AND Co., 60, PATERNOSTER ROW.

1863.

BOMBAY :
PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

P R E F A C E.

The present work is the first edition, and first translation of one of the most important works of the Brâhmaṇa literature. The text has been prepared from three manuscripts, two of which are in my own possession. The third was a copy made by a Pandit from another manuscript. This copy was sent to the press, and corrected from the two other manuscripts. Besides I used the text which is in Sâyaṇa's Commentary on the work, in the copy belonging to the Sanscrit library of the Poona College. Though it would not have been difficult for me to procure ten manuscripts of the text, I saw nowhere any need for it. For those two which were purchased from priestly families, with whom the learning by heart of the Rigveda was hereditary for many centuries, proved so correct, that there was no need for comparing a larger number. Actual difference of readings can be hardly spoken of. For the text of the Brâhmaṇam is as well preserved as that of the Saṁhitâ.

In order to facilitate the reading of the text, I have introduced the European method of punctuation. One of my manuscripts has regular stops, marked with vertical strokes in red ink above the line; they do not, however, point out the end of sentences and phrases, but only the place where the repeater of the Brâhmaṇam used to stop, when called to some house to read it.

The editing of the text and the translation of the numerous stories contained in the work was a comparatively easy task, and might have been carried out as well in Europe by any respectable Sanscrit scholar in possession of the necessary materials obtainable there. But the case stands different with the translation of the technical parts of the work and principally the numerous explanatory notes which are indispensable for an actual understanding of the book. Though Sâyaṇa's excellent Commentary, which I have used throughout, is a great help for making out the proper meaning of many an obscure word, or phrase, it is not sufficient for obtaining a complete insight into the real meaning of many terms and passages occurring in the work. Besides, a good many passages in the Commentary itself, though they may convey a correct meaning, are hardly intelligible to European Sanscrit scholars who have no access to oral sources of information. The difficulties mainly lie in the large number of technical terms of the sacrificial art, which occur in all Brâhmaṇas, and are, to those uninitiated into the mysteries of this certainly ancient craft, for the most part unintelligible. It is, therefore, not surprising, that no Sanscrit scholar as yet ever attempted the translation of the whole of a Brâhmaṇa ; for the attempt would, in many essential points, have proved a failure.

What might be expected in the explanation of sacrificial terms from scholars unaided by oral information, may be learnt from the three volumes

hitherto published of the great Sanscrit Dictionary, compiled by Boehtlingk and Roth. The explanations of these terms there given (as well as those of many words of the *Saṁhitā*) are nothing but guesses, having no other foundation than the individual opinion of a scholar who never made himself familiar with the sacrificial art, even as far as it would be possible in Europe, by a careful study of the commentaries on the *Sūtras* and *Brâhmaṇas*, and who appears to have thought his own conjectures to be superior to the opinions of the greatest divines of Hindostan, who were especially trained for the sacrificial profession from times immemorial. These defects of a work which is in other respects a monument of gigantic toil and labour, and on account of its containing numerous references and quotations extremely useful to the small number of Sanscrit scholars who are able to make independent researches, have been already repeatedly pointed out by Professor Theodor Goldstücker, one of the most accurate Sanscrit scholars in Europe. Although his remarks excited the wrath principally of some savans at Berlin, who had tried to praise up the work as a masterpiece of perfection and ingenuity almost unparalleled in the history of lexicography, they are, nevertheless, though in some points too severe, not quite so undeserved and unjust, as the defenders of the Dictionary made them to appear. Goldstücker justly does not only find fault with its explanation of ritual terms, but with the meanings given to many words in the *Saṁhitā*. Though I am far from defending

even the greater majority of Sâyaṇa's explanations of the more difficult words and sentences of the Sāṃhitâ, it would have been at any rate advisable for the compilers of a Sanscrit Dictionary, which includes the Vedic words, to give Sâyaṇa's explanations along with their own. Even granted that all Sâyaṇa's explanations are only either guesses of his own, or of the great Bhaṭṭâchâryas* before him, whose labours he principally used, they nevertheless deserve all attention as the opinions and observations of men who had a much deeper knowledge of the Sanscrit language in general, and the rites of the Vedic religion, than any European scholar has ever attained to. It is quite erroneous to presuppose, as the editors of the Dictionary appear to do, that Sâyaṇa himself made the majority of explanations in his Commentary. All Pandits who have any knowledge of the subject unanimously assert that he used a good many predecessors, and that comparatively few explanations are entirely his own. The so-called Kâus'ika Bhâshya is said to be more ancient than that of Sâyaṇa, and also the Râvana Bhâshya. Both are said to be still extant, but I have not yet been able to obtain copies of them.

---

* This is the name of those Hindu scholars who not only learn, as the Bhaṭṭas do, one of the Vedas completely by heart, but who study the meaning of each verse and word, so as to be able to give orally the explanation of any passage required. The number of this class of scholars who represent the Doctors of Hindu theology, is now very small. In this part of India, though there are many hundreds of parrot-like repeaters of the sacred texts, there is not a single one to be found. Some (three or four) are said to be at Benares. They are highly respected, and, as incarnations of Bṛihaspati—the Pandit of the Gods, at certain occasions regularly worshipped.

Seeing the great difficulties, nay, impossibility of attaining to anything like a real understanding of the sacrificial art from all the numerous books I had collected, I made the greatest efforts to obtain oral information from some of those few Brahmans who are known by the name of Shrotriyas, or Shrâutis, and who alone are the preservers of the sacrificial mysteries as they descended from the remotest times. The task was no easy one, and no European scholar in this country before me ever succeeded in it. This is not to be wondered at; for the proper knowledge of the ritual is everywhere in India now rapidly dying out, and in many parts, chiefly in those under British rule, it has already died out. Besides, the communication of these mysteries to foreigners is regarded by old devout Brahmans (and they alone have the knowledge) as such a monstrous profanation of their sacred creed, and fraught with the most serious consequences to their position, that they can only, after long efforts, and under payment of very handsome sums, be prevailed upon to give information. Notwithstanding, at length I succeeded in procuring the assistance of a Shrâuti, who not only had performed the small sacrifices, such as the Dars'apûrnamâsa Ishti, but who had even officiated as one of the Hotars, or Udgâtars, at several Soma sacrifices, which are now very rarely brought. In order to obtain a thorough understanding of the whole course of an Ishti, and a Soma sacrifice, I induced him (about 18 months ago) to show me in some secluded place in my premises, the prin-

cial ceremonies. After the place had been properly arranged, and the necessary implements brought to the spot, the performance began. I noted carefully everything I saw during about five days, and always asked for explanation if I did not properly comprehend it. I was always referred to the Sûtras and the Prayogas or pocket books of the sacrificial priest, so that no deception could take place. All information was conveyed to me by means of the Marathi language, of which I had by that time already acquired a sufficient knowledge for carrying on any conversation. In this way I obtained some sort of rough knowledge of the principal ceremonies (for they were generally only partially, in order to save time, and rapidly performed), which I completed afterwards by oral instruction, derived from the same and some other sacrificial priests, and Agnihotris, who had the sacrificial operations performed on themselves and in their behalf. Thus I was enabled to understand the various Sûtras, and consequently the technicalities of the Brâhmaṇas. Therefore the explanations of sacrificial terms, as given in the notes, can be relied upon as certain; for they are neither guesses of my own, nor of any other Hindu or European scholar, but proceed from what I have myself witnessed, and been taught by the only men who have inherited the knowledge from the most ancient times. My notes are therefore, for the most part, independent of Sâyaṇa, for I had almost as good sources as he himself had. He, however, does not appear to have troubled himself much with a minute study of the actual

operations of the sacrificial priests, but derived all his knowledge almost entirely from the Sûtras only.

It had been easy for me to swell by accumulation of notes the work to double the size which it is now ; but I confined myself to give only what was necessary. The remainder I may publish at some other occasion.

I have to acknowledge with many thanks the willingness with which E. I. Howard, Esq., Director of Public Instruction of this Presidency, who is ever ready to promote literary pursuits and learned researches into Indian and Iranian antiquities, undertook the publication of the whole of this work for Government. He will be entitled to the gratitude of all those who may profit by the new sources of information opened up for the first time in it.

I have also to render my thanks to Professor E. B. Cowell, at Calcutta, for the kindness to have allowed me the use of his copy of the Kâushîtaki Brâhmaṇam, and to Professor Bühler at Bombay, for his copy of the whole Tândya Brâhmaṇam, of which I have hitherto been able to procure a fragment only.

MARTIN HAUG.

Poona, 22nd November 1863.

INTRODUCTION.

I.

On the Mantras, Brâhmaṇas, and Sûtras, and their mutual relationship. Probable origin and age of the Mantras and Brâhmaṇas.

The Veda, or Scripture of the Brâhmans, consists, according to the opinion of the most eminent divines of Hindostan, of two principal parts, viz. *Mantra* and *Brâhmaṇam*. All that is regarded as revelation must be brought under these two heads. What of the revealed word is no Mantra, that is a Brâhmaṇam; and what is no Brâhmaṇam, must be a Mantra. This is the line of argument followed by the Brahmanic theologians. But this does neither make clear what a Mantra is, nor what we have to understand by a Brâhmaṇam. Both terms are technical, and their full bearing, and characteristic difference from one another, is to be comprehended only from a careful study of those works which bear either of these titles. The Brahmanical divines have, of course, not failed to give definitions of both, and shown what topics fall under the head of either. But, as Sâyaṇa (in his preface to his Commentary on the Aitareya Brâhmaṇam) justly remarks, all definitions of either term which were attempted, are unsatisfactory.

We have here nothing to do with the theological definitions of these two terms; we are only concerned with their meaning, from a literary point of view. And this we can state without reference to Brahmanic authorities.

Each of the four Vedas (Rik, Yajus, Sâman, and Atharvân) has a Mantra, as well as a Brâhmaṇa portion. The difference between both may be briefly stated as follows: That part which contains the sacred prayers, the invocations of the different deities, the sacred verses for chanting at the sacrifices, the sacrificial formulas, blessings and curses, pronounced by priests is called *mantra*,¹ i. e. the produce of thinking. This word is of a very early date; for we find it in the Zend-Avesta in the form of *mañthra* also. Its meaning there is that of a sacred prayer, or formula, to which a magical effect was ascribed, just as to the Vedic mantras. Zoroaster is called a *mañthran*, i. e. a speaker of mantras, and one of the earliest names of the Scriptures of the Parsis, is *mañthra s'peñta*, i. e. the holy prayer (now corrupted to *mansar spent*).

This fact clearly shows, that the term *mantra* in its proper meaning was already known at that early period of Aryan history when the ancestors of the Brahmans and those of the Parsis (the ancient Iranians) lived as brother tribes peacefully together. This time was anterior to the combats of

---

¹ See more about it in Goldstücker, "Pāṇini, his Place in Sanscrit Literature," page 68.

the Devas and Asuras, which are so frequently mentioned in the Brâhmaṇas, the former representing the Hindus, the latter the Iranians.²

At this time the whole sacred knowledge was, no doubt, comprised by the term *mantra*. The Brâhmaṇam was unknown; and there is actually nowhere in the whole Zend-Avesta a word to be found which conveys the same or a similar meaning which has been attached to the word "Brâhmaṇam" in the Indian Literature.

The Brâhmaṇam always presupposes the Mantra; for without the latter it would have no meaning, nay, its very existence would be impossible. By "Brâhmaṇam" we have always to understand that part of the Veda (Brahmanical revelation) which contains speculations on the meaning of the mantras, gives precepts for their application, relates stories of their origin in connection with that of sacrificial rites, and explains the secret meaning of the latter. It is, to say it in short, a kind of primitive theology and philosophy of the Brahmans. The objects for these theological, philosophical, grammatical, etymological, and metrical speculations were the Mantras, and the sacrifices, principally the great ones, for the performance of which the Brahmans were actually trained, a custom which has obtained almost up to the present day in some parts of India (such as Mahârâshtra).

---

² See my *Essays on the Sacred Language, Writings, and Religion of the Parsis*, pp. 225-29.

Etymologically the word is derived from *brahmán*³ which properly signifies the Brahma priest who must

³ *Brahmán* is derived from *brahma*. This is an abstract noun, in the neuter gender, of a root *brih* (original form *bark*), to which the two meanings "to raise," and "to grow" are given by the Indian grammarians. The latter thought both meanings so irreconcilable that they substituted two roots *brih*. But there is certainly no necessity for that. What grows, becomes bigger, and higher, and thus "rising in height," is a necessary consequence of growth. It is, however, very doubtful whether the root *brih* without a preposition (such as *ud*) can convey the meaning "to raise." The meaning "to grow" is at any rate the original one. Thus derived *brahma* means originally "growth." That this was the original sense of the word can be proved from other reasons also. *Brahma* is the same word, in every respect, as the *baresma* of the Zend-Avesta, the *h* of Sanscrit being changed according to the phonetical laws of the Zend grammar, into a sibilant. This means a bunch of twigs tied together by a reed which is used up to the present day by the Parsi priests when performing the Homa ceremony. The Brahmans use at all their sacrifices a bunch of kus'a grass which is also tied together. They call it *Veda* (see *Asv. Sr.* 8. 1, 11 *vedam patnyāi pradāya vāchayet i. e.* after having handed over to the wife of the sacrificer that bunch of kus'a grass, which is called *Veda*, he should make her repeat this mantra, &c). *Veda* is a synonymous word for *brahma*; for the latter term is often explained by *veda* (so does Kaiyata in his notes on Patañjali's explanation of Pāṇini's Sūtra 6, 3, 86, in the *Mahābhāṣya*), and thus identified with the designation of the whole body of sacred knowledge of the Brahmans. In the *Nighaṇṭavas*, the ancient collection of Vedic words, *brahma* occurs twice, once as a name for "food" (2, 7), and another time as that for "wealth." Both these meanings, principally the former, can easily be connected with that of "growth." They appear to be founded on passages of the *Brāhmaṇas*, where is said, that the Brahma is food. In the *Saṃhitā*, however, these meanings are never to be met with; but from this circumstance it certainly does not follow that they never existed. The meaning attached to the word in the *Saṃhitā* appears to be that of "sacred hymn, chant." Sāyana explains it often by *stotra*, i. e. the performance of the *Sāma* chanters (see his Commentary on *Rigveda*, 7, 22, 9) or by *stotrāṇi haviṃśhicha* (7, 23, 1) i. e. chants and offerings. This meaning is, however, not the original one, and does even in the *Saṃhitā* hardly express its proper sense. It cannot be an equivalent either for *mantra*, or *sāman*, or *sto ram*, or *havis*, and if it appear to be used in one of these senses, it means their common source; for the hymn, repeated by the Hotar, as well as the chant of the *Sāma* singers, and the oblations given to the fire by the *Adhvaryu*, are all equally made sacred by means of their

know all Vedas, and understand the whole course and meaning of the sacrifice. He is supposed to be a perfect master of divinity, and has in this capacity to direct and superintend the sacrificial ceremonies. The most eminent of this class of priests laid down rules for the proper performance of sacrificial rites, explained them, and defended their own opinions, on such topics against those of their antagonists; moreover they delighted in speculations on matters of a more universal character, on this life, and that life, on the best means of securing wealth, progeny, fame, heaven, &c., on mind, soul, salvation, the Supreme Being; the dictum of such a Brahma priest who passed as a great authority, was called a *Brâhmaṇam*.

---

participation in the *brahma*. Such expressions as, "to make the brahma," "to stir up the brahma," (*brahma jinvati*) throw some light on its nature. They show (as one may clearly see from such passages as Taittiriya Brâhmaṇam 1, 1) that it was regarded as a latent power, like electricity, which was to be stirred up at the time of the performance of a ceremony. The apparatus were the sacred vessels, or the hymns, or chants. So, at a certain ceremony at the morning libation of the Soma feast, the Adhvarya and Pratipasthâtar put the two Grahas (Soma cups), called Sûkra and Manthi (see Ait. Br. 3, 1) together, and address them in the following way, "Put, ye two (Grahas)! together the Brahma; may ye stir it up for me," &c. (Taittir. Br. 1, 1). This evidently means, that these two Grahas are put together for the purpose of eliciting the Brahma-power, and all the other powers, dependent upon it, such as the *Kshattram*, &c. The presence of the *brahma* at every sacrifice is necessary; for it is the invisible link connecting the ceremony performed with the fruits wished for, such as sovereignty, leadership, cattle, food, &c.

It is, as we have seen, symbolically represented by a bunch of kusâ grass, which is always wandering from one person to another, as long as the sacrifice lasts. It expresses the productive power in nature, which manifests itself in the growth of plants, and all other creatures. The sacrificer wishes by means of the mystical process of the sacrifice to get hold of it; for only then he is sure of obtaining anything he might wish for.

b *

Strictly speaking, only the rule regarding the performance of a particular rite,⁴ or the authoritative opinion on a certain point of speculative theology went by this name, and we have accordingly in the works called Brâhmanas, nothing more or less than collections of the dicta of those Brahma priests on the topics mentioned. Afterwards the term Brâhmanam, which originally signified only a single dictum, was applied to the whole collection.

In a still more comprehensive sense we have to understand by "Brâhmana," a whole kind of literature, including the so-called Aranyakas and Upanishads.

Each Veda has a Brâhmanam, or collection of the dicta of Brahma priests, of its own. But they also show in style, expression, line of argument, and object and tendency of their speculations, such a close affinity, and even identity, that the common origin of all Brâhmanas is indisputable. They owe mainly their origin to those Brahmans who constituted themselves into regular sacrificial congregations, in order to perform the so-called *Sattras* or sacrificial sessions, some of which could last for many years. The legendary history of India knows of such sessions which are said to have lasted for one hundred, and even one thousand years.⁵ Though these reports

---

⁴ So are, for instance, the rules given for the repetition of the *Dûrohanam* (4, 19) quoted as a "Brâhmanam" (in 6, 25). See also 8, 2.

⁵ See Mahâbhârata 3, 10513, where a *Sattra*, *Ishtâkṛita* by name, is mentioned as lasting for one thousand years.

are extravagant, they undoubtedly show that there was a time in Hindostan when large bodies of Brahmans spent almost their whole lives in sacrificing. This time is to be sought for at a very early period of Indian history; for the Brâhmaṇas with their frequent allusions and references to the Sattras of the Rishis on the banks of the Sarasvatî, and those held by the half mythical Aṅgiras, and by the Adityas (a class of gods), or even by the cows, trees, snakes, &c., presuppose their existence from times immemorial. Likewise we find in the Mahâbhârata frequent mention made of these sacrificial sessions which constitute one of the characteristic features of the earliest Brahmanic settlements in the north-west of Hindostan. It is chiefly at these Sattras that we have to look for the development and refinement of the sacrificial art, and the establishment of certain rules regarding the performance of sacrificial ceremonies.

When the Brâhmaṇas were brought into that form, in which we possess them now, not only the whole *kalpa* (i. e. the way of performing the sacrificial ceremonies) was settled, save some minor points, but even the symbolical and mystical meaning of the majority of rites. It took, no doubt, many centuries before the almost endless number of rites and ceremonies, and their bewildering complications could form themselves into such a regular system of sacrificial rules, as we find already exhibited in the Brâhmaṇas. For the Sûtras which belong to each class of Brâhmaṇas generally contain nothing novel,

no innovation in the sacrificial art; they supply only the *external* form to a system which is already complete in the Brâhmaṇas, and serve as text books to the sacrificial priests. And even in their arrangement they follow often their Brâhmaṇas to which they belong. So for instance the fourth, fifth, and sixth Adhyâyas of the As'valâyana Sûtras, which treat of the Agnishtoma, Sôma sacrifice, and its modifications, Ukthya, Sholas'i, and Atirâtra, closely correspond to the three first books, and the two first chapters of the fourth, of the Aitareya Brâhmaṇam; and the seventh and eighth Adhyâya of those Sûtras treat exactly of the same subjects, as the three last chapters of the fourth book, and the fifth and sixth books of our Brâhmaṇam, viz. on the various parts of the Sattras, or sacrificial sessions, and the numerous recitations required for their performance. In many passages, the Aitareya Brâhmaṇam and the As'valâyana Sûtras even literally agree. The latter could, from their very nature as a "string of rules" for the guidance of the sacrificial priests, dispense with almost all the numerous speculations of the meaning and effect of certain verses and rites, and all points of controversy in which some of the Brâhmaṇas abound; but as regards the actual performance of rites, what mantras were required at certain occasions, and in what way they were to be repeated, the Sûtras must give much more detail and be far more complete than the Brâhmaṇas. From this nature of both classes of works, and the relation in which they stand to one

another, it would not be difficult to show, that both might have originated at the same time. Pânini distinguishes between old and new Brâhmanas as well as between old and new Kalpa works (Sûtras). The strict distinction between a Brâhmana and Sûtra period is, on a closer inquiry, hardly tenable. The Brâhmanas were only more complete collections of the same traditional stock which was in existence on the sacrificial art and its meaning than the Sûtras, which were compiled for practical purposes only.

We may safely conclude from the complicated nature and the multitude of the Brahminical sacrifices which were already developed and almost complete at the time of the composition of the Vedic hymns, not only at that of the Brâhmanas, that the compilation of sacrificial manuals containing all the rules for the actual performance of the duties of a certain class of priests (such as the Hotris or repeaters of the Rik verses, the Udgâtris, the chanters of the Rik verses, and the Adhvaryus, the manual labourers and sacred cooks), was quite necessary at a very early time, certainly not posterior to the collection of the Mantras and the dicta of the Brahma priests into separate works.

The Sûtras contain many special rules which will be in vain sought for in the Brâhmanas, but which are there simply presupposed. So we do not find, for instance, the description of the Dars'apûrṇama ishti (the New and Full Moon sacrifice), or that of the Châturmâsya-ishti, in the Aitareya Brâhmanam, though their names are occasionally mentioned, but

we find them in the As'valâyana Sûtras. The recital of the Sâmîdhenî verses (required when kindling the fire at the commencement of any sacrificial rite) is briefly mentioned in the Brâhmanas, but minutely described in the Sûtras (1, 2). That they were left out in the Brâhmanam cannot be accounted for by assuming that their exposition was alien to the purpose of its author, or that they were unknown to him, but only by believing, that they were regarded as too trivial matters, too commonly known to deserve any special notice on his part. Certain modifications in repeating mantras (required at the great Soma sacrifices), such as the *Dûrohanam*, the *Nyûñkha*, the peculiar construction and repetition of the *Shoḷas'î* and *Vâlahhilya* Shastras, &c. are in the Brâhmanam almost as minutely and accurately described, as we find them in the Sûtras (compare, for instance, Ait. Br. 4, 19 with As'v. S'r. S. 8, 2). This clearly shows that the authors of the Brâhmanas knew as well all the details of the sacrificial art, as the compilers of the Sûtras. The circumstance that many such things, as the recital of the Sâmîdhenî verses, &c. were left out in the Brâhmanam, though they are neither very simple to comprehend, nor were they unknown, entitles us to assume that they were taught in separate treatises, which could be nothing else than works like the present Sûtras.

The Sûtras which we possess at present are, no doubt, posterior to the Brâhmanas to which they belong; but there is every reason to believe that there were Sûtras more ancient; and simple in their

style, which served the authors of the present ones as sources of information, and these works may have been coeval with the majority of our Brâhmaṇas.

Although we cannot discover any material difference between the Brâhmaṇas and the Sûtras so as to regard the latter as developing and systematizing the ideas contained in the former, as is the case with the Vedânta philosophy in reference to the Upanishads, yet there exists one between the Brâhmaṇas, and the Mantras and hymns. This difference is, however, not very great, and can be accounted for partially from other causes than that of age. Already the hymns presuppose a settled ritual, and contain many speculative ideas similar to those of the Brâhmaṇas.

Some scholars hold that the occurrence of sacrificial terms, or of philosophical and mystical ideas are suggestive of the late date of the hymn in which they are found. But these circumstances do by no means afford any sure test as to the relative age of the Vedic hymns. One has even drawn a strict line of distinction between a Mantra and Chhandas period, assigning to the former all the sacrificial hymns, to the latter those expressive of religious and devotional feelings in general, without any reference to sacrificial rites. But I have grave doubts whether this distinction will prove tenable on further inquiries, chiefly if this question as to the age of a certain hymn is made entirely to depend upon what period (the Mantra or Chhandas period) it might belong to. There are sacrificial hymns which, to judge from their style and their general ideas, must

be as ancient as any which have been assigned to the Chhandas period.

I may instance here the hymn required at the horse sacrifice (Rigveda, 1, 162) and the Nâbhânedishtha Sûkta (10, 61; on its origin, see Ait. Br. 5, 14). The former is assigned by Max Müller^{*} to the Mantra period (between 1000-800) on no other ground but because of its containing technical terms of the sacrificial art. But this reason is certainly not sufficient to make it late. On the contrary its rather unpolished style, its poor imagery, its beginning with the invocation of the most ancient triad of Indian gods, *Mitra*, *Varuṇa*, and *Aryaman*, the very names of which deities are even to be met with kindred nations, such as the Iranians and Greeks, the mentioning of several sacrificial priests by obsolete and uncommon names,—all these circumstances combined tend to show, that it is rather one of the earliest than one of the latest productions of Vedic poetry. We find in it the sacrificial art, if compared with its description in the Brâhmaṇas, in its infancy, yet containing all the germs of the later system. Because of almost all incidents attendant upon a sacrifice being mentioned in this hymn, it affords us the best means for investigating into the extent and development of the sacrificial art at the time of its composition. Let us point out some of the most remarkable facts which may be elicited from it.

---

^{*} History of Ancient Sanscrit Literature, page 553.

In the fifth verse the names of the performing priests are mentioned. They are only six in number, viz. *Hotar*, *Adhvaryu*, *Avayâj*, *Agnimindha*, *Grâvagrâbha*, and *S'âñstar*. Four of these names are quite uncommon or obsolete. *Avayâj* is the *Pratiprasthâtar*, *Agnimindha* (the fire-kindler) the *Agnîdhra*, *Grâvagrâbha* the *Grâvastut*, and *S'âñstar* the *Maitrâvaruṇa* of the *Brâhmaṇas*. The small number of priests at the horse sacrifice (*as'vamedha*), which was at later times, as we may learn from descriptions given of it in the epic poems, the greatest, most complicated and costly which the Brahmins used to perform, must surprise, principally if we consider, that the *Agnishṭoma*, which was the most simple Soma sacrifice, required for its performance already at the time of the *Brâhmaṇas*, and even anterior to it, sixteen officiating priests.

There can be no doubt that in the most ancient times a comparatively small number of priests was sufficient for the performance of a simple animal or Soma sacrifice. The two most ancient offices were those of the *Hotar* and *Adhvaryu*; they were known already when the ancient Iranians separated from the ancestors of the Hindus; for we easily recognise them by the names *Zota* and *Rathwi* (now corrupted to *Raspi*) in the *Zend-Avesta*.

The *Pratiprasthâtar* appears to have been an assistant of the *Adhvaryu* from a very remote time; for we find the two *As'vins* called the two *Adhvaryus* (*Ait. Br.* 1, 18), by which expression we can only understand the *Adhvaryu* and

his constant assistant the Pratiprasthâtar. That there was a plurality of Adhvaryus already at the time of the Rishis, we may learn from several passages of the Sâmhita of the Rigveda (2, 37, 2 ; 8, 2, 4).

The fourth priest here mentioned is the Agnîdhra ; for by the term *Agnimindha* we can only understand him. His office appears to be very old and he is once mentioned by his very name *Agnîdhra* in a Vedic song (2, 36, 4). Besides we meet with the well known formula which he has, as the protector of the sacrifice, to repeat as often as the Adhvaryu commences a set of oblations accompanied by the Anuvâkyâ and Yâjyâ mantras of the Hotar. This is *astu s'râushat* (1, 139, 1), which he has to repeat when the Adhvaryu calls upon him to do so, by the formula *ô s'râvaya*.⁷ Before he repeats it, he takes a wooden sword, called *sphya*⁸ into his hand, and ties round it twelve stalks of kus'a grass, called *idhmasannahanâni* (what is tied round the wood) making three knots (*trisan dhana*). He must hold it up as long as the principal offerings last, from

---

⁷ This formula is repeated just before the commencement of the so-called Prayâjas. As'val. S'r. S. 1, 4, gives the following rules: *Adhvaryur âs'râvayati pratyâs'râvayed âgnîdhrah*, i. e. the Adhvaryu calls, *ô s'râvaya*, to which the Agnîdhra responds by *astu s'râushat*. Both formulas are mentioned or alluded to in two Sûtras of Pânini (8, 2, 91-92), who teaches that the first vowel in *s'râushat*, and the first and second in *ô s'râvaya* are to be pronounced in the *pluta* way, i. e. with three moras. Regarding *s'râushat* As'val. gives the same rule (*astu s'râushat iti aukaram plâvayan*); but the pronunciation of *ô s'râvaya* he does not particularly mention.

⁸ Other interpretations have been given of this word by European scholars. But being myself in possession of a *sphya*, and having seen its use at the sacrifice, I can prove beyond any doubt, that it is a wooden sword.

the time of the beginning of the Prayâjas till the Svishtakrit is over. The purpose of this act as explained by the Shrotriyas (sacrificial priests) of the present day is to keep the Rakshas and evil spirits away from the sacrifice. Now the whole ceremony, along with the formulas used, resembles so closely what is recorded in the Zend-Avesta of the angel *S'raosha* (now called *Serosh*), that we can fairly conclude that the office, or at any rate the duties, of the Agnîdhra priests were already known to the Aryas before the Iranians separated from the Indians. Serosh, as may be seen from the Serosh Yasht (Yas'na 57), holds in his hand a sword (*s'naithis*) in order to fight against the Devas, and to keep them away from the creation of Ormazd. He first spread the sacred grass or twigs; he first repeated (*fras'râvayat*) the sacred prayers. His very name *S'raosha* reminds of the call *s'râushat*. One of the duties of the Agnîdhra, or Agnî, was to kindle the fire. Such an office is known also to the Parsi ritual. It is that of the *Atarevaksho*, i. e. who feeds the fire, a name often applied to the Rathwi, in which we have recognised the Adhvaryu.

The fifth priest is the *Grâvagrâbha*, a name no further mentioned in other Vedic books. Sâyana identifies him with the Grâvastut⁹ of the ceremonial of the Brâhmaṇas. The office of the latter is to repeat the Pâvamânya verses when the Soma juice is being prepared. But the name *Grâvagrâbha*

---

⁹ On his office, see 6, 1-2, pp. 379-80.

implies more, for it means, one who holds, or seizes the Grâvanas ¹⁰ (Soma squeezing stones). This is done by the Adhvaryu himself. In ancient times the Soma juice was very likely extracted by that priest who had to repeat the mantras for the purification of the Soma juice, that is, by the Grâvastut. Such a priest who was engaged in the preparation of the Soma (Homa) juice is also known in the Zend-Avesta. His name there is *havanan*, ¹¹ i. e. one who makes or prepares the *havana* = *savana* "libation."

The sixth priest mentioned in the As'vamedha hymn is the *S'âñstar*, i. e. the repeater of Shastras. This is no doubt the Maitrâvaruṇa of the later ritual, who is several times mentioned by the name of *Pras'âstar* in other passages of the Saṁhitâ (1, 94, 6) and in the Brâhmanas. Sâyaṇa takes the same view.

Besides the names of the officiating priests, we have to examine some of the technical terms of the sacrificial art. In the 15th verse we find the expres-

¹⁰ See the note on the preparation of the Soma to 7, 32 pp. 488-90.

¹¹ See Vis'parad 3, 1. The term *havana* occurs in the Gâthas for Homa (Yas'na, 10). That it means the same as the Vedic *savana* with which it is identical follows unmistakably from the context. A *fratarem havanem* and an *uparem havanem*, that is, a first and second libation, are even distinguished (Yas'na 10, 2 ed. Westergaard). The *fratarem havanem* is the *prâtaḥ savanam*, i. e. morning libation of the ritual books; the *uparem*, i. e. latter, following, corresponds to the *mâdhyandina savanam*. The Parsi priests prepare up to the present day actually the Homa juice *twice* when performing the Homa ceremony. The first preparation takes place before the *Zota* (the Hotar of the Brahmins) appears; the second commences at the beginning of the proper ceremony, and is finished along with it. The Zota drinks the Homa which was prepared first by the Raspi (Adhvaryu); that one prepared during the ceremony is thrown into a well as a kind of offering.

sions, *isṣtam*, *vītam*, *abhiḡūrtam*, *vashatḥṛitam*, which all refer to the repetition of the Yâjyâ mantra by the Hotar when the Adhvaryu is ready to throw the offering into the fire. *Isṣtam* is the technical term for pronouncing the Yâjyâ mantra itself; *abhiḡūrtam*, which is the same as *âḡūrtam*, signifies the formula *ye yajâmahe* (generally called *âḡur*) which always precedes the Yâjyâ verse; *vashatḥṛitam* is the pronunciation of the formula *vâushat* at the end of the Yâjyâ verse; *vītam* refers to the formula *Agne vīhi*, which follows the *rashatḥkâra*, and is itself followed by another *vashatḥkâra* (the so-called Anuvashatḥkâra).

Let us now sum up the evidence furnished by this sacrificial hymn as bearing upon the history of the sacrificial art in its relationship to the mass of other Vedic songs on the one, and to the Brâhmaṇas on the other side.

In examining the names of the officiating priests, we can here discover only two classes instead of the four, known to other Vedic hymns, and principally to the Brâhmaṇas. We have only Adhvaryus and Hotris, but no Brahma priests, and no Udgâtris (chanters). Without the two latter classes no solemn sacrifice at which Soma was used could be performed even at a time far anterior to the Brâhmaṇas. There is no doubt, the introduction of each of these two classes marks a new epoch in the history of the sacrificial art, just as the separation of the offices of Adhvaryu and Hotar in the ante-Vedic times, indicates the first step in the development of the art of sacrificing. At that early time when the

Iranians left their Indian brethren on account of a bitter religious contest, which is known in the Brâhmaṇas as the struggle between the Devas and Asuras, already the offices of an Adhvaryu and Hotar were distinct, as we may learn from the Zend-Avesta, which exhibits the religion of the Asuras (Ahura religion, its professors calling themselves *ahuro-
tkêshô*=*asura-dîksha*, i. e. initiated into the Asura rites).

But the offices of Udgâtrîs and that of the Brahma priests were not known to the Aryas at that time; they were introduced subsequently after the separation. In many Vedic hymns we find, however, the duties principally of the former class (the chanters) mentioned. They are often juxtaposed with those of the Hotars. The term for the performance of the Hotri-priests is *s'âms*, to praise, recite; that for that of the Udgâtrîs *stu* or *gâi* to sing (see, for instance, Rigveda Saṁh. 8, 1, 1; 6, 62, 5; 6, 69, 2-3); besides the technical names *uktha*=*Shashtra* and *Stoma*, *sâma*, are frequently to be met with (see 8, 1, 15; 3, 3. 6; 6, 3; 16, 9; 14, 11; 6, 24, 7 &c.) Now the absence of all such terms, indicative of the functions of the Udgâtrîs (chanters) in the As'vamedha hymn is certainly remarkable. Their not occurring might, perhaps, be accounted for by the supposition, that the chanters were not required at the horse sacrifice. It is true several smaller sacrifices, such as the Dars'apûrnamâsa, the Châturmâsya Ishtîs and the animal sacrifice (if performed apart without forming part of a Soma sacrifice) are performed without any chanting;

but for Soma sacrifices of whatever description, the chanters are as indispensable as the Hotars. That the As'vamedha was connected with a Soma sacrifice¹² already at the time of the composition of the hymn in question, undoubtedly follows from the office of *Grāvagrâbha* being mentioned in it; for this priest is only required for the extracting of the Soma juice, and has nothing whatever to do with any other sacrificial rite. The mentioning of the S'âmstar (Maitrâvaruṇa) is another indication that the As'vamedha already at that early time was accompanied by a Soma sacrifice. For one of the principal duties of the Maitrâvaruṇa, who may be called the first assistant of the Hotar, is to repeat Shastras, which are only required at Soma sacrifices as the necessary accompaniments of all chants.

Besides the Udgâṭris we miss the class of the Brahma priests, viz. Brahmâ, Brâhmaṇâchaṁsî, and Subrahmaṇyâ, whose services are required at all great sacrifices. The Brahmâ can not, even at small sacrifices, such as the Dars'apûrnamâsa Ishti, be dispensed with. The Brâhmaṇâchaṁsî and Subrahmaṇyâ are at Soma sacrifices as indispensable as the Maitrâvaruṇa; the first has to repeat also Shastras for the chants, the latter to invite every day Indra to the Soma feast (see the note to 6, 3, pp. 382-84).

The introduction of the Brahmâ priest marks no doubt a new era in the history of the sacrificial art;

---

¹² According to As'val. S'r. Sûtras (10, 8) there are three Soma days (*sutyâni*) required for the horse sacrifice.

for to judge from the nature of his duties as superintendent of the sacrificial ceremonies, he was only necessary at a time when the sacrifice had become already very complicated, and was liable to many mistakes. The origin of the office dates earlier than the Brâhmaṇas. Unmistakeable traces of it are to be found already in the Sāmhitâ of the Rigveda. In one passage 1, 10, 1, the Brahmâ priests (*brahmâṇas*) are juxtaposed with the Hotṛis (*arkinaḥ*) and Udgâṭṛis (*gâyatrīṇaḥ*). They are there said to “raise Indra just as (one raises) a reed.” Similarly we find together *gâyata* chant, *s’ams’ata* praise, and *brahma kṛiṇuta* make the Brahma (8, 32, 17). In 10, 91, 10 the Brahmâ is mentioned along with other priests also, such as the Potar, Neshtar, &c. The little work done by the Brahmâ priests, or rather their idleness, is mentioned, 8, 92, 30, “do not be as lazy as a Brahmâ priest” (*mo shu brahmeva tandrayur bhuvah*). That the Brahmâ priests were thus reproached may clearly be seen from Ait. Brâhm. 5, 34. The Brahmâ priest is the speaker or expounder of religious matters (10, 71, 11 ; 117, 8), in which capacity they became the authors of the Brâhmaṇas. That the Brahmâ was expected to know all secret things may be inferred from several passages (10, 85, 3 ; 16 ; 35 ; 36). Bṛihaspati, the teacher of the gods, is also called *brahmâ* (10, 143, 3), and Agni is honoured with the same name (7, 7, 5), as well as his pious worshippers of old, the so-called Aṅgirasah (7, 42, 1). Sometimes the name signifies the Brahman as distinguished from the Kshattriya (*brahmaṇi rājani vâ* 1, 108, 7).

It is certainly remarkable, that none of the Brahmâ priests is to be found among the priests enumerated in the As'vamedha hymn, and we may safely conclude, that their offices were not known at that time. The word *brahma* (neuter) itself occurs in it (in the seventeenth verse), "If any one in order to make thee sit did thee harm by kicking thee with his heels, or striking thee with a whip violently so that thou didst snort, I cause all to go off from thee by means of the Brahma, just as I make flow (the drops of melted butter) by means of a Sruch (sacrificial spoon) over the piece which is among the ready-made offerings (*adhvareshu*)."
 Brahma has here very likely its original meaning, "the sacrificial grass" or a certain bunch of it (see the note on pages 4, 5). For the meaning "prayer," which is here given to it by Sâyaṇa, does not suit the simile. In order to understand it fully, one has to bear in mind that the Adhvaryu after having cooked and made ready any offering (Purodâśa or flesh, or Charu, &c.) generally pours from a Sruch some drops of melted butter over it. Now the *brahma* by means of which the priest is to soothe all injury which the sacrificial horse may have received from kicking or striking, is compared with this Sruch; the drops of melted butter are then the several stalks of the bunch of the sacrificial grass, required at all sacrifices and their taking out, and throwing away (as is done at all sacrifices, see note 8 to page 79) is compared to the flowing of the drops from the sacrificial spoon.

Not only is the number of priests less, but the

ceremonies are also more simple. It appears from verse 15th, that there was no Puroṇuvâkyâ or introductory mantra required, but the Yâjyâ alone was sufficient. The latter consisted already of the same parts as in the Brâhmanas, viz. the Agur, the Yâjyâ mantra, the Vashaṭkâra and Anuvashaṭkâra (see note 32 to page 95, page 126, and note 11 to page 133-34). The Agur or the introductory formula *ye yajâmahe i. e.* "what (gods are), those we worship by sacrificing," is very ancient, and seems to go back even beyond the properly so-called Vedic times; for we meet it even with the same name already in the Zend-Avesta (see note 11 to page 134); even a large number of the Parsi prayer formulas commence with it up to this day, viz. *yazâmaidê*. The Vashaṭkâra or the call *vâushaṭ*, and the Anuvashaṭkâra, or the second call *vâushaṭ* preceded by *Agne vîhi*, *i. e.* "Agni eat (the food)" must be also very old, though we do not find any trace of them in the Parsi ritual, which circumstance can be, however, easily accounted for. The first call *vâushaṭ* being required in the very moment of the offering being thrown into the fire, and the second at once after it, there was no occasion for them at the Zoroastrian sacrifices; for the priests are not allowed to throw flesh, or Homa, or even cakes into the fire; they have only to show their offerings to the sacred element. In the Saṁhitâ itself, the Vashaṭkâra is frequently mentioned, and in hymns which show by no means a modern origin (see 1, 14, 8; 120, 4; 21, 5; 7, 14, 3; 15, 6; 99, 7 &c); some of them apparently allude to the

Anuvashatkara, (so, for instance, 7, 156, *semám vetu vashatkritim*, may he eat this piece offered by the call *vâushat! vi* (in *vîhi*) being one of the characteristic terms of the *Anuvashatkâra*).

From all we have seen as yet it clearly follows that the Asvamedha hymn is by no means a late, but a very early production of Vedic poetry, and that consequently a strict distinction between a Chhandas and Mantra period, making the former by about two hundred years older than the latter, is hardly admissible.

The same result is to be gained from a more close examination of other pre-eminently sacrificial hymns, which all would fall under the Mantra period. There being here no occasion to investigate into all hymns of that character, I will only here make some remarks on the Nâbhânedishtha hymns (10, 61-62). Their history is given in the Ait. Brâhm. itself (5, 14). They are traced to Manu, the progenitor of the human race, who gave them to his son Nâbhânedishtha. He should communicate them to the Aṅgiras, for enabling them to perform successfully the ceremonies of the sixth day (in the Shalaha, see note 9 to page 279), and receive all their property as a sacrificial reward.

This whole story appears to have no other foundation¹³ but the two hymns themselves, principally the

---

¹³ It is to be found also with little difference in the Taittiriya Saṁhitâ 3, 1, 9, 4-6. Instead of the two Sûktas (hymns) Manu there is said to have given his son a Brâhmaṇam on a certain rite concerning the share of Rudra in the Soma libation, to help the

latter. The first is very difficult to understand, the second is on the whole simple. Both are by tradition ascribed to Nābhānedishṭha, the son of Manu, whose existence is very doubtful. They differ so much in style, that they cannot have the same author. Several traits of the legend, however, are to be found in them. The refrain of the first four verses of 10, 62 which is addressed to the Aṅgiras, "receive the son of Manu" re-occurs in the legend; also the gift of a thousand. In a verse of the former (10, 61, 18) the word *nābhānedishṭha* occurs, but it does not mean there a human, but some divine being. I give the 18th and 19th verses in translation.

(18) "His relative, the wealthy Nābhānedishṭha who, directing his thoughts towards thee, speaks on looking forward (as follows) 'this our navel is the highest; as often as required I was behind him (the Nābhānedishṭha on earth).'"

(19) "This is my navel, here is what resides with me; these gods are mine; I am everything. Those who are first born, and those who are born for a second time (by reproduction),—the cow milked that (seed) from the truth, (and) they are born."¹⁴

From these two verses as well as from several others in it (principally 2 and 5-8 describing Prajâpati's illicit intercourse with his

---

Aṅgiras to heaven. The "sixth day" is not mentioned in it. The man in a "blackish dress" of the Aitareya Br. is here called *Rudra*.

¹⁴ The explanation given by Sâyana of these difficult verses is very artificial. He tries to get out of the hymn everywhere the story told of Nābhānedishṭha in the Ait. Br. 5, 14.

daughter, see Ait. Br. 3, 33) we may clearly perceive that Nâbhânedishṭha and the hymn in question refer to generation. This view is fully corroborated by the application of it at the sacrifice, as expounded by the Brâhmaṇam, and as even presupposed in the hymn itself.

We know from various passages of the Brâhmaṇas, that one of the principal acts of the sacrificial priests was to make a new body to the sacrificer, and produce him anew by mantras, and various rites, by making him mystically undergo the same process to which he owed his natural life. So, for instance, the whole Pravargya ceremony (see note 1 to pages 41-43), the Ajya and Pra-uga Shastras (see Ait. Br. 2, 35-38; 3, 2) of the morning libation, and the so-called Shilpa Shastras (6, 27-31) of the Hotri-priests are intended for this purpose. Of the latter the two Nâbhânedishṭha hymns form the two first parts, representing the seed effused, and its transformation to an embryo in its rudest state (see 6, 27). Nâbhânedishṭha is the sperm when effused; after having undergone some change in the womb, it is called Narâs'aṁsa.¹⁵ That the hymn originally had such a mystical sense, is evident from the two first verses :

---

¹⁵ This idea must be very old; for we find an unmistakeable trace of it in the Zoroastrian tradition. So we read in the Bundelesh (page 80 in Westergaard's edition of the Pehlevi text) that the angel Nerioseng (*nerioseng yazd* = *narâs'aṁsa yajata* in Sanscrit) intercepted the three particles of sperm which Zoroaster is said to have once lost, and out of which the three great prophets, *Oshadar* (*hâmi*), *Oshadar mâh*, and *Sosiosh* are expected to spring at the end of the world.

(1) "May this awful Brahma, which he (Prajâpati) thus skilfully pronounced in words at the congregation, at the assembly, fill the seven Hotars on the day of cooking (the sacrificial food), when his (the sacrificer's) parents (and other) liberal men (the priests) are making (his body)."

(2) "He established (as place) for the reception of his gift the altar (*vedi*), destroying and ejecting the enemy with his weapons. (After having thus made the place safe) he then hastily under a very loud cry poured forth his sperm in one continuous (stream)."

The meaning of these two verses can only be the following: the poet who was no doubt a sacrificial priest himself wishes, that the hymn which he regards as a revelation from Prajâpati, who repeated it at the great sacrificial session which he is so frequently said to have held, may fill the seven Hotri-priests when they, with the same liberality as Prajâpati (when he poured forth his sperm) are like parents making by their hymns the new celestial body to the sacrificer. The place for reception of the seed poured out mystically in prayer by the Hotars, is the altar; for standing near it (and even touching it with their feet) they repeat the mantras. The reason that they have to regard the Veda as the safe receptacle of the seed, is to be sought for in the antecedent of Prajâpati, who prepared it for the purpose, defending

---

Nerioseng clothed the said sperms with lustre and strength (*rosnas Zor*), and handed them over to *Anâhit* (the Persian Venus) to look at them. They are guarded against the attacks of the Devas (the Indian gods) by 999,999 Frohars (a kind of angels).

it against the attacks of enemies. After having made it safe, he poured out his seed whence then all creatures sprang (see Ait. Br. 3, 34).

Nâbhânedishṭha is, according to the verses above quoted, the heavenly guardian of all germs of generation; all, gods, men, beasts, &c. come from him. His assistance is required when the sacrificial priests are producing the new celestial body of the sacrificer. He looks down from heaven at his relative, that is, the seeds containing the germ of new life poured out mystically by the Hotars in their prayers. His navel is the centre of all births in the universe; as being nearest ('nearest to the navel' is the literal meaning of *nâbhânedishṭha*) he is the guardian of all seeds. Every seed on earth has only effect as far as he participates in it. We have here the Zoroastrian idea of the Fravashis (Froahars) who are the prototypes of all things existing.¹⁶ The word *nâbhânedishṭha* must be very old; for we find it several times in the form *nabânazdistâ* in the Zend Avesta. It is an epithet of the Fravashis (Yas'na 1, 18. Yashts 13, 156), and signifies the lineal descendants in future generations¹⁷ (Vend. 4, 5-10 Westergaard).

---

¹⁶ See my Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis, page 186.

¹⁷ This is the sense of *narâm nabânâzdistânâm*, in the fourth Frargard of the Vendidad. In the passage in question the punishment consequent on the breach of a promise is said to extend to so and so many *narâm nabânâzdistânâm*, literally men who are nearest the navel of the offender, that is, his lineal descendants. The Pehlevi translation gives in its notes about the same meaning to it. So it has for instance to 4, 5 the note: 300 *sanat bim dâresn* "for three hundred years there will be danger (for the *nabânâzdisias*)."¹⁷ This is also the opinion of many Desturs.

Although the Nâbhânedishṭha hymn (10, 61) is purely sacrificial, and composed at a time when the Rishis already indulged in speculations on the mystical meaning of sacrificial rites, no trace can be found, to show that it is a modern composition. The circumstance, that it is already in the Aitareya Brâhmaṇam traced to Manu, the progenitor of the human race, shows, that its origin is entirely lost in the depths of antiquity. The mentioning of *Kakshîran* in verse 16, and the occurrence of the "seven Hotars" (in the 1st verse) are no proofs of a late origin. For *Kakshîvan* appears as a celebrated Rishi, who was distinguished as a great chanter and Soma drinker in many other passages, principally in the first book (see *Rigveda Saṁh.* 1, 18, 1-2; 51, 13; 116, 7; 117, 6; 4, 26, 1) who enjoyed the special favour of the As'vins. He is to the majority of the Vedic Rishis whose hymns are kept, a personage of as remote an antiquity as *Kâvya Us'anâs*, the *Aṅgîras*, &c. The "seven Hotars"¹⁸ occur several times besides (3, 29, 14; 8, 49, 16), most of them with their very names, viz. *Potar*, *Neshṭar*, *Agnîd*, *Pras'âstar*, &c. (1, 15, 2-5; 9; 1, 94, 6; 10, 91, 10).

The second Nâbhânedishṭha hymn is certainly later than the first, and contains the germs of the later legend on Nâbhânedishṭha. The reason that it was also referred to him, is certainly to be sought

---

¹⁸ They are, according to the Brâhmaṇas (see Ait. Br. 6, 10-12), *Hotar*, *Maitrâvaruṇa*, *Brâhmaṇâchhamsi*, *Achhâvâka*, *Potar*, *Neshṭar* and *Agnîdhra*.

for in the 4th verse, where is said, "This one (i. e. I) speaks through the navel¹⁹ (*nābhā*), hails you, in your residence; hear, O sons of the gods, ye Rishis (to my speech)." The song is addressed to the Aṅgiras, who are requested to receive the poet. The gift of thousand is also mentioned.

Let us, after this discussion regarding the antiquity of the As'vamedha and Nābhānedishṭha hymns, return to the general question on the relationship between the pre-eminently sacrificial mantras, and the other production of Vedic poetry.

If we look at the history of poetry with other nations, we nowhere find profane songs precede religious poetry. The latter owes its origin entirely to the practical worship of beings of a higher order, and must, as every art does, go through many phases before it can arrive at any state of perfection and refinement. Now in the collection of the hymns of the Rigveda, we find the religious poetry already so highly developed, the language so polished, the metres already so artificially composed, as to justify the assumption, that the songs which have reached our time, are not the earliest productions of the poetical genius, and the devout mind of the ancient Indians. Generations of poets and many family

---

¹⁹ This expression appears to be strange. It implies a very ancient idea, which must have been current with the Iranians and Indians alike. The navel was regarded as the seat of an internal light, by means of which the seers received what they called revelation. It is up to the present day a belief of the Parsi priests, that the Desturs or High-priests have a fire in their navel, by means of which they can see things which are hidden. This reminds us of some phenomena in modern somnambulism.

schools in which sacred poetry was regularly taught, just as the art of the bards and scalds with the Celtic and Scandinavian nations, must have preceded that period to which we owe the present collection. If an old song was replaced by a new one, which appeared more beautiful and finished, the former was in most cases, irrecoverably lost. Old and new poets are frequently mentioned in the hymns of the Rigveda; but the more modern Rishis of the Vedic period appear not to have regarded the productions of their predecessors with any particular reverence which might have induced them to keep their early relics.

Now the question arises, are the finished and polished hymns of the Rigveda with their artificial metres the most ancient relics of the whole religious literature of the Brahmans, or are still more ancient pieces in the other Vedic writings to be found? It is hardly credible, that the Brahmanical priests employed at their sacrifices in the earliest times hymns similar to those which were used when the ritual became settled. The first sacrifices were no doubt simple offerings performed without much ceremonial. A few appropriate solemn words, indicating the giver, the nature of the offering, the deity to which as well as the purpose for which it was offered, and addresses to the objects that were offered, were sufficient. All this could be embodied in the sacrificial formulas known in later times principally by the name of *Yajus*, whilst the older one appears to have been *Yája* (preserved in *pra-yája*, *anu-yája*, &c). The invocation of the deity by different names,

and its invitation to enjoy the meal prepared, may be equally old. It was justly regarded only as a kind of Yajus, and called *Nigada*²⁰ or *Nivid*. The latter term was principally applied to the enumeration of the titles, qualities, &c. of a particular deity, accompanied with an invitation. At the most ancient times it appears that all sacrificial formulas were spoken by the Hotar alone; the Adhvaryu was only his assistant, who arranged the sacrificial compound, provided the implements, and performed all manual labour. It was only at the time when regular metrical verses and hymns were introduced into the ritual, that a part of the duties of the Hotar devolved on the Adhvaryu. There are in the present ritual, traces to be found, that the Hotar actually must have performed part of the duties of the Adhvaryu.

According to the ritual which appears to have been in force for the last three thousand years without undergoing any considerable change, it is one of the principal duties of the Adhvaryu to give orders (*praisha*) to most of the officiating priests, to perform their respective duties. Now at several occasions, especially at the more solemn sacrifices, the order is to be given either by the Hotar himself, or his principal assistant, the Maitrâvaruṇa. So for instance, the order to the slaughterers of the sacrificial animal,

---

²⁰ See Madhusûdana's *Prasthâna-bheda* in Weber's *Indische Studien*, i. page 14, and the *Bhâgavata Purâna* 12, 6, ̐2 (in the Bombay edition) where the *yajurgānu*, i. e. the series of Yajus mantras is called *nigada*. Madhusûdana comprises by this name, as it appears, principally the *Praishas* or orders by the Adhvaryu to the other priests to do their respective duties.

which is known by the name of Adhrigu-Praishamantra (see Ait. Br. 2, 6-7) is given by the Hotar himself, though the formulas of which it is composed have all characteristics of what was termed in the ritual *Yajus*, and consequently assigned to the Adhvaryu. At the Soma sacrifice all orders to the Hotar to repeat the Yâjyâ mantra, before the libations are thrown into the fire, are to be given by the Maitrâvaruṇa, and not by the Adhvaryu. The formulas by which the gods are called to appear, the address to the fire when it is kindled are repeated by the Hotar, not by the Adhvaryu, though they cannot be termed *rik*, the repetition of which alone was in later times regarded as incumbent upon the Hotar. The later rule, "The Hotar performs his duties with the Rigveda" (in the introductory chapter to the Hiraṇyakeśi and Apastamba Śrâuta Sûtras) is therefore not quite correct. The Hotar himself even sacrifices on certain occasions what is, according to the later ritual, to be done by the Adhvaryu alone, or, when the offering is given as penance, by the Brahmâ. So, for instance, he sacrifices melted butter before repeating the As'vina Shastra (see the note to 4, 7, page 268), which is, as far as its principal parts are concerned, certainly very ancient.

Now if we compare the sacrificial formulas as contained in the Yajurveda, and principally the so-called Nigadas, and Nivids, preserved in the Brâhmanas and Sûtras with the bulk of the Rigveda hymns, we come to the conclusion, that the former are more ancient, and served the Rishis as a kind of

sacred text, just as passages of the Bible suggest ideas to religious poets among Christians. That Vedic poets were perfectly acquainted with several of such formulas and addresses which are still extant, can be proved beyond any doubt.

Reserving a more detailed treatment of this important question to a future occasion, I here instance only some of the most striking proofs.

On reference to the Nivid inserted in the Vais'vadeva hymn at the Vais'vadeva Shastra, and my remarks on it (see pages 212-13), the reader will find, that the great Rishi Vis'vâmitra, who with some of his sons are the poets of many hymns which we now possess (as, for instance, of the whole third Maṇḍala), knew this ancient sacrificial formula very well; for one of its sentences setting forth the number of deities is alluded to by him.

Certain stereotyped formulas which occur in every Nivid, to whatever deity it might be addressed, occur in hymns and even commence them. I instance the hymn *predam brahma* (8, 37), which is certainly an allusion to the sentence which occurs in all Nivids, *predam brahma predam kshatram* (see note 25 on page 189). That the coincidence is no mere chance follows from some other characteristic Nivid terms made use of in the hymn in question; compare *âvitha pra sunvataḥ* with *predam sunvantam yojamānam avutu* in all Nivids, and *kshattriya tram avasi* with *predam kshatram (avatu)*.

The Subrahmanyâ formula, which is generally called a Nigada (see on it the note to 6, 3 on pages

383-84) is unmistakably alluded to in the hymn, 1, 51, principally in the first and thirteenth verses. In both, Indra is called *mesha* a ram, and *vṛishanās'vasya menā*.

The call of the *Agnídhra*, *astu s'rāushat*, as well as the Agur addressed to the Hotar, *hotā yakshat*, were known to the Rishis, as we learn from 1, 139, 1. 10.

The so-called Rituyâjas which are extant in a particular collection of sacrificial formulas, called *praisha sūkta* or *praishādhyaya*, occur even with their very words in several hymns, such as 1, 15; 2, 37. (On the Rituyâjas, see note 35 on pages 135-36.)

The so-called Aprî hymns are nothing but a poetical development of the more ancient Prayâjas, and Anuyâjas (Compare the notes 12 on page 18; 14 on pages 81-82; and 25 on page 110.)

Many hymns were directly composed not only for sacrificial purposes in general, but even for particular rites. This is principally the case with several hymns of Vis'vâmitra. So, for instance, the whole of hymn 3, 8 *anjanti tvâm adhware* (see about it, Ait. Br. 2, 2) refers only to the anointing, erecting, and decorating of the sacrificial post; 3, 21 is evidently made for addressing the drops of melted butter which drip from the omentum, over which they were poured (see Ait. Br. 2, 12); 3, 52 celebrates the offering of the Purodâśa consisting of fried grains, pap, &c. which belongs to each Soma libation (see Ait. Br. 2, 23).

The first ten hymns of the first book of the Rigveda Saṁhitâ contain, as it appears, the Soma ritual

of Madhuchhandâs, the son of Vis'vâmitra. It provides, however, only for two libations, viz. the morning and midday. The first hymn has exactly the nature of an Ajya hymn, which forms the principal part of the first Shastra, the so-called Ajya. The second and third hymns contain the Pra-uga Shastra, which is the second at the morning libation, in all its particulars. The following seven hymns (4-10) all celebrate Indra, and it appears from some remarks in the Ait. Br. (3, 20, page 192), that in ancient times the midday libation belonged exclusively to Indra. The ritual for the evening libation is of so peculiar a nature, and so complicated, that we must ascribe to it quite a different origin than to the two other libations.

The hymns 12-23 appear to contain a more comprehensive ritual of the Kaṇva family, which is ancient. The 12th hymn (the first in this collection) is addressed to the Agni of the ancestors, the *pravara*, who must be invoked at the commencement of every sacrifice; it contains three parts of the later ritual—*a*) the *pravara*, *b*) the invocation of Agni by the Nigada, and *c*) the request to Agni to bring the gods (the so-called *devârahanam*). The 13th is an Aprî Sûkta containing the Prayâjas, which accompany the very first offerings at every sacrifice.

These three hymns were, it appears, appropriate to a simple Ishti, as it precedes every greater sacrifice. The following hymns refer to the Soma sacrifice. The 15th is a Rituyâja hymn; the Rituyâjas always precede the Ajya Shastra. The hymns from

16-19 contain a ritual for the midday libation, and in 20-22 we find the principal deities of the Shastras of the evening libation.

The hymns from 44-50 in the first book by Pras-kanva, the son of Kanva, contain, if the Indra hymn (51) is also reckoned, all the principal deities, and metres of the As'vina Shashtra, the former even in their proper order, viz. Agni, Ushâs, the As'vins, Sûrya, Indra (see Ait. Br. 4, 7-11).

These instances, which could be easily greatly enlarged, will, I think, suffice to show that the ritual of the Brâhmaṇas in its main features, was almost complete at the time when the principal Rishis, such as the Kanvas, Vis'vâmitra, Vasishṭha, &c. lived.

I must lay particular stress on the Nivids which I believe to be more ancient than almost all the hymns contained in the Rigveda. The principal ones (nine in number) are all to be found in the notes to my translation of the 3rd Pañchikâ (book). That no attention has been paid as yet to these important documents by the few Vedic scholars in Europe, is principally owing to the circumstance of their not having been known to them. It being now generally believed, that the earliest relics of Vedic literature are to be found only in the Rigveda Saṁhitâ, it is of course incumbent on me to state briefly the reasons why I refer the so-called Nivids to a still more remote antiquity.

The word *nivid* frequently occurs in the hymns, and even with the epithet *pûrva* or *pûrva* old (see

1, 89, 3; 96, 2; 2, 36, 6.) The Marutvatīya Nivid²¹ is, as it appears, even referred to by Vâmadeva (4, 18, 7, compared with note 25 on page 189); the repetition of the Nivids is juxtaposed with the performance of the chanters, and the recital of the Shastras (6, 67, 10). The Brâhmaṇam regards the Nivids, particularly that one addressed to Agni, as those words of Prajâpati, by means of which he created all beings (see Ait. Br. 2, 33-34). That such an idea, which entirely coincides with the Zoroastrian of Ahuramazda (Ormazd) having created the world through the *yathâ-ahû-vairyô* prayer (see the 19th chapter of the Yas'na), must be more ancient than the Brâhmaṇas, we learn from a hymn of the old Rishi Kutsa, who is already in many Vedic songs looked upon as a sage of the remote past. He says (1, 96, 2) that Agni created by means of the "first Nivid" the creatures of the Manus (see page 143). In 1, 89, 3-4, an old Nivid appears to be quoted. For the words which follow the sentence "we call them with the old Nivid" bear quite the stamp of such a piece.

Many Nivids, even the majority of them, are certainly lost. But the few pieces of this kind of religious literature which are still extant, are sufficient to show that they must be very ancient, and are not to be regarded as fabrications of the sacrificial priests at the times when the Brâhmaṇas were composed.

---

²¹ When the word *nivid* appears often in the plural, then the several pâdas, of which the Nivid consists, are to be understood.

Their style is, in the main, just the same in which the hymns are composed, and far more ancient than that of the Brâhmaṇas. They contain in short sentences the principal names, epithets, and feats of the deity invoked. They have no regular metre, but a kind of rhythmus; or even a parallelismus membrorum as the ancient Hebrew poetry.

The circumstance that in the ritual such a paramount importance is attached to such half poetical, half prose pieces as the Nivids are (see particularly Ait. Br. 2, 33; 3, 10-11), clearly tends to prove, that they must have been regarded as very efficacious. This could be hardly accounted for at a time when beautiful and finished songs were forthcoming in abundance to serve the same purpose, had they not been very ancient, and their employment been sanctioned by the example of the most ancient Rishis.

We have already seen, that several of those Nivid formulas which we have now were known to some Vedic poets. I will give here a few more instances. The hymn to the Marutas by Vis'vâmitra (3, 47) is evidently based on the Marutvatîya Nivids (see them on page 189); the verse to Savitar (3, 54, 11) alludes to the Savitṛi Nivids (see them on page 208); the hymn to Dyâvâprithivî (1, 160) is a poetical imitation of the Dyâvâprithivî Nivids (page 209); the Ribhu hymn (4, 33) resembles very much the Ribhu Nivids (page 210), &c.

Another proof of the high antiquity of the Nivids is furnished by the Zend-Avesta. The many prayer

formulas in the Yas'na which^a commence with *nirāé-ahayémi*, *i. e.* I invite, are exactly of the same nature as the Nivids.

The Nivids along with many so-called Yajus formulas, which are preserved in the Yajurveda, the Nigadas, such as the Subrahmanyâ and the so-called Japa formulas, (such as Ait. Br. 2, 38), which are muttered with a low voice only, are doubtless the most ancient pieces of Vedic poetry. The Rishis tried their poetical talent first in the composition of Yâjyâs or verses recited at the occasion of an offering being thrown into the fire. Thence we meet so many verses requesting the deity to accept the offering, and taste it. These Yâjyâs were extended into little songs, which on account of their finished form were called *sûktam*, *i. e.* well, beautifully spoken. The principal ideas for the Yâjyâs were furnished by the sacrificial formulas in which the Yajurveda abounds, and those of the hymns were suggested by the Nigadas and Nivids. There can be hardly any doubt, that the oldest hymns which we possess, are purely sacrificial, and made only for sacrificial purposes. Those which express more general ideas, or philosophical thoughts, or confessions of sins, such as many of those addressed to Varuṇa, are comparatively late.

In order to illustrate that the development of the sacrificial and religious poetry of the ancient Brahmins took such a course as here described, I may adduce the similar one which we find with the Hebrews. The sacrificial ritual of Moses as laid

down in the Leviticus knows no rythmical sentences nor hymns which accompanied the oblations offered to Jehovah. It describes only such manual labour, as found with the Brahmans its place in the Yajurveda, and mentions but very few and simple formulas which the officiating priest appears to have spoken when throwing the offering into the fire of the altar. They differed according to the occasion, but very little. The principal formula was אֵשָׁה רִיחַ קָדֹשׁ לַיהוָה "a fire offering of pleasant smell for Jehovah," which exactly corresponds with the Vedic *agnaye, indráya*, &c. *sváhá!*²² i. e. a good offering to Agni, Indra, &c. If it was the solemn holocaustum, then the word עֹלָה i. e. holocaustum, was used in addition (Leviticus 1, 9-13); if it was the so-called *zebakh shlâmîm* or sacrifice for continued welfare, the word לֶחֶם food, bread, was added (Levit. 3, 11); if it was a penance the words אָשָׁם חַטָּאת (Levit. 7, 5) "this is a penance" were required. When the priest absolved a sacrificer who brought an offering as a penance, he appears to have used a formula also, which is preserved in the so-frequently occurring sentence: וְכָפַר עָלָיו מִחַטָּאתוֹ אֲשֶׁר חָטָא וְנִסְלַח לוֹ (Lev. iv, 25, 31: v. 6, 10.) "and he (the priest) shall annul the sin which he has committed, so that he will be pardoned."²³

²² The term *sváhá* is to be traced to the root *dhâ* to put, with *â* to put in, into, and stands for *svâdhâ* (*su* + *âdhâ*). It means the gift which is thrown into the fire.

²³ The priest appears to have addressed these words to the sinner who was to be absolved in this manner, "I annul the sin which thou hast committed, and thou shalt be pardoned."

If we compare these formulas with the psalms, which were composed and used for the worship of Jehovah, then we find exactly the same difference between both, as we discover between the Yajus formulas, Nivids, &c. and the finished hymns of the Rigveda Saṁhitâ. In the same way as there is a considerable interval of time between the establishment of the Mosaic ritual and the composition of the psalms, we are completely justified in supposing that a similar space of time intervened between the Brahmanical ritual with its sacrificial formulas, and the composition of the majority of the Vedic hymns. Between Moses and David there is an interval of five hundred years, and if we assume a similar one between the simple Yajus formulas, and such finished hymns as those addressed to Varuṇa which M. Müller ascribes to his Chhandas period, we shall not be in the wrong.

Another proof that the purely sacrificial poetry is more ancient than either profane songs or hymns of a more general religious character, is furnished by the *Shi-king* or Book of Odes, of the Chinese. Of its four divisions, viz. *küo-fung*, i. e. popular songs of the different territories of ancient China, *ta-ya* and *siao ya*, i. e. imperial songs, to be used with music at the imperial festivals, and *sung*, i. e. hymns in honour of deceased emperors, and vassal kings, the latter, which are of a purely sacrificial character, are the most ancient pieces. The three last odes in this fourth division go back as far as the commencement of the *Shang* dynasty, which ascended the dragon seat in

the year 1766 B.C., whilst almost all other pieces in the collection are composed from the earlier part of the reign of the Chou dynasty down almost to Confucius' time (from 1120 B.C. till about 600 B.C.)

If we consider that the difference of time between the purely sacrificial and non-sacrificial hymns of the Chinese thus amounts to about 1,000 years, we would not be very wrong in presuming similar intervals to exist between the different hymns of the Rigveda. Rishis like Kâvya Us'anâs, Kakshîvat, Hiranyastûpa, to whom several hymns are traced, were for the Kaṇvas, Vis'vâmitra, Vasishṭha, &c. as ancient personages, as the emperors Tang (1765 B.C.) and Wuwang (1120 B.C.) to Confucius (born 551 B.C.)

On account of the utter want of Indian chronology for the Vedic and post-Vedic times, it will be of course for ever impossible to fix exactly the age of the several hymns of the Rigveda, as can be done with most of the psalms and many of the odes of the Shi-king. But happily we possess at least one astronomical date which furnishes at any rate the external proof of the high antiquity of Vedic literature, which considerably tends to strengthen the internal evidence of the same fact. I here mean the well known passage in the Jyotisham, or Vedic calendar, about the position of the solstitial points. The position there given carries us back to the year 1181 according to Archdeacon Pratt's, and to 1186

B.C. according to the Rev. R. Main's calculations.²⁴ The questions on the age of this little treatise and the origin of the Nakshatra²⁵ system, about which

²⁴ See the Journal of the Asiatic Society of Bengal of the year 1862, pages 49-50. Max Müller's Preface to the 4th volume of his edition of the Rigveda Saṁhitā, page lxxxv.

²⁵ There can be hardly any doubt, that the Nakshatra system of the Indians, Chinese, Persians and Arabs is of a common origin, but it is very difficult to determine with what nation it originated. The original number was twenty-eight. I do not intend fully to discuss here the important question, but I wish only to direct attention to the circumstance overlooked as yet by all the writers on the subject, that the terms which the Indians, Arabs, and Chinese use for expressing the idea "constellation" have in all the three languages, Sanscrit, Chinese, and Arabic, precisely the same meaning, viz. a place where to pass the night, a station. This is certainly no mere chance, but can only be accounted for by the supposition, that the framers of the Nakshatra system regarded the several Nakshatras as heavenly stations, or night quarters, where the travelling moon was believed to put up on his journey through the heavens. Let us examine these terms.

The Chinese expression for *Nakshatra* is *Siu* (spelt by Morrison *shih* and *sew*, by Medhurst *sew* with the third or departing tone). The character representing it which is to be found under the 40th radical, strokes 8 (see Morrison's Chinese Dictionary, vol. 1. page 847) is composed of three signs, viz. that for a *roof*, that for *man*, and that for a *hundred*. Its original meaning therefore is "a place where a hundred men find shelter, a station or night quarters for a company of soldiers." The word is, as is the case with most of the Chinese words, used as a substantive, adjective, and verb.

As a substantive it denotes "a resting place to pass the night at" with a road-house (*lu shih*) i.e. an inn, or a halting place in general: such places were situated at the distance of every thirty Li. Thence it is metaphorically employed to express the stations on the heavens where the travelling moon is supposed to put up. In this sense the Chinese speak of *ōh shih pā siu* "the twenty-eight halting places" (on the heavens).

As an adjective it means *past, former, i.e.* the night-quarters which were just left.

In the sense of a verb, but never in that of a substantive, we find it frequently used in two of the so-called Sse-shu or four Classical books of the Chinese, viz. the *Lun-yu* (the Confucian Analects) and in *Meng-tse*.

In order to show the use of this important word in the Classical writings, I here quote some instances:

- a) intrans. *to pass the night, to stop over night.* Lun-yu 14, 41; *tse lu siu yu Shih-man, i.e.* Tse-lu (one of the most ardent and

there has been of late so much wrangling among the few Sanscrit scholars of Europe and America, are of

zealous disciples of Confucius) passed the night at Shih-man; 18, 7, 3 ibidem: *chih Tse-lu siu*, i.e. he detained Tse-lu to pass the night (with him). Meng-tse 2, 2, 11, 1: *Meng-tse k'iu Ts'i siu yu Chow*, i.e. Meng-tse after having left Ts'i, passed the night at Chow; 2, 2, 12, 4, ibidem: *yu san siu ölh hëu ch'uh Chow, yu yu sin i wei suh*, i.e. When I after having stopped for three nights left Chow, I thought in my mind my departure to be speedy still.

b) trans. *to make pass the night, to keep over night*. Lun-yu 10, 8, 8: *tse yu kung pü siu jö*, when he (Confucius) sacrificed at the Duke's (a-sisted the Duke in sacrificing) he did not keep the (sacrificial) flesh over night. In this sense it is several times metaphorically used; so Lun-yu 12, 2, 2: *Tse-lu wu siu no*, i.e. Tse-lu never kept a promise over night (he carried it out at once, before he went to rest).

c) *to have taken up his quarters, to be at rest*. Lun-yu 7, 26: *yih pü shé siu*, he (Confucius) shot, but not with an arrow and string at (animals) which were at rest (asleep).

The Arabic word for the Nakshatras is منزل *manzil*, plur. منازل *menázil*, "a place where to put up, quarters," from the root نزل *to make a journey, to put up at a place as a guest*.

This name for the constellations must be very ancient with the Semitic nations, for we find it already in the Old Testament (Book of the Kings ii. 23, 5) in the form מַזָּלוֹת *mazzaloth*; it has no proper etymology in Hebrew (for the root נָזַל *nazal*, to which alone it could be traced, means *to flow*), and is apparently introduced as a foreign word from some other Semitic nation, probably the Babylonians. The Jewish commentators had no clear conception of the proper meaning of the word; they take it to mean *star* in general, and then the twelve signs of the Zodiac. But from the context of the passage in the Book of the Kings, just quoted, where it stands together with the *moon and the whole host of the heavens* ("for the moon and the mazzaloth and the whole host of the heavens") it undoubtedly follows, that its meaning cannot be "star" in general, which idea is expressed by the "whole host of the heavens," but something particular in the heavens connected with the moon. The use of the same word in Arabic for expressing the idea of constellation, heavenly mansions of the moon, proves beyond any doubt, that the *mazzaloth* mean the same.

Now the Sanscrit word *nakshatra* has originally no other meaning than either *siu* or *manzil* have. The arrangement of the meanings of this word which is made in Boehtlingk and Roth's Sanscrit Dictionary is insufficient and treated with the same superficiality as the majority of the more difficult Vedic words in that much-lauded work. They make it to mean *star* in general (*sidus*), the *stars*, and then *constellation*,

minor importance compared with the fact and the age of the observation itself. That an astronomical observation was *taken by the Brahmans as early as the 12th century before Christ is proved beyond any doubt by the date to be elicited from the observation itself. If astronomical calculations of past events are of any worth, we must accept as settled the date of the position of the solstitial

---

station of the moon. But the very formation of the word by means of the suffix *atra* indicates, that something particular must be attached to its meaning; compare *patatra* a wing, literally a means for flying, *vadhatra* a weapon, literally a means for striking, *yajatram* the keeping of a sacrificial fire, literally the means or place for sacrificing; *amatra* a drinking vessel, literally a place to which a thing goes which holds it. According to all analogy we can derive the word only from *naksh*, which is a purely Vedic root, and means to "arrive at." Thus *nakshatra* etymologically means, either the means by which one arrives, or the place where one arrives, a station. This expresses most adequately the idea attached by the Indians to the Nakshatras as mansions for the travelling moon. But even if we waive this derivation, and make it a compound of *nak* (instead of *nakṣ*, see Rigveda 7, 71, 1) and *satra* = *sattra* a session for the night, night quarters, we arrive at the same meaning. The latter derivation is, I think, even preferable to the former. The meanings of the word are to be classed as follows: 1) *station*, quarters where to pass the night. In this sense it is out of use; 2) especially the *stations on the heavens* where the travelling moon is supposed to put up, the twenty-eight constellations; 3) metonymically *stars* in general, *the starry sphere* (Rigveda 7, 86, 1: *nakshatram paprathachcha bhūma*, he spread the starry sphere, and the earth). The latter use is pre-eminently poetical, as poets always can use *pars pro toto*. The *nakshatras* as stations of the moon were perfectly known to the Rishis, as every one can convince himself from the many passages in the Taittiriya Brāhmaṇam, and the Atharvaveda. That these books are throughout much later than the songs of the Rigveda is just what I have strong reasons to doubt. The arrangement of the meanings of *nakshatra* as given here entirely coincides with all we know of the history of either the word *siu* in Chinese, or *manzil*, *mazzaloth* in the Semitic languages. The Chinese, especially poets, used the word *siu* in the sense of *star*, or *stars* in general, and so did the Rabbis in the Mishnah and the Talmud according to the testimony of Juda ben Karish (see Gesenii Thesaurus Linguae Hebrææ, et Chaldææ ii. page 869).

points as recorded in the Jyotisham. To believe that such an observation was imported from some foreign country, Babylon or China, would be absurd, for there is nothing in it to show, that it cannot have been made in the north-western part of India, or a closely adjacent country. A regulation of the calendar by such observations was an absolute necessity for the Brahmans; for the proper time of commencing and ending their sacrifices, principally the so-called Sattras or sacrificial sessions could not be known without an accurate knowledge of the time of the sun's northern and southern progress. The knowledge of the calendar forms such an essential part of the ritual, that many important conditions of the latter cannot be carried out without the former. The sacrifices are allowed to commence only at certain lucky constellations, and in certain months. So, for instance, as a rule, no great sacrifice can commence during the sun's southern progress (*dakshinâyana*); for this is regarded up to the present day as an unlucky period by the Brahmans, in which even to die is believed to be a misfortune. The great sacrifices take place generally in spring in the months *Chaitra* and *Vais'âkha* (April and May). The Sattras which lasted for one year were, as one may learn from a careful perusal of the 4th book of the Aitareya Brâhmaṇam, nothing but an imitation of the sun's yearly course. They were divided into two distinct parts, each consisting of six months of thirty days each; in the midst of both was the *Vishuvan*, i. e. equator or central day, cutting the

whole Sattrā into two halves. The ceremonies were in both the halves exactly the same; but they were in the latter half performed in an inverted order. This represents the increase of the days in the northern, and their decrease in the southern progress; for both, increase and decrease, take place exactly in the same proportions.

In consideration that these Sattrās were already at the time of the compilation of the Brāhmaṇas an old institution, we certainly can find nothing surprising in the circumstance, that the Indian astronomers made the observation above mentioned so early as the 12th century B.C. For the Sattrās are certainly as early, if not earlier than this time. Sattrās lasting for sixty years appear even to have been known already to the authors of the Brāhmaṇas (see page 287).

Now that observation proves two things beyond doubt. (1) That the Indians had made already such a considerable progress in astronomical science, early in the 12th century, as to enable them to take such observations; (2) That by that time the whole ritual in its main features as laid down in the Brāhmaṇas was complete.

We do not hesitate therefore to assign the composition of the bulk of the Brāhmaṇas to the years 1400-1200 B.C.; for the Saṃhitā we require a period of *at least* 500-600 years, with an interval of about two hundred years between the end of the proper Brāhmaṇa period. Thus we obtain for the bulk of the Saṃhitā the space from 1400-2000; the oldest hymns and

sacrificial formulas may be a few hundred years more ancient still, so that we would fix the very commencement of Vedic Literature between 2400-2000 B.C. If we consider the completely authenticated antiquity of several of the sacred books of the Chinese, such as the original documents, of which the Shu-king, or Book of History, is composed, and the antiquity of the sacrificial songs of the Shi-king, which all carry us back to 1700-2200 B.C., it will certainly not be surprising that we assign a similar antiquity to the most ancient parts of the Vedas. For there is nowhere any reason to show, that the Vedas must be less ancient than the earliest parts of the sacred books of the Chinese, but there is on the contrary much ground to believe, that they can fully lay claim to the same antiquity. Already at the time of the composition of the Brâhmaṇas, which as we have seen, cannot be later than about 1200 B.C., the three principal Vedas, *i. e.* their respective Sāṃhitās, were believed to have proceeded directly from the mouth of Prajâpati, the lord of the creatures, who occupies in the early Vedic mythology the same place which is, in the later writings, held by Brahma-deva. This could not have been the case, had they not been very ancient. In a similar way the Chinese ascribe the ground text of their most ancient and most sacred book, the *Y-king*, *i. e.* Book of Changes, to a kind of revelation too, which was made to *Fuhi*, the Adam of the Chinese, by a Dragon horse, called *Lung-ma*.

Speculations on the nature of the sacrificial rites,

and cognate topics of a mystical character which form the proper sphere of the Brâhmanas, commenced already during the Sâṃhitâ period, as one may learn from such hymns as Rigveda 1, 95, and the so-called Vâmana Sûkta 1, 164. Even at the time of the composition of the present Brâhmanas, there existed already some time-hallowed sayings, which resemble in every respect those dicta of the Brahmâ priests, of which the bulk of the Brâhmanas consists. I instance here the *Brahmodyam* (Ait. Br. 5, 25), which was used already at that time at the conclusion of the tenth day's performance of the Dvâdas'âha sacrifice. It is, therefore, very difficult to draw a strict line of separation between the period during which the hymns were composed, and that one which brought forward the speculations known by the name of Brâhmanas. On a more close comparison of the mystical parts of the Sâṃhitâ with the Brâhmanas, one must come to the conclusion, that the latter were commenced already during period of the former.

Let us say a few words on the division made of the contents of the Brâhmanas by the Indian divines and philosophers. According to the introductory chapters to the Hiraṇyakes'î (and Apastamba Sûtras) the Brâhmanas contain the following topics:—

(1) *Karmavidhânam*, or *vidhi*, i. e. rules on the performance of particular rites. To this class all those sentences in the Brâhmanas are referred which contain an order expressed in the potential mood, such as *yajeta*, he ought to sacrifice; *s'amset*, he ought

f

to repeat (such and such a verse); *kuryât*, he ought to proceed (in such or such a way), &c. This is the principal part of the Brâhmanas, and has for the Brahmans about the same significance as in the Talmudic Literature the *kalakah* has for the Jews; it is simply authoritative.

(2) *Arthavâda*. This term comprises the numerous explanatory remarks on the meaning of mantras and particular rites, the reasons why a certain rite must be performed in a certain way. This is the speculative part, and is on account of its containing the germs of all Hindu philosophy, and even of grammar, of the greatest importance. There is nowhere anything like an approach to a regular system perceptible, but only occasional remarks bearing on philosophical and grammatical topics. For the history of grammar, the fifth Pañchikâ of the Aitareya Brâhmaṇam is of a particular interest. We learn from it, that at that time not only numerous attempts were made to explain the meaning of words by etymology, but that the Brahmans even had already commenced to analyse the forms of speech by making distinctions between singular and plural, present, past, and future tenses, &c. The idea of *mukti* or final absorption in the Supreme Being, as taught in the later Vedânta philosophy, is even with most of its particulars spoken out in several of those explanatory remarks. I allude here to the frequently occurring terms, *saynjyâtâ* junction, *sarûpatâ* identity of form, *salokatâ* identity of place, which mark in the later times different stages of the final beatitude.

The principal tendency of this part is, to show the close connection of the visible and invisible worlds, between things on earth, and their counterparts or prototypes in heaven. Pantheistic ideas pervade all the Brâhmaṇas, and are already traceable in hymns of the Saṁhitâ.

(3) *Nindâ*, censure. This refers principally to the controversial remarks contained in all Brâhmaṇas. There was amongst these ancient divines and metaphysicians often difference of opinion as to the performance of a certain rite, or the choice of a particular mantra, or their meaning. One criticised the practice of the other, and condemned its application often in the strongest terms. The censure is generally introduced by the expression "but this opinion is not to be attended to." The sacrificers are often cautioned from adopting such a malpractice, by the assertion that if a priest would proceed in such or such a way, the sacrificer would lose his life, be burned by the sacrificial fire, &c.

(4) *S'aṁsâ*, i. e. praise, recommendation. This part comprises principally those phrases which express that the performance of such or such a rite, with the proper knowledge, produces the effect desired. They almost invariably contain the expression, *ya evam veda*, i. e. who has such a knowledge. The extreme frequency of this phrase in the Brâhmaṇas, and Upanishads, is probably the reason, that the whole sacred knowledge was comprised afterwards only by the general term *veda*. Originally

it appears to have applied to Brâhmaṇa like sentences and explanations only.

(5) *Purâkalpa*, i. e. performance of sacrificial rites in former times. Under this head come the numerous stories of the fights of the Devas and Asuras, to which the origin of many rites is attributed, as also all legends on the sacrifices performed by the gods. This very interesting part forms the historical (or rather legendary) background of the whole sacrificial art. All rites were traced to the gods as their originators, or even to Prajâpati, the Supreme Being, the Lord of creatures. We can derive one important historical fact from the legends on the fight between the Devas and Asuras, viz. that the religious contest between the ancient Indians (represented by the Devas), and the Iranians (represented by the Asuras, contained in the name Ahura-mazda=Ormazd) took place long before the time of the composition of the Brâhmaṇas, that is, before the 12th century B.C. This is another proof corroborative of the high antiquity ascribed by Grecian writers to Zarathustra (Zoroaster), the prophet of the Asura nation (Iranians) who did manfully battle against idolatry and the worship of the Devas, branded by him as "devils." That contest which must have been lasting for many years appeared to the writers of the Brâhmaṇas as old as the feats of King Arthur appear to English writers of the nineteenth century.

(6) *Parakṛiti*, i. e. the achievement or feat of another. This head comprises the stories of certain performances of renowned Shrotriyas, or sacrificial

priests, of gifts presented by kings to Brahmans, the successes they achieved. The last book of the Aitareya particularly is full of this class of topics.

These six heads are often, however, brought only under two principal ones, viz. *vidhi*, and *arthavāda*. The latter then comprises all that is not injunction, that is, all topics from 2 to 6. This philosophical division exactly corresponds to the division of the contents of the Talmūd by the Jewish Rabbis into two principal parts, viz: *halakah*, i. e. rule of conduct, which is as authoritative as the *thorah* (law of Moses), and *haggadah*, i. e. story, parable, and in fact everything illustrative of the former.

II.

The Aitareya Brāhmaṇam in particular.

The Aitareya Brāhmaṇam is one of the collections of the sayings of ancient Brahmā priests (divines and philosophers) illustrative and explanatory of the duties of the so-called Hotri-priests. The latter performing the principal part of their duties by means of the mantras, termed *ṛik*, and contained in the so-called Rigveda Saṁhitā, the Aitareya is therefore one of the Brāhmaṇas belonging to the Rigveda. There must have been, as we may learn from Pāṇini and Patañjalis Mahābhāṣya, a much larger number of Brāhmaṇas belonging to each Veda; and even Sāyana, who lived only about four hundred years ago, was acquainted with more than we have now. To the Rigveda we know at present besides the

f *

Aitareya, only the Kâushîtaki Brâhmaṇam, which is also called Sâṅkhâyaṇa. Both appear to have been known to the grammarian Pâṇini,¹ as one may gather from the rule (v. 1, 62) which he gives regarding the formation of names of Brâhmaṇas consisting of thirty and forty Adhyâyas; for the Kâushîtaki actually consists of thirty and the Aitareya of forty Adhyâyas, which were afterwards divided into eight Pañchikâs, each of which comprises five Adhyâyas.

The name "Aitareya" is by Indian tradition traced to *Itarâ*. Sâyaṇa tells regarding the origin of the name and of the Brâhmaṇa itself, in his introduction to the Aitareya Brâhmaṇam, the following story, on the authority of the *sampradâya-vidah*, i. e. men versed in traditional stories. An ancient Rishi had among his many wives one who was called *Itarâ*. She had a son *Mahidâsa* by name, who is mentioned in the Aitareya Aranyaka as Mahidâsa Aitareya. The Rishi preferred the sons of his other wives to Mahidâsa, and went even so far as to insult him once by placing all his other children in his lap to his exclusion. His mother, grieved at this ill treatment of her son, prayed to her family deity (*kuladevatâ*), the Earth (*bhûmî*), who appeared in her celestial form in the midst of the assembly, placed him on a throne (*simhâsana*), and gave him as a token of honour for his surpassing all other children in learning a boon

---

¹ The attention of Sanscrit scholars was first directed by Professor Weber at Berlin to this circumstance.

(*vara*) which had the appearance of a Brâhmaṇa. After having received this gift, a Brâhmaṇam consisting of forty Adhyâyas, which commenced with the words *agnir vâi devûnâm avamo* (the first sentence of the Aitareya), and ended with *strîṇute strîṇute* (the two last words of the Aitareya) came forth through the mind of Mahidâsa. Afterwards the Brâhmaṇam, commencing with *atha mahâvratam* (the beginning words of the first Aitareya Aranyaka) and ending with *âchârya âchârya* (the two last words of the third Aranyaka)² was also revealed in the shape of the vow of an hermit³ (*âranyakavratârûpam*).

The Aitareya Brâhmaṇam, as well as the Kâushîtaki, do not treat of all the sacrifices and sacrificial rites which are mentioned and described in the books of Yajurveda, which may be (principally the Sûtras) regarded as the proper sacrificial encyclopædiæ. They were, however, perfectly well known to the authors of these Brâhmaṇas, as we may learn from the fact, that the names of several sacrifices, such as Vâjapeya, Aptoryâma (see 3, 41) are mentioned without the description of the rituals belonging to them. Several things concerning

---

² This remark throws some light on the relationship in which the five treatises, of which the present Aitareya Aranyaka consists, and each of which bears the name *âranyaka*, stand to one another. Only the three first Aranyakas were according to this notice regarded as a divine revelation to the Aitareya Rishi; the two others are then later additions, and did not form originally part of the Aitareya Aranyaka.

³ According to Brahmanical ideas, a vow, a curse, a blessing, &c. can assume a visible form, and so become manifest to the mental eyes of men.

the Hotris whose duties principally are treated at every Soma sacrifice are left out. So the ceremony of choosing the sacrificial priests (*ritvig-varaṇam*) by the sacrificer, including the Hotars, is left out, as Sâyaṇa has already observed. But every *Hâutra-prayoga*, i. e. practical hand-book for the Hotri-priests (for each sacrifice there are separate *prayogas* for each set of priests required), commences with it; the topic is generally treated in the Sûtras belonging to the Yajurveda; the principal mantras required at that occasion are to be found in the first chapter of the Tâṇḍya Brâhmaṇam of the Sâmaveda. The dialogue used at this occasion is interesting, and throws some light on the nature and character of some sacrifices; therefore I give here some account of it.

The person who wishes to perform the Agnishtoma sacrifice, for instance, sends a delegate called *Somapravâka* to all S'rotriyas (sacrificial priests) whose services he wishes to engage for his forthcoming Soma sacrifice, to ask whether they would be willing to officiate at this occasion. The dialogue between the Somapravâka and the Hotar is as follows: S. "There will be a Soma sacrifice of such and such one; you are respectfully requested to act as Hotar at it." H. "What sacrifice is it?" S. "The *Jyotishtoma-Agnishtoma-Soma* sacrifice." H. "What priests (*ritvijah*) will officiate?" S. "Vishṇu, Mitra,⁴" &c. H. "What is the reward for the priests?" S. "One hundred and twelve cows."

---

⁴ The priests represent the gods.

If the priests have accepted the invitation, then the sacrificer has actually to appoint them to their respective offices. This is the *varaṇam* or selection (of the priests).

The sacrificer first mentions the gods who are to act as his priests, "Agni (the fire) is my Hotar, Aditya (the sun) my Adhvaryu, the Moon my Brahmâ, Parjanya (the god of rain) my Udgâtar, the Sky (*ākāś'a*) is my Sadasya (superintendent), the waters are my Hotrâś'aṁsis (all the minor Hotri-priests); the rays my Chamasa Adhvaryus (cup-bearers). These divine priests I choose (for my sacrifice)." After having thus appointed the gods, who are to act as his divine priests, he now proceeds to appoint the "human" (*mânusha*) priests. This is at the Agnish-toma done with the following formula, "I (the name) of such and such a Gotra, will bring the Jyotishtoma sacrifice by means of its Agnishtoma part, with the Rathantara-Prishṭha, four Stomas (the nine, fifteen, seventeen and twenty-one-fold), for which ten things, cows and so on are required, and for which as fee one hundred and twelve cows must be given. At this sacrifice be thou my Hotar." The Hotar then accepts the appointment by the following formula: "May the great thing thou spokest of (unto me), the splendour thou spokest of, the glory thou spokest of, the Stoma thou spokest of, the way of performance thou spokest of, the enjoyment thou spokest of, the satisfaction thou spokest of; may all that thou spokest of come to me; may it enter me; may I have enjoyment through it. Agni is thy Hotar. He is

thy (divine) Hotar. I am thy (human) Hotar." All priests are appointed in the same way, and by the same formulas.

After this digression let us discuss the contents of the Aitareya Brâhmaṇam. It treats in its eight books, or forty chapters, each of which is subdivided into a certain number of *kaṇḍikās*, *i. e.* small sections, paragraphs, as we have seen, almost exclusively of the duties of the seven Hotri-priests at the great Soma sacrifices, and the different royal inauguration ceremonies. All minor sacrifices and *Ishtis*, although they require the services of a Hotar, are excluded. The Hotri-priests are to be divided into three distinct classes: 1) The *Hotar*, the chief of all Hotri-priests. 2) The *Hotrakas*, *i. e.* the little Hotras; these are, *Maitrâvaruṇa* (*Prasâstar*) *Brâmaṇâchhaṁsî*, and *Achhâvâka*. 3) The *Hotrâśāmsinah*, *i. e.* the repeaters of the Hotri verses; they are, *Potar*, *Neshtar*, and *Agnîdhra*.

The first thirteen chapters (the two first books, and the three first chapters of the third) treat of the duties of the chief Hotar at the *Agnishtoma* Soma sacrifice only; for this is the model (*prakṛiti*) of all Soma sacrifices which last for one day only (the so-called *aikâhikas*); all other Soma sacrifices of the same duration are mere modifications (*vikṛiti*) of it. It is regarded as an integral part of the *Jyotishtoma*, and said to consist of the following seven sacrifices: 1) *Agnishtoma*, 2) *Atyagnishtoma*, 3) *Ukthya*, 4) *Shoḷasî*, 5) *Atirâtra*, 6) *Vâjapeya*, 7) *Aptoryâma* (*As'v. S'r. S. 6, 11*). In many places, however, the

term Jyotishṭoma is equivalent to Agnisṭoma. The Aitareya does not know these seven parts, as belonging together, but simply remarks, that they follow the Agnisṭoma as their *prakṛiti* (3, 41). The Atyagnisṭoma is not even mentioned in it at all.

All the duties of the Hotar at the Agnisṭoma are mentioned almost in the exact order in which they are required. It lasts generally for five days. The ceremonies are then divided as follows :

First day.—Preliminary ceremonies, such as the election of the priests, giving them presents (*madhuparka*), the Dîkshañîya Ishti, and the Dîkshâ itself.

Second day.—The Prâyañîya or opening Ishti; the buying of the Soma; the Atithya Ishti, Pravargya, and Upasad twice (once in the forenoon, and once in the afternoon).

Third day.—Pravargya and Upasad twice again.

Fourth day.—Agnipraṇayanam, Agni-Soma-praṇayanam, Havirdhâna praṇayanam. The animal sacrifice.

Fifth day.—The squeezing, offering, and drinking of the Soma juice at the three great Libations, viz. the morning, midday, and evening Libations. The concluding Ishti (*udayanîya*). Ablution (*avabhṛita*).

The ceremonies of the four first days are only introductory, but absolutely necessary; for without them no one is allowed to sacrifice and drink the Soma juice. The Soma ceremony is the holiest rite in the whole Brahmanical service, just as the Homa ceremony of the Parsi priests is regarded by them as

the most sacred performance. No Parsi priest is allowed to perform it, if he does not very frequently undergo the great purification ceremony, called the Barashnom of nine nights. In the same way every Brahman has, as often as he brings a Soma sacrifice, to undergo the Dîkshâ (see 1, 3; 4, 26). One such ceremony is even not considered sufficient. For the sacrificer has, besides the Dîkshâ, to undergo the Pravargya, which is a similar preparation for the great Soma day. Even the animal sacrifice must precede the solemn Soma festival; for it is of minor importance. The animal is instead of the sacrificer himself. The animal when sacrificed in the fire, goes to the gods, and so does the sacrificer in the shape of the animal (see page 80 of the translation). The animal sacrifice is vicarious. Being thus received among the gods, the sacrificer is deemed worthy to enjoy the divine beverage, the Soma, and participate in the heavenly king, who is Soma. The drinking of the Soma juice makes him a new man; though a new celestial body had been prepared for him at the Pravargya ceremony, the enjoyment of the Soma beverage transforms him again; for the nectar of the gods flows for the first time in his veins, purifying and sanctifying him. This last birth to the complete enjoyment of all divine rights is symbolically indicated in the rites of the morning libation (see 32, 35; 38; 3, 2).

The principal features of this Agnishtoma sacrifice must be very ancient. For we discover them almost complete with the Parsis. They also do not prepare

the corresponding Homa (Soma) juice alone, but it must always be accompanied with other offerings. The Purodâs'a of the Brahmans, which always belongs to a Soma libation, is represented by the Dârûn (holy bread), the animal offering indicated by the ring of hair (*varas'a*) taken from an ox, to be placed on the same table with the Homa. The Homa shoots are treated in the same way, when brought to the spot, as the Brahmans treat them. The Parsi priest sprinkles them with water,⁵ which is exactly the *âpyâyana* ceremony of the Brahmans. He must go round the fire with the Homa just as the Brahmans carry the Soma round the sacrificial compound (see 1, 14). The ceremonies of preparing and drinking both the Homa and Soma juice are quite similar.⁶ The water required for it must be consecrated, which exactly corresponds to the Vasatîvarîs and Ekadhanâs of the Brahmanical Soma service (2, 20). The Zota of the Parsis drinks his cup filled with Homa in three turns, so does the Hotar also from the Graha. After the libation has been poured from the Grahas into the fire, and drunk by the Hotar, the Stotras are chanted, and then the Shastras belonging to them recited. In a similar way the Zota priest repeats, shortly after having enjoyed the Homa, the *Gâthâs* of Zarathustra Spitama (Zoroaster), which

---

⁵ The mantra repeated at that occasion is Yas'na 10, 1, "May the water-drops (sprinkled over the Homa) fall to the destruction of the Devas, and Devis."

⁶ Compare notes 8 on page 118, 5 on page 131, 14 on page 137, and my Essays on the Sacred Language, &c. of the Parsis, pages 132-33, 167.

are metrical compositions, and represent the Shastras of the Brahmanical Soma service. He must repeat five such Gâthâs, just as there are five Shastras, at the morning and midday libations, and at the Ukthya Soma sacrifice at the evening libations also.

These are only a few of the points of comparison which I could easily enlarge; but they will be sufficient to show, that the Agnishtoma Soma sacrifice was originally the same ceremony as the Homa rite of the Parsi priests. The opinions of both the Brahmins and Parsis on the effect of the drinking of the Soma (Homa) juice are besides exactly the same. The Brahmins believe that it leads to heaven; so do the Parsi priests. They say, that Homa is a plant, and a great angel. Any one who has drunk the Homa juice becomes united with this angel, and after his death an inhabitant of paradise. For the juice which is in the body of the priest who has drunk him, goes to heaven, and connects him mystically with the angel.

With particular care are the so-called Shastras or recitations of the Hotri priests treated in the Aitareya Brâhmaṇam. The fifth chapter of the second, and the three first chapters of the third book are entirely taken up with the exposition of the Shastras of the Hotar at the morning, midday, and evening libations. As the reader may learn from a perusal principally of the third book, the Shastras always belong to Stotras or performances by the Sâma singers, viz. the Udgâtar or chief singer, the Pras-totar who chants the prelude, and the Prâtiheartar

who chants the response. Their recitations must be very ancient, as we have seen; for they are by the name *uktha* (exactly corresponding to *ukhdhem* in the Zend language) frequently mentioned in the *Saṁhitâ*. A closer examination of them will throw much light on the history of the composition of the Vedic hymns. As ancient as the *Shastras* are the *Stomas*, the exposition of which forms one of the topics of the *Sāmaveda Brâhmaṇas* (see note 18 on page 237-38). The word *stoma* is in the form *stoma* also known in the *Zend-Avesta*. The *Parsi* priests understand by it a particular sacrificial ceremony of minor importance, which consists in consecrating a meal (meat is at this occasion indispensable) in the honour of an angel or a deceased person, to be enjoyed afterwards by the whole party assembled. That the idea of "sacrificial rite" was attached also by the *Brahmans* to the word, clearly follows from the terms, *Agnisṭoma* and *Jyotisṭoma*. The musical performance which was originally alone called a *Stoma*, formed a necessary part of certain sacrifices, and was then, as *pars pro toto*, applied to the whole rite.

The universal character of the *Agnisṭoma* and its meaning is treated especially in the fourth chapter of the third book. In its last chapter, and in the two first of the fourth, the principal modifications of the *Agnisṭoma* are mentioned, and briefly described, viz. the *Ukthya*, *Shoḷas'i*, and *Atirâtra*, along with the *As'vina Shashtra*.

The *Atirâtra* sacrifice introduces, however, the

Sattras or sacrificial sessions, the principal rules for the Hotri performances of which are laid down in the third chapter of the fourth book. They are applicable for Sattras which last for a whole year. The two last chapters of the fourth, and the first four chapters of the fifth book describe very minutely the duties of the Hotar during the ten principal days of the Dvâdas'âha, which may be performed as a Sattra, or as a Ahîna (a Soma sacrifice lasting for more than one, and less than thirteen days).

The last chapter of the fifth book is taken up with miscellaneous matter, such as the penances required of an Agnihotri when he becomes guilty of some fault, or if some misfortune should befall him regarding his duties towards his sacred fires, and the question, whether the Agnihotram (daily burnt offering) is to be offered before or after sunrise; it further treats of the duties of the Brahmâ priest, how he has to perform the penances for mistakes committed by any one of the performing priests.

The whole sixth book treats, after some remarks on the offices of the Grâvastut and Subrahmanyâ, almost exclusively of the duties of the six minor Hotri-priests, principally at the great Soma sacrifices, which last for one week at least, or for a series of weeks (*śaḷaha*). We find in it descriptions of the so-called Shilpa Shastras, or "skilful (rather very artificial) recitations" of the minor Hotars. These Shastras, principally the Vâ lakhilyas, the Vṛishâkapi, Evayâmarut, and the so-called Kuntâpa hymns, are no doubt the latest additions, looking like decora-

tions, to the ritual of the Hotri-priests. The whole book has the appearance of a supplement to the fourth and fifth.

The seventh and eighth books treat principally of the sacrifices of the Kshattriyas and the relationship in which the princes stand to the Brahmans. They are, from an historical point of view, the most important part of the whole Brâhmaṇam.

The seventh book describes first the division of the sacrificial animal into thirty-six single pieces, and their distribution among the officiating priests, the sacrificer, his wife, and other persons connected with the performance of the sacrifice.

Then follows a chapter of penances for neglects on the part of an Agnihotri, or mishaps which might befall him. This is a continuation of the fifth chapter in the fifth book.

In the third chapter we are introduced to the rites of the princely inauguration ceremonies connected with a sacrifice, by the story of *S'unahs'epa*. On account of its containing Rik verses, as well as Gâthâs (stanzas) it was to be told to the king on the day of its inauguration by the Hotar. The story is highly interesting; for it proves beyond doubt the existence of human sacrifices among the ancient Brahmans, and shows that they were in a half savage state; for we find here a Brahman selling his son to a prince to be immolated.

Now three kinds of such inauguratory sacrifices for the king, called *Râjasûyas*, are described, viz.

Abhisheka, *Punarabhisheka*, and *Mahábhishheka*. The principal part of all these ceremonies consists in the sprinkling of holy water over the head of the kings, which is called *abhisheka*. It corresponds to the ceremony of anointing the kings with the Jews. It is of particular interest to observe that the Brahmans at this occasion did not allow the king to drink the proper Soma juice, but that he had to drink instead of it, a beverage prepared from the roots and leaves of several trees. The enjoyment of the Soma juice was a privilege reserved by the Brahmans to themselves alone. The king was, properly speaking, even not entitled to bring a sacrifice at all. It was only for the sake of the most extravagant gifts which the shrewd Brahmans extorted from kings for their offices, that they allowed him to bring a sacrifice. But before he could do so, he was to be made first a Brahman himself; at the conclusion of the ceremony he had, however, to resign his Brahmanship, and return to his former caste.

The last chapter of the Brâhmaṇam is taken up with the appointment by the king of a duly qualified Brahman to the office of a house-priest, who is called *purohita*, i. e. president, superintendent. The word, as well as the office, must be very ancient; for we find it not only in the Saṁhitâ of the Rigveda, but even in the Zend-Avesta. It is, as to etymology, the same word as *paradhâta*,⁷ which is generally

---

⁷ The word *purohita* is composed of *purâs* before, and *hita* placed (from the root *dhâ*); so *paradhâta* also; *para* is the Zend form of *purâ* before, which is equivalent to *purâs*, and *dhâta* is the Zend participle of the root *dhâ*.

the epithet of one of the most ancient Iranian heroes, of *Haoshyan̄ha* (see Yashts 5, 20 ; 9, 3 ; 15, 7 ; 17, 24 ed. Westergaard) the Hosheng of the *Shâhnâmah*. The later Iranian legends, as preserved in the *Shâhnâmah*, made of the *paradhâtas* a whole dynasty of kings, which they call *Peshdadians* (the modern Persian corruption of the primitive *paradhâta*) who then precede the *Kayanians* (the Kavis of the Vedas). This shows that the institution of a Purohita, who was not only a mere house-priest, but a political functionary, goes back to that early period of history when the Iranians and Indians lived peacefully together as one nation. The *Paradhâtas* of the Iranian kings appear however not to have been as successful in making the Shahs of Iran their slaves, as the Indian Purohitas were in enslaving the Indian Râjas in the bonds of a spiritual thralldom. How far the Brahmans must have succeeded in carrying out their designs of a spiritual supremacy over the royal caste, every reader may learn from this last chapter, and convince himself at the same time that hierarchical rule was known in the world more than a thousand years before the foundation of the See of St. Peter.

The ceremonial part of the last book is much enlivened by short stories of kings who were said to have performed the "great inauguration ceremony," and of course attained to supreme rule over the whole earth (that is to say, of three or four Indian principalities). It is an imitation of the ceremony by which the gods are said to have installed Indra to the sovereignty over them. The whole concludes

with the description of a magical performance (they are called *krityá*) by means of which a king can destroy secretly all his enemies.

After this summary statement of the contents of the Aitareya Brâhmaṇam, the question arises whether the work in its present form is the composition of one author or of several. Although there is, as we have seen, a certain plan perceptible, in the arrangement of the subject matter, we may easily distinguish some repetitions, discrepancies, and interpolations, which are hardly explicable if the book had only one author. So we find the Ajya hymn at the morning libation twice explained in 2, 40 and 41, but with slight differences; the origin of the formula, *agnir devèddhaḥ* is mentioned twice 2, 33 and 39, but in the former passage it is called Nivid, whilst in the latter the name "Puroruk" is given to it. The four last kaṇḍikâs in the second book 38-41 appear to be a kind of appendix taken from some other source. The piece 5, 27 is identical with 7, 3; 6, 5 and 17 treat in the main of the same topic, the relation between Stotriya and Anurûpa at the Ahîna sacrifices. There are several repetitions in the 8th book; so the 13th kaṇḍikâ is identical with the 18th and the 14th with the 19th. The 10th and 11th kaṇḍikâs in the seventh book are evidently interpolations, interrupting the context, and exhibiting a different style. The latter is very remarkable on account of its mentioning two other Vedic Sâkhâs by their names, viz. *Paingya* and *Kâushîtaki*; it appears to have appertained to an old treatise on astronomy.

The style of the Brâhmaṇam is on the whole uniform. There are certain phrases which constantly re-occur in the work, as for instance, "what is at the sacrifice appropriate, that is successful, when the verse (which is repeated) alludes to the ceremony which is being performed;" "(he who should observe a Hotar do so contrary to the precept) should tell him^s that the sacrificer would die; thus it always happens;" "This is done for production (*prajātyāi*)," &c. The language is, of course, like that of all Brâhmaṇas, more recent than that of the Sāṃhitā; but it is, however, not the classical Sanscrit. Purely Vedic forms occur, such as the infinitive forms in *tos*, e. g. *karttos*, *arttos*, *roddhos*, *mathitos* (see 1, 10; 2, 20) generally dependent on *is'vara*, i. e. able, who has the power, (*is'varaḥ karttoḥ*, he has the power to do; *is'varo roddhoḥ*, he has the power to obstruct, &c.), *startavāi* (from *stri*); *stomebhir* instead of *stomāir* (4, 15) &c.

The bulk of the work appears to have proceeded from one author; some additions were made afterwards. As regards the materials which our author, whom we may (with Sâyaṇa in various places of his commentary) call the Aitareya Rishi, that is, the Rishi of the Aitareya Sâkhâ of the Rigveda, used for the compilation of his work, we can principally distinguish four kinds, viz. 1) *Sacred texts and formulas*, such as the Adhrigu Praisha mantra (2, 6, 7), the Nivid (2, 34) &c.

^s The phrase is always elliptical; it is only *ya enam brūyāt*, if any one should tell him; but the meaning of the whole phrase is only that one which is here (and in the translation) given.

which are, as we have seen, more ancient than the majority of the hymns; 2) *Gâthâ*, i. e. stanzas, principally impromptus on sacrificial things, and topics of a more worldly nature, and *Itihâsas*, i. e. stories; 3) *Rules on the performance of the duties of the Hotripriests*; 4) *Theological expositions* of the meaning of mantras, sacred rites, &c. according to the teaching of the most eminent Brahmâ priests who preceded our author.

These materials were worked together by him, but not without many additions of his own, and with the view to present to the followers of his S'âkhâ a kind of encyclopædiæ of theological learning, and a supplement to their Veda. The theology of his S'âkhâ being founded on the hymns of the Rishis, and the latter being repeated by the Hotri-priests only at the sacrifices, he confined himself for the most part to the speculations of the Hotris and their duties. The aim of our author was like that of all other Brâhmaṇa compilers, a double one, viz. to serve practical as well as theoretical ends. From a practical point of view it was to be a guide to the repeaters of the mantras of the Rigveda in some of their most important performances; but as regards the theoretical one, the author intended to instruct them on the real ends of their profession, viz. to make the sacrificer, by means of the mystical power ascribed to the mantras, either attain to anything he might wish for, or if the Hotar should from some reason or other choose to do so, to deprive him through the same power of his property, children, and life.

The Hotris could learn from such a book how great their power was as the preservers of the sacred Rik verses. Every one who wished to perform a sacrifice as the only means for obtaining the favour of the gods, was entirely given up to the hands of the Hotri-priests, who could do with him what they pleased.

The mantras referred to are, for the most part, to be found in the Rigveda Saṁhitâ which we have at present. There are, however, several quoted, which are not to be met with in it, whence we must conclude, that the Saṁhitâ of the Aitareyins belonged to a Sâkhâ different from that one (the Sâkala Sâkhâ) which is at present only known to us. As'valâyana, in his S'râuta Sûtras, which are, as we have seen, founded on the Aitareya Brâhmaṇam, generally supplies the text of those mantras which are wanting in the Saṁhitâ. Several of them are in the Atharvaveda Saṁhitâ, but they generally show different readings. In comparing both, those in the A'svalâyana Sûtras, and those in the Atharvaveda Saṁhitâ, we find that, if there is any difference, the text of the Atharva is then always incorrect. It is remarkable that we do not only discover some relationship between the supposed Sâkhâ of the Aitareyins and the Atharvaveda Saṁhitâ, but also between the Aitareya and Gopatha Brâhmaṇam. Whole kaṇḍikâs of the Aitareya, such as those on the Vashatkâra (3, 7-8) on Atirâtra (4, 5) are almost literally to be found in the Gopatha Brâhmaṇam of the Atharvaveda.

The author's own additions consisted principally

in critical remarks, recommending certain practices, and rejecting others, statement of reasons, why a particular rite must be performed in a particular way, and explanations of apparent anomalies in the ritual. The author does never, however, speak in the first person; for the whole has the appearance of a tradition having descended from him. He is referred to only in the third person by the words, *taddha smâha*, "this he told." The theologians whose opinions are either accepted or rejected, are generally mentioned in the third person plural by the words "they say." Now and then they are called *mahâvadâh*, *i. e.* the speakers of great things. But their real name appears to have been *Brahma-vâdins*, *i. e.* the speakers on Brahma (theologians, divines), which term we frequently meet in the Taittirîya Veda (Black Yajurveda).

The work was, like the other Brâhmaṇas, no doubt, like the Saṁhitâ, orally handed down. Some external mark is still visible. At the end of each Adhyâya the last word, or phrase, is put twice. The same fact we observe in all other Brâhmaṇas as well as in the Sûtras. This was evidently a mark for the repeater as well as the hearer by which to recognise the end of a chapter, each of which formed a little treatise for itself.

Regarding the repetition of the Brâhmaṇam we have to remark, that it is done in a very slow tone, but quite monotonously, whilst the Brâhmaṇas of the Yajurveda are recited with the proper accents, like the Saṁhitâs. Of very frequent occurrence in it is the *Pluti*, *i. e.* the lengthening of a vowel to

three moras marked by ३. This Pluti is used in three cases, (1) to ask a question, (2) to deliberate or consider whether a thing should be done or not, and (3) to give some emphasis to a certain word. In the two first cases it expresses exactly the idea of our sign of interrogation, in the latter that of our underlining or italicising of certain important words.

Let us make before we conclude some remarks on the principal sacrificial and theological ideas (as far as they have not been touched already) which pervade the Aitareya Brâhmaṇam.

The sacrifice is regarded as the means for obtaining power over this and the other world, over visible as well as invisible beings, animate as well as inanimate creatures. Who knows its proper application, and has it duly performed, is in fact looked upon as the real master of the world; for any desire he may entertain, if it be even the most ambitious, can be gratified, any object he has in view can be obtained by means of it. The *Yajna* (sacrifice) taken as a whole is conceived to be a kind of machinery, in which every piece must tally with the other, or a sort of large chain in which no link is allowed to be wanting, or a staircase, by which one may ascend to heaven, or as a personage, endowed with all the characteristics of a human body. It exists from eternity, and proceeded from the Supreme Being (Prajâpati or Brahma) along with the *Traividya*, i. e. the three-fold sacred science (the Rik verses, the Sâmans or chants, and the Yajus or sacrificial formulas). The creation of the world

itself was even regarded as the fruit of a sacrifice performed by the Supreme Being. The Yajna exists as an invisible thing at all times, it is like the latent power of electricity in an electrifying machine, requiring only the operation of a suitable apparatus in order to be elicited. It is supposed to extend, when unrolled, from the Ahavanīya or sacrificial fire into which all oblations are thrown; to heaven, forming thus a bridge or ladder, by means of which the sacrificer can communicate with the world of gods and spirits, and even ascend when alive to their abodes. The term for beginning the sacrificial operations is "to spread the sacrifice;" this means that the invisible thing, representing the ideal sacrifice which was lying dormant, as it were, is set into motion, in consequence of which its several parts or limbs are unfolding themselves, and thus the whole becomes extended. This ideal sacrifice stands in the closest relationship with all the sacrificial implements, the sacrificial place, and all the sacred verses and words spoken during its actual performance. The sacrifice being often represented as a kind of being with a body like that of men, certain ceremonies form his head, others his neck, others his eyes, &c. The most important thing at a sacrifice is, that all its several parts should tally together, and that consequently there should neither anything be in excess, nor deficient in it. This agreeing of the several parts of the sacrifice constitutes its *rūpa*, i. e. form. The proper form is obtained, when the mantras which are repeated are in

strictest accordance with the ceremony for which they are repeated, or (if the sacrifice lasts for several or many days) when they have the characteristics of the respective days. If the form is vitiated, the whole sacrifice is lost. Mistakes being, on account of the so extremely complicated ritual, unavoidable, the sacrificial being was to be attended by a physician in the person of the Brahma priest (5, 34). Each mistake must be made good by a *prâyas'chitta*, i. e. penance, or propitiatory offering.

The power and significance of the Hotri-priests at a sacrifice consists in their being the masters of the sacred word, which is frequently personified by *Vâch*, i. e. Speech, who is identical with Sarasvatî, the goddess of learning in the later Hindu Pantheon. Speech has, according to the opinion of the earliest Hindu divines, the power of vivifying and killing. The sacred words pronounced by the Hotar effect, by dint of the innate power of *Vâch*, the spiritual birth of the sacrificer, form his body, raise him up to heaven, connect him with the prototypes of those things which he wishes to obtain (such as children, cattle, &c.) and make him attain to his full life term, which is a hundred years; but they are at the same time a weapon by means of which the sacrificer's enemies, or he himself (if the Hotar have any evil designs against him) can be killed, and all evil consequences of sin (this is termed *pâpman*) be destroyed. The power and effect of Speech as regards the obtaining of any particular thing wished for, mainly lies in the form in which it is uttered. Thence

the great importance of the metres, and the choice of words and terms. Each metre is the invisible master of something obtainable in this world ; it is, as it were, its exponent, and ideal. This great significance of the metrical speech is derived from the number of syllables of which it consists ; for each thing has, (just as in the Pythagorean system) a certain numerical proportion. The Gâyatrî metre, which consists of three times eight syllables, is the most sacred, and is the proper metre for Agni, the god of fire, and chaplain of the gods. It expresses the idea of Brahma ; therefore the sacrificer must use it when he wishes for anything closely connected with the Brahma, such as acquirement of sacred knowledge, and the thorough understanding of all problems of theology. The Trish-tubh, which consists of four times eleven syllables, expresses the idea of strength, and royal power ; thence it is the proper metre by which Indra, the king of the gods, is to be invoked. Any one wishing to obtain strength and royal power, principally a Kshattriya, must use it. A variety of it, the Ushnih metre of twenty-eight syllables, is to be employed by a sacrificer who aspires for longevity, for twenty-eight is the symbol of life. The Jagatî, a metre of forty-eight syllables, expresses the idea of cattle. Any one who wishes for wealth in cattle, must use it. The same idea (or that of the sacrifice) is expressed by the Pañkti metre (five times eight syllables). The Brihatî, which consists of thirty-six syllables, is to be used when a sacrificer is aspiring to fame and renown ; for this metre is the exponent

of those ideas. The Anushtubh metre, of thirty-two syllables, is the symbol of the celestial world ; thence a candidate for a place in heaven has to use it. The Virâj of thirty syllables, is food and satisfaction; thence one who wishes for plenty of food, must employ it.

The words contained in these different metrical forms must always be appropriate to the occasion. If the oblation is given to Agni, the verse repeated must contain his name, or an allusion to it ; were it to contain the name of Indra, or one of his characteristics, the offering would be thrown away. Every act, even the most trifling one, is at the sacrificial performance accompanied with mantras, and always such a verse is to be chosen as contains (or is made to contain by interpretation) an allusion to it. This will all be clear to the reader on reference, for instance, to 2, 2, where the mantras connected with every particular act of the ceremony of anointing and erecting the sacrificial post is given.

Of almost equal importance with the metres are the so-called Stomas, based also on numerical proportions. Each Stoma contains a certain number of verses, chanted according to one and the same tune. The number is very often obtained only by frequent repetition of the same triplet of verses (see about the particulars of the Stomas note 18 on pages 237-38 of the translation). Each has, just as the metres, its peculiar symbolical meaning. The Trivrit (nine-fold) Stoma, is, for instance, the symbol of Brahma, and theological wisdom, and has Agni, the house-priest of the gods, for its deity : the Panchadas'a (fifteen-fold) is the

symbol of royal power and thence appropriate to Indra, and the Kshattriyas : the Saptadas'a (seventeen-fold) is the exponent of wealth in cattle ; thence a Vais'ya should use it, or any other sacrificer who wishes to obtain wealth : the Ekaviṃś'a-(twenty-one-fold) is the symbol of generation : thence it is principally to be used at the third libation, many rites of which refer to the propagation of progeny. The other Stomas, such as the *Triṇava* (twenty-seven fold), *Trayas-triṃś'a* (thirty-three-fold) &c. have a similarly symbolical meaning.

Besides the Stomas, the so-called *Prishṭhas* (the name of certain Sâmans and their combinations) are a necessary requisite at all the Soma sacrifices. They form the centre of all the ceremonies, and the principal one of them is always regarded as the womb (*yoni*) of the sacrificial being. They are generally only used at the midday libation. The two principal *Prishṭhas* are the *Rathantara* and *Brihat Sâmaṃ* (*abhi tvâ sîva nonuma*, and *tvâmiddhi havâmahe*). They can be used singly, or along with one of their kindred (see notes 29 on page 193, 14 on page 282, and 4, 28). The name *Prishṭha* means "back," for they are regarded on the whole as the back of the sacrifice.

All these things, metres (*çhhandas*), Stomas and *Prishṭhas*, are believed to be as eternal and divine, as the words themselves they contain. The earliest Hindu divines did not only believe in a primitive revelation of the words of the sacred texts, but even in that of the various forms, which might be used for their repetition or chanting. These forms along with their contents,

the everlasting Veda words, are symbols expressive of things of the invisible world, and in several respects comparable to the Platonic ideas. They are in the hands of the sacrificial priests the instruments for accomplishing anything they might wish for in behalf of the sacrificer. But a great deal depends upon the way of using those spiritual instruments. It is a matter of importance whether a mantra is repeated without stopping, or pāda by pāda (quarter by quarter), or half verse by half verse. The four feet (pādas), of which many metres are composed, represent the four feet of animals. The repetition of such a verse, half verse by half verse, that is, with two stops only, represents the sacrificer who as a human being, has two legs. By thus combining the ideas of four and two-footed beings, the sacrificer is mystically placed amidst cattle, and obtains them, in future, in the largest quantity. Another important point is, whether the mantra is repeated *upāṁśu*, i. e. with an almost inaudible voice, or *tīshṇīm*, i. e. silently, or with a low and slow voice (*mandrasvara*), or with a middle tone (*madhyama*), or very loud (*uttama*). (See 3, 44).

Among the large number of the sacred words, there are always some which have a destructive quality, and must, therefore, be used with great caution. In order to protect the sacrificer, as well as himself, from the dangerous effects of such words, the repeater must, by means of certain other words, or formulas, deprive them of their destructive power, and thus propitiate them. This is generally called *s'ānti*

(propitiation, appeasing). Such dangerous words are for instance, *vāushat* (see 3, 8) and *rudra*, the name of Śiva, the god of destruction (3, 34).

The sacrificer, who is the object of all these mystical operations on the part of the priests by means of their mantras, chants, and manual labour, is not allowed to remain inactive, but he himself has to repeat certain mantras, expressive of his desires. When, for instance, the Hotar is performing the mystical operation of placing him among cattle, he must say, "May I become rich in cattle!" When the same priest makes a firm standing place (a *pratiṣṭhā*) for him, he must say, "May I go to my place!" Thus he obtains the fulfilment of any desire which might be obtainable by means of a particular verse, or mode of repeating, or chant, or performance of a particular rite, when he repeats the appropriate formula at the right time and occasion. For what he himself speaks, connects him with the ideals of his wishes, which are brought within his grasp by the priest.

The objects sacrificed for are manifold, viz. offspring, cattle, wealth, fame, theological learning, skill for performance of sacrifices, and heaven. For gaining heaven a Soma sacrifice is indispensable. For the sacred Soma juice has, according to the opinions of the ancient Hindu theologians, pre-eminently the power of uniting the sacrificer on this earth with the celestial king Soma, and make him thus one of his subjects, and consequently an associate of the gods, and an inhabitant of the celestial world.

श्री

अथ

ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणं

जर्मन्यविषयोद्भव पुणेंपत्तनविद्यालयस्थसंस्कृतमुख्यगुरुणा

हैग्नान्मा

शोधितमिदम्.

मुंबय्यां

ज्ञानप्रसारणसाहित्यस्य मुद्रायंत्रे मुद्राकृत्य प्रकटीकृतं.

सन. १८९१ एतवी.

शके १७८५.

ऐतरेयब्राह्मणे प्रथमपंचिका.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं ॥ अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम-
स्तदंतरेण सर्वा अन्या देवता. आमावैष्णवं पुरोळाशं निर्वपंति
दीक्षणीयमेकादशकपालं. सर्वाभ्य एवैनं तदेवताभ्यो अंतरायं निर्वपंत्य-
मिर्वै सर्वा देवता विष्णुः सर्वा देवता एते वै यज्ञस्यात्ये तन्वी यद-
मिश्व विष्णुश्च. तद्यदामावैष्णवं पुरोळाशं निर्वपंत्यत एव तदेवानृ-
ध्रुवति. तदाहुर्यदेकादशकपालः पुरोळाशो द्वावमाविष्णू कैनयोस्तत्र
कृमिः का विभक्तिरित्यष्टाकपाल आमेयो, उष्टाक्षरा वै गायत्री गाय-
त्रममरेच्छंदस्त्रिकपालो वैष्णवस्त्रिहीदं विष्णुर्व्यक्रमत. सैनयोस्तत्र
कृमिः सा विभक्तिर्घृते चरुं निर्वपेत् यो अतिष्ठितो मन्येतास्यां वाव
स न प्रतितिष्ठति यो न प्रतितिष्ठति. तद्यद् घृतं तस्त्रियै पयो ये
तंडुलास्ते पुंसस्तन्मिथुनं मिथुनेनैवैनं तत्प्रजया पशुभिः प्रजनयति
प्रजात्यै. प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद. आरब्धयज्ञो वा एष
आरब्धदेवतो यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत आमावास्येन वा हविषेष्ट्वा
पौर्णमासेन वा, तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन् बर्हिषि दीक्षेतैषो एका
दीक्षा. सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्. सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः
पंचर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्संवत्सरः; संवत्सरः
प्रजापतिः. प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राभ्नोति य एवं वेद ॥ १ ॥

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्तमिष्टिभिः प्रैषमैछन्यदिष्टिभिः प्रैष-
मैछंस्तदिष्टिनामिष्टित्वं. तमन्वाविदन्; अनुवित्तयज्ञो राभ्नोति य एवं

वेद. आहूतयो वै नामैता यदाहुतय; एताभिर्वै देवान् यजमानो वह्यति तदाहुतीनामाहूतित्वम्. उतचः सलु वै तानाम याभिर्देवा यजमानस्य हवमायंति. ये वै पंथानो या स्नुतयस्ता वा उतयस्त उ एवैतत्स्वर्गयाणा यजमानस्य भवन्ति. तदाहुर्यदन्यो जुहोत्यथ योऽनुचाह यजति च कस्मात्तं होतेत्याचक्षत इति; यद्वाव स तत्र यथाभाजनं देवताभ्युमा-
वहामुमावहेत्यावाहयति. तदेव होतुर्होतृत्वं होता भवति होतृत्येन-
माचक्षते य एवं वेद ॥ २ ॥

पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वति यं दीक्षयंत्यद्विरभिषिचंति. रेतो वा आपः सरेतसमेवैनं तत्कृत्वा दीक्षयंति नवनीतेनाभ्यंजत्याज्यं वै देकान्नं सुराभि घृतं मनुष्याणामायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणां. तद्यन्नवनीते-
नाभ्यंजति स्तेनैवैनं तद्गणधेयेन समर्धयंत्यांजत्येनं तेजो वा एतदक्षये-
र्यदांजनं; सतेजसमेवैनं तत्कृत्वा दीक्षयंत्येकविंशत्या दर्भपिंडूलैः पाव-
यंति. शुत्थमेवैनं तत्पुतं दीक्षयंति दीक्षितवन्निमित्तं मृषादयंति. योनिर्वा
एषा दीक्षितस्य यद्दीक्षितविमित्तं; योनिमेवैनं तत्समा मृषादयंति. तस्मा-
त्पुत्राद्येनेरास्ते च वसति च. तस्माद् ध्रुवाद्येनेर्गर्भा धियंते च प्रच जा-
यंते. तस्मादीक्षितं नान्यन्नदीक्षितमिमांसादादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्त-
मियाद्वापि वाभ्याभ्रावयेयुः, वाससा ओषुर्वंत्युत्वं वा एतदीक्षितस्य व-
द्वास उल्बेनैवैनं तत्पौर्णवंति. कृष्णान्जिनमुत्तरं भवत्युत्तरं वा उल्बीज्जरा-
यु. वरायुणैवैनं तत्पौर्णवंति. मुष्टीकुरुते मुष्टी वै कृत्वा गर्भेतः दोले
मुष्टीकृत्वा कुमारो जायते. तद्यन्मुष्टीकुरुते यज्ञं चैव तत्सर्वाश्च देवता
मुष्ट्योः कुरुते. तदाहुर्न पूर्वदीक्षिणः संसवो अस्ति परिगृहीतो वा एतस्य
यज्ञः परिगृहीत देवता. नैतस्यार्तिरस्त्यपरदीक्षिण एव यथा स्थेत्यु-
न्मुच्य कृष्णाजिनश्च भृथमभ्यक्षति. तस्मान्मुक्ता गर्भा वरायोर्जायंते
सहैव वाससाभ्यवैति. तस्मात्सहैवोल्बेन कुमारो जायते ॥ ३ ॥

त्वमे समथा असि; सोम यास्ते मयोभुव इत्याज्यभागयोः पुरो-
नुवाक्ये अनुब्रूयाद्यः पूर्वमनीजानः स्यात्तस्मै. त्वया यज्ञं वितन्वत इति
यज्ञमेवास्मा एतद्वितनोति. अमेः प्रत्नेन मम्ममा; सोमगीभिष्टा वय-
मिति यः पूर्वमीजानः स्यात्तस्मै. प्रत्नमिति पूर्वं कर्माभिवदति तत्तन्ना-
दृत्यम्. अभिवृत्राणि जघ्नन्; त्वं सोमासि सत्यतिरीति वार्त्रघावेव कुर्या-
द्वृत्रं वा एष हन्ति ये यज्ञमुपनमति. तस्माद् वार्त्रघावेव कर्तव्यौ. अमि-
मुखं प्रथमो देवतानाम्; अमिश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्यामविष्ण-
वस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः. आमाविष्णव्यौ रूपसमृत्वे एतद्वै
यज्ञस्य समृत्वं यद्रूपसमृत्वे यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदत्यमिश्च ह वै
विष्णुश्च देवानां दीक्षापाली तौ दीक्षाया ईशाते. तद्यद्यामविष्णवं हवि-
र्भवति यौ दीक्षाया ईशाते तौ प्रीतौ दीक्षां प्रयच्छतां यौ दीक्षयि-
तारौ तौ दीक्षयेतामिति त्रिष्टुभौ भवतः सैन्द्रियत्वाय ॥ ४ ॥

गायत्रीस्विष्टकृतः संयाज्ये कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्ते-
जो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं-
विद्वान् गायत्री कुरुते. उष्णिहावायुष्कामः कुर्वीतायुर्वा उष्णिक्
सर्वमायुरेति य एवंविद्वानुष्णिहौ कुरुते. अनुष्टुभौ स्वर्गकामः कुर्वीत
द्वयोर्वा अनुष्टुभोश्चतुष्टिरक्षराणि त्रय इमा ऊर्ध्वा एकविंशा लोका
एकविंशल्यैकविंशल्यैवेमा लोका नोहति स्वर्ग एव लोके चतुष्टितमेन
प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवंविद्वाननुष्टुभौ कुरुते. बृहत्यौ
श्रीकामो यशस्कामः कुर्वीत श्रीर्वै यशश्छंदसां बृहती श्रियमेव
यश आत्मन् धत्ते य एवंविद्वान् बृहत्यौ कुरुते. पंक्ती यज्ञकामः
कुर्वीत पांक्तो वै यज्ञ उपैनं यज्ञो नमति य एवंविद्वान् पंक्ती कुरुते.
त्रिष्टुभौ वीर्यकामः कुर्वीतौजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबोजस्वीन्द्रियवान्
वीर्यवान् भवति य एवंविद्वान् त्रिष्टुभौ कुरुते. जगत्यौ पशुकामः

कुर्वीत; जागता वै पशवः पशुमान् भवति य एवंविद्वान् जगत्यौ कुरुते. विराजावन्नाद्यकामः कुर्वीतान्नं वै विराट्; तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति तद्विराजो विराट्त्वं वि स्वेषु राजति श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथो पंचवीर्यं वा एतच्छंदो यद्विराड् यत्त्रिपदा तेनोष्णिहा गायत्र्यौ यदस्या एकादशाक्षराणि पदानि, तेन त्रिष्टुब्यत् त्रयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुभ्, न वा एकेनाक्षरेण छंदांसि वियंति न द्वाभ्यां. यद्विराट् तत्पंचमं सर्वेषां छंदसां वीर्यमवरुंधे, सर्वेषां छंदसां वीर्यमश्रुते सर्वेषां छंदसां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्रुते उन्नादो उन्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य एवंविद्वान् विराजौ कुरुते. तस्माद्विराजावेव कर्तव्ये; प्रेत्यो अम, इमो अम इत्येते. ऋतं वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्मादीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यमथो खत्वाहुः को उहंति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुं सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता वै मनुष्या इति. विचक्षणवर्ती वाचं वदेच्छक्षुर्वै विचक्षणं. वि ह्येनेन पश्यतीत्येतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तस्मादाचक्षाणमाहुरद्रागिति स यद्यदर्शमित्याहाथास्य श्रद्धाति. यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनां च नान्येषां श्रद्धाति. तस्माद्विचक्षणवतीमेव वाचं वदेत् सत्योत्तरा हैवाप्त्य वागुदिता भवति भवति ॥ ६ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपांचिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स्वर्गं वा एतेन लोकमुपप्रयंति यत्प्रायणीयस्तप्त्रायणीयस्य प्रायणीयत्वं. प्राणो वै प्रायणीय उदान उदयनीयः समानो होता भवति; समानौ हि प्राणोदानौ प्राणानां कृष्यै प्राणानां प्रतिप्रज्ञात्यै. यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा न किंचना शक्नुवन् कर्तुं न प्राजानंस्ते उब्रुवन्नदिति त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति सा तथेत्यब्रवीत्सा वै

वो वरं वृणा इति; वृणीष्वेति सैतमेव वरमवृणीत मन्त्रायणा यज्ञाः
संतु मदुदयमा इति तथेति. तस्मादादित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य
उदयनीयो वरवृतो ह्यस्या अथो एतं वरमवृणीत. मयैव प्राचीं दिशं
प्रजानाथामिना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीमिति. पथ्या
यजति यत्पथ्यां यजति तस्मादसौ पुर उदेति पश्चास्तमेति पथ्या
ह्येषो अनुसंचरति. अग्निं यजति यदग्निं यजति तस्मादक्षिणतो उप ओ-
षधयः पच्यमाना आयंत्यामेय्यो ह्योषधयः. सोमं यजति यत्सोमं
यजति तस्मात् प्रतीच्योऽप्यापो बन्ध्यः स्यंदते सौम्या ह्यापः. सवितारं
यजति यत्सवितारं यजति तस्मादुत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः
पवते सवितृप्रसूतो ह्येष एतत्पवत. उत्तमामदिति यजति यदुत्तमाम-
दिति यजति तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्युनच्यभिजिघ्रति. पंच देवता
यजति पांक्तो यज्ञः सर्वा दिशः कल्पते; कल्पते यज्ञोऽपि. तस्यै
जनतायै कल्पते यैवैवंविद्वान् होता भवति ॥ ७ ॥

यस्तेजो ब्रम्ह वर्चसमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिः प्राङ् स इयात्; तेजो वै
ब्रम्ह वर्चसं प्राची दिक् तेजस्वी ब्रम्ह वर्चसी भवति य एवंविद्वान्
प्राङ्नेति. योऽन्नाद्यमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणा स इयादन्नादो वा
एषोऽन्नपतिर्यदभिरन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य एवं-
विद्वान् दक्षिणैति. यः पशूनिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिः प्रत्यङ् स इयात्;
पशवो वा एते यदापः पशुमान् भवति य एवंविद्वान् प्रत्यङ्नेति.
यः सोमपीथमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिरुदङ् स इयादुत्तरा ह वै
सोमो राजा प्रसोमपीथमाप्नोति य एवंविद्वानुदङ्नेति. स्वर्ग्योर्ध्वा
दिक् सर्वासु दिक्षु राप्नोति सम्यंचो वा इमे लोकाः सम्यंचोऽस्मा इमे
लोकाः श्रियै दीयति य एवं वेद. पथ्यां यजति यत्पथ्यां यजति
वाचमेव तद्यज्ञमुखे संभरति. प्राणापानावमीषोमौ प्रसवाय सविता

प्रतिष्ठित्या अदितिः पथ्यामेव यजति. यत्पथ्यामेव यजति वाचैव तद्यज्ञं पंथामपि नयति. चक्षुषी एवामीषोमौ प्रसवाय सविता प्रतिष्ठित्या अदितिश्चक्षुषा वै देवा यज्ञं प्राजानंश्चक्षुषा वा एतत् प्रज्ञायते यदप्रज्ञेयं. तस्मादपि मुग्धश्चरित्वा यदैवानुष्ठया चक्षुषा प्रजानात्यथ प्रजानाति यद्वै तद्देवा यज्ञं प्राजानन्नस्यां वाव तत्प्राजानन्नस्यां समभरन्नस्यै वै यज्ञस्तायते अस्यै क्रियते अस्यै संभ्रियत इयं द्यदितिस्तदुत्तमामदितिं यजति यदुत्तमामदितिं यजति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै. ॥ ८ ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना अनु मनुष्याविशः कल्पन्त इति सर्वा विशः कल्पन्ते कल्पते यज्ञोऽपि. तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवविद्वान् होता भवति. स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्वित्यन्वाह; स्वस्त्यप्सु वृजिने स्वर्वति; स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति. मरुतो वै देवानां विशस्ता एवैतद्यज्ञमुखे चीकृपत् सर्वैश्छन्दोभिर्यजेदित्याहुः सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति. स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु; स्वस्तिरिन्धिप्रपथे श्रेष्ठेति. पथ्याया स्वस्तेस्त्रिष्टुभौ. अमे नय सुपथाराये अस्मान्; आ देवानामपि पंथामगन्धेत्यमेस्त्रिष्टुभौ. त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा; या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामिति सोमस्य त्रिष्टुभौ. आविश्वदेवं सत्याति; य इमा विश्वा जातानीति सवितुर्गायत्र्यौ सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं; महीमूषु मातरं सुव्रतानामित्यदितेर्जगत्यौ. एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमन्वन्यान्येतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते. एतैर्ह वा अस्य छन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

ता वा एताः प्रवत्यो नेतृमत्यः पथिमत्यः स्वस्तिमत्य एतस्य

हविषो याज्यानुवाक्या. एताभिर्वा इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयंस्तथैव
तद्यजमान एताभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति. तस्मिन् पदमास्ति, स्वस्ति
राये मरुतो दधातनेति. मरुतो ह वै देवविशोतरिक्षभाजनास्तेभ्यो ह
योनिवेद्यः स्वर्गं लोकमेतीश्वराहैनं नि वा रोत्योर्वि वा मथितोः स य-
दाहं स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति तं मरुद्भ्यो देवविद्भ्यो यजमानं
निवेदयति न ह वा एनं मरुतो देवविशः स्वर्गं लोकं यतं निरुधते न
विमथते. स्वस्ति हैनमत्यर्जति स्वर्गं लोकमभि य एवं वेद. विराजा-
वेनस्य हविषः स्विष्टकृतः संयाज्ये स्यातां ये त्रयस्त्रिंशदक्षरे. सेद-
भिरर्षीरत्यस्त्वन्यान्, सेदभिर्यो वनुष्यतो निपातीत्येते. विराड्भ्यां वा
इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयंस्; तथैवैतद्यजमानो विराड्भ्यामिष्ट्वा स्वर्गं
लोकं जयति. ते त्रयस्त्रिंशदक्षरे भवतस्त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ
वसव एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च. तत्प्र-
थमे यज्ञमुखे देवता अक्षरभाजः करोत्यक्षरेणाक्षरेणैव तद्देवता
प्रीणाति. देवपात्रेणैव तद्देवतास्तर्पयति ॥ १० ॥

प्रयाजवदननुयाजं कर्तव्यं प्रायणीयमित्याहुर्हीनमिव वा एतर्दी-
खितमिव यत्प्रायणीयस्यानुयाजा इति. तत्तन्नादृत्यं प्रयाजवदेवानु-
याजवत्कर्तव्यं. प्राणा वै प्रयाजा प्रजानुयाजा यत्प्रयाजानंतरिरियात्प्राणा-
स्तद्यजमानस्यांतरिरियाद्यदनुयाजानंतरिरियात्प्रजां तद्यजमानस्यांतरिरिया-
त्. तस्मात्प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्तव्यं. पत्नीर्न संयाजयेत्, संस्थितयजु-
र्न जुहुयात्तावतैव यज्ञो संस्थितः. प्रायणीयस्य निष्कासं निदध्यात्तमुद-
यनीयेनाभिनिर्वपेद्यज्ञस्य संतत्यै यज्ञस्याव्यवच्छेदायाथो खलु यस्या-
मेव स्थान्या प्रायणीयं निर्वपेत्तस्यामुदयनीयं निर्वपेत्तावतैव यज्ञः
संततो व्यवच्छिन्नो भवत्यमुष्मिन्वा एतेन लोके राधुर्वीति नास्मि-
न्नित्याहुर्नित्यायणीयमिति प्रायणीयमिति निर्वपति प्रायणीयमिति

चरोति प्रयंत्येवास्माहोकाद्यजमाना इत्यविद्ययैव तदाहुर्व्यतिषजेद्या-
ज्यानुवाक्यायाः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः
कुर्याद्या उदयनीयस्य पुरोनुवाक्यास्ताः प्रायणीयस्य याज्याः कुर्यात्
तद् व्यतिषजत्युभयोर्लोकयोर्ऋध्या उभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठत्या उभ-
योर्लोकयोर्ऋध्नोत्युभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठति. प्रतितिष्ठति य एवं वेद-
आदित्यश्वरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयो यज्ञस्य धृत्यै यज्ञस्य
बर्सनध्वै यज्ञस्याप्रसंसाय. तद्यथैवाद इति ह स्माह तेजस्या उभयतो-
तयोरप्रसंसाय बर्त्सो नह्यत्येवमेवैतद्यज्ञस्योभयतोंतयोरप्रसंसाय ब-
र्त्सो नह्यति यदादित्यश्वरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयः. पथ्ययै
वेतः स्वस्त्या प्रयंति पथ्यां स्वस्तिमभ्युद्यंति. स्वस्त्येवेतः प्रयंति
स्वस्त्युद्यंति स्वस्त्युद्यंति ॥ ११ ॥ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथम-
पंचिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजानमक्रीणंस्तस्मात्प्राच्यां दिशि
क्रीयते. तं त्रयोदशान्मासादक्रीणंस्तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुवि-
द्यते; न वै सोमविक्रय्यनुविद्यते. पापो हि सोमविक्रयी. तस्य क्रीतस्य म-
नुष्यानभ्युपावर्तमानस्य दिशो वीर्याणीन्द्रियाणि व्युदसीदंस्तान्येकयर्चा
ऽवारुरुत्संत. तानि नाशकुर्वंस्तानि द्वाभ्यां तानि तिसृभिस्तानि चतसृ-
भिस्तानि पंचभिस्तानि षड्भिस्तानि सप्तभिर्नैवावारुंधत. तान्यष्टाभि-
रवारुंधताष्टाभिराश्रुवतं. यदष्टाभिरवारुंधताष्टाभिराश्रुवत, तदष्टा-
नामष्टत्वमश्रुते यद्यत्कामयते य एवं वेद. तस्मादेतेषु कर्मस्वष्टा-
वष्टावनूच्यंत इन्द्रियाणां वीर्याणामवरुध्वै ॥ १२ ॥

सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहोर्ध्व्यु, भद्रादभि श्रेयः
प्रेहीत्यन्वाहायं वाव लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः श्रेयांस्स्वर्गमेव तं
लोकं यजमानं भगवति. बृहस्पतिः पुर एता ते अस्विति ब्रह्म वै बृहस्प-

तिर्ब्रह्मैवास्मा एतसुरोगवमकर्णवै ब्रह्मण्वद्विष्यति. अथेमवस्य वर
 आपृथिव्या इति देवयजनं वै वरं पृथिव्यै देवयजन एवैनं तदवसाययति.
 आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर इति द्विषंतमेवास्मै तस्याप्मानं भ्रातृव्यमप-
 बाधते उधरं पादयति. सोम यास्ते मयोभुव इति तृचं सौम्यं गायत्र-
 मन्वाह. सोमे राजनि प्रोह्यमाणे स्वयैवैनं तदेवतया स्वेन छंदसा सम-
 र्धयति. सर्वे नंदति यशसागतेनेत्यन्वाह. यशो वै सोमो राजा सर्वो
 ह वा एतेन क्रीयमाणेन नंदति, यश्च यज्ञे लप्स्यमानो भवति यश्च न. स-
 भासाहेन सख्या सखाय इत्येष वै ब्राम्हणानां सभासाहः सखा यत्
 सोमो राजा. किल्बिषस्पृदित्येष उ एव किल्बिषस्पृद्यो वै भवति यः
 श्रेष्ठतामश्रुते स किल्बिषं भवति. तस्मादाहुर्मानुवोचो मा प्रचारीः
 किल्बिषन्नु मा यातयन्निति. पितृषणिरित्यन्नं वै पितु दाक्षिणावै पितु ता-
 म्नेन सनोत्यन्नसनिमेवैनं तत्करोत्यरंहितो भवति वाजिनायेतीन्द्रियं
 वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापछिद्यते य एवं वेद. आगन्देव
 इत्यन्वाहागतो हि स तर्हि भवत्युतुभिर्वर्षतु क्षयमित्युतवो वै सो-
 मस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य; तैरेवैनं तत्सहागमयति. द-
 धातुनः सविता सुप्रजामिषमित्याशिषमाशास्ते. स नः क्षपाभिरहभि-
 श्वजिन्वत्वित्यहानि वा अहानि रात्रयः क्षपा, अहोरात्रैरेवास्मा ए-
 तामाशिषमाशास्ते. प्रजावंतं रयिमस्मे समिन्वत्वित्याशिषमेवाशास्ते.
 याते धामानि हविषा यजंतीत्यन्वाह ताते विश्वा परिभूस्तु यज्ञं गयस्फा-
 नः प्रतरणः सुवीर इति. गंवां नः स्फावयिता प्रतारयितैधीत्येव तदा-
 ह. अवीरहा प्रचरा सोम दुर्यानि ति गृहा वै दुर्या बिभ्यति वै सोमाद्राज्ञ
 आयतो यजमानस्य गृहाः. स यदेतामन्वाह शान्त्यैवैनं तच्छमयति सो
 अस्य शान्तो न प्रजां न पशून् हिनस्ति. इमां धियं शिक्ष्यमाणस्य देवेति
 वारुण्या परिदधाति. वरुणदेवत्यो वा एष तावद्यावदुपनत्यो यावत्परि-

श्रितामि प्रपद्यते, स्वयैवेनं तदेवतया स्वेन छंदसा समर्धयति. शिक्षमाणस्य देवेति शिक्षते वा एष यो यजते. क्रतुं दक्षं वरुण सं-
 शिशाधीति वीर्यं प्रज्ञानं वरुण संशिशालित्येव तदाह. ययाति विश्वा
 दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः, कृष्णाजि-
 नं वै सुतर्मा नौर्वाग्वै सुतर्मा नौः, वाचमेव तदारुह्य तया स्वर्गं लोकमभि
 संतरति. ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा. एतैश्च यज्ञस्य समृद्धं य-
 द्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रीयमाणमृगभिवदति. तासां त्रिः प्रथमामन्वाह;
 त्रिरुत्तमा, ता द्वादश संपद्यंते. द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः
 प्रज्ञापतिः, प्रज्ञापत्यायतनाभिरेवाभी रात्रोति य एवं वेद. त्रिः प्रथमां
 त्रिरुत्तमामन्वाह, यज्ञस्यैव तद्वत्सौ नद्यति स्थेम्ने बलायाविक्षं-
 साय ॥ १३ ॥

अन्यतरोऽनड्वान्युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तोऽथ राजानमुपावहरे-
 युर्यदुभयोर्विमुक्तयोरुपावहरेयुः पितृदेवत्यं राजानं कुर्युर्यद्युक्तयोरयो-
 गक्षेमः, प्रजा विंदेत् ताः प्रजां परिप्लवेरन्. योऽनड्वान्विमुक्तस्तच्छा-
 लासदां प्रजानां रूपं, योऽयुक्तस्तच्चक्रियाणां. ते ये युक्तेऽन्ये विमुक्ते
 न्य उपावहरंत्युभावेव तेक्षेमयोगौ कल्पयंति. देवासुरा वा एषु लोके-
 षु समयंतत. तत एतस्यां प्राच्यां दिश्ययंतत; तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त
 दक्षिणस्यां दिश्ययंतत. तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिश्ययंतत
 तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां दिश्ययंतत. तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त
 उदीच्यां प्राच्यां दिश्ययंतत; ते ततो न पराजयंत; सैषा दिगपराजिता
 तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा यातयेद्देश्वरो हानृणा कर्तोस्ते देवा अ-
 ब्रुवन्नराजतया वै नो जयति राजानं करवामहा इति तथेति ते सोमं
 राजानमकुर्वंस्ते सोमेन राजा सर्वा विशो जयन्. एष वै सोमो राजा यो
 यजते प्राचि तिष्ठत्यादधति, तेन प्राचीं दिशं जयति तं दक्षिणा

परिवर्हति, तेन दक्षिणां दिशं जयति. तं प्रत्यंचमाकर्तयति, तेन प्र-
तीर्चीं दिशं जयति. तमुदीचस्तिष्ठत उपावहरति, तेनोदीर्चीं दिशं
जयति. सोमेन राजा सर्वा दिशो जयति य एवं वेद ॥ १४ ॥

हविरातिथ्यं निरूप्यते सोमे राजन्यागते. सोमो वै राजा यज्ञ-
मानस्य गृहानागच्छति, तस्मादेतत्स्वविरातिथ्यं निरूप्यते तदातिथ्य-
स्यातिथ्यत्वं. नवकपालो भवति नव वै प्राणाः प्राणानां ऋष्यै प्रा-
णानां प्रतिपज्ञात्यै. वैष्णवे भवति विष्णुर्वै यज्ञः स्वयैवैनं तदेवतया
स्वेन छंदसा समर्धयति. सर्वाणि वाव छंदांसि स पृष्ठानि च
सोमं राजानं क्रीतमन्वाभंति यावंतः खलु वै राजानमनुयंति तेभ्यः
सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियते. अग्निं मंथंति सोमे राजन्यागते तद्यथैवादो
मनुष्यराजन्यागते अन्यस्मिन्वाहृत्युक्षाणं वा वेहतं क्षदंत एवास्मा
एतच्छदंते यदग्निं मंथंत्यग्निर्हि देवनां पशुः ॥ १५ ॥

अमये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः अभित्वा देव सवितरिति
सावित्रीमन्वाह. तदाहु र्यदमये मथ्यमानायानुवाचाहाथ कस्मात्सावि-
त्रीमन्वाहेति? सविता वै प्रसवानामीशे, सवितृप्रसूता एवैनं तन्मंथंति
तस्मात्सावित्रीमन्वाह. मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिवी-
यामन्वाह. तदाहु र्यदमये मथ्यमानायानुवाचाहाथ कस्माद् द्यावापृ-
थिवीयामन्वाहेति? द्यावापृथिवीभ्यां वा एतं जातं देवाः पर्यमृण्हं-
स्ताभ्यामेवाद्याभि परिगृहीतस्तस्माद् द्यावापृथिवीयामन्वाह. त्वामधे
पुष्करादधीति तृचमामेयं गायत्रमन्वाहामौ मथ्यमाने स्वयैवैनं तदे-
वतया स्वेन छंदसा समर्धयति; अथर्वा निरमंथतेति रूपसमृत्त्वमे-
वै यज्ञस्य समृत्त्वं, यद्रूपसमृत्त्वं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति. स
यदि न जायेत यदि चिरं जायेत राक्षोऽप्यो गायत्र्योऽनूच्याः अमे हंसि
न्यत्रिणमित्येता रक्षसामपहत्यै रक्षांसि वा एनं तर्ह्यालुभंते याहि न

जायते यर्हि चिरं जायते स यद्येकस्यामेवानूक्तायां जायेत यदि द्वयोरथ,
उत ब्रुवंतु जन्तव इति जाताय जातवतीमभिरूपा मनुब्रूयाद्यद्यज्ञे अभिरू-
पं तत्समृत्थम्. आयं हस्तेन खादिनमिति हस्ताभ्यां ह्येनं मर्थति; शिशुं
जातमिति शिशुरिव वा एष प्रथमजातो यदभिरु; न बिभ्रति विशामर्षि
स्वध्वरमिति यद्वै देवानां नेति तदेषामो ऽमिति. प्र देवं देवकृतये भर-
ता वसुवित्तममिति महि यमाणायाभिरूपा यद्यज्ञे अभिरूपं तत्समृत्थम्.
आस्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा अस्य स्वे योनिर्यदभिरमेरु. आ
जातं जातवेदसीति जात इतरो जातवेदा इतरः; प्रियं शिक्षीतातिथिमि-
त्येष ह वा अस्य प्रियो ऽतिथि र्यदभिरमेः. स्योन आ गृहपतिमिति शां-
त्यामेवैनं तदधाति. अभिनाभिः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा हव्यवाङ्
ब्रुव्हास्य इत्याभिरूपा यद्यज्ञे अभिरूपं तत्समृत्थं. त्वं ह्यमे अभिना विप्रो
विप्रेण संत्सतेति विप्र इतरो विप्र इतरः सनितरः संनितरः; सखा
सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा यदभिरमेस्. तं मर्जयंत
सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु स्वेषु क्षयेषु वाजिनमित्येष ह वा अस्य
स्वः क्षयो यदभिरमेरु. यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इत्युत्तमया परिदधाति.
यज्ञेन वै तदेवा यज्ञमयजंत यदभिनाभिमयजंत ते स्वर्गं लोकमायं-
स्; तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वं
साध्याः संति देवा इति छंदांसि वै साध्या देवास्ते अग्रे अभिनाभिमयजंत
तस्वर्गं लोकमायं न्नादित्याश्चैवेहा सन्नंगिरसश्च ते अग्रे अभिनाभिमयजंत
ते स्वर्गं लोकमायन् सैषा स्वर्ग्याहुति र्यदग्न्याहुति र्यादि ह वा अप्य-
ब्राम्हणोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो यजते अथ हैषाहुति गच्छत्येव देवान्
पाप्मना संसृज्यते गच्छत्यस्याहुतिर्देवान्नास्याहुतिः पाप्मना संसृज्यते
य एवं वेद. ता एतास्त्रयोदशान्वाह रूपसमृत्था एतद्वै यज्ञस्य समृत्थं
यद्रूपसमृत्थं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति. तासां त्रिः प्रथमामन्वाह

ऐतरेयब्राह्मणे प्रथमपंचिका. १६, १७, १८. १३

त्रिरुत्तमां ताः सप्तदश संपद्यते. सप्तदशो वै प्रजापति, द्वादशमासाः पंचतवस्तावात्संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः. प्रजापत्यायतनाभिरे-
वाभी राप्नोति य एवं वेद. त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव
तद्वर्षो नह्यति स्थेम्ने बलायाविस्त्रंसाय ॥ १६ ॥

समिधामिं दुवस्यत; आप्यायस्व समेतु त इत्याज्यभागयोः पुरोनुवा-
क्ये भवत आतिथ्यवत्यौ रूपसमृत्थे. एतद्वै यज्ञस्य समृत्थं यद्रूपसमृ-
त्थं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति. सैषामेय्यतिथिमती न सौम्यातिथि-
मत्यस्ति, यत्सौम्यातिथिमती स्याच्छ्वत्सा स्यादेतत्त्वेनैषातिथिमती
यदापीनवती. यदा वा अतिथिं परिवेषित्यापीन इव वै स तर्हि भ-
वति तयोर्जुषाणेनैव यजति. इदं विष्णुर्विचक्रमे, तदस्य प्रियमभिपाथो
अश्यामिति वैष्णव्यौ त्रिपदामनूच्य चतुष्पदया यजति. सप्त पदानि
भवन्ति. शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं. सप्त वै शीर्षन्प्राणाः शीर्षन्नेव
वत्प्राणान् दधाति. होतारं चित्ररथमध्वरस्य, प्र प्रायमाग्निर्भरतस्य
शृण्व इति स्विष्टकृतः संयाज्ये भवत आतिथ्यवत्यौ रूपसमृत्थे एत-
द्वै यज्ञस्य समृत्थं यद्रूपसमृत्थं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति. त्रिष्टुभौ
भवतः सेंद्रियत्वायेळांतं भवतीळांतेन वा एतेन देवा आराधुवन्यदा-
तिथ्यं तस्मादिळांतमेव कर्तव्यं. प्रयाजानेवान्न यजन्ति नानुयाजान्
प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते य इमे शीर्षन्प्राणास्ते प्रयाजा, ये उवांचस्ते
ऽनुयाजाः. स यो ऽत्रानुयाजान्यजेद्यथेमान्प्राणानालुप्य शीर्षन्धित्सेत्
तादृक्तदतिरिक्तं तत्समु वा इमे प्राणा विद्रे ये चेमे ये चेमे तद्यदेवात्र
प्रयाजान्यजन्ति नानुयाजांस्तत्र सकाम उपासो यो ऽनुयाजेषु यो ऽनुया-
जेषु ॥ १७ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपंचिकायां तृतीयो अध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ओं ॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन्न वो ऽहमन्नं भविष्यामीति
नेति देवा अन्नवन्नमेव नो भविष्यसीति. तं देवा विमेशिरे. सहैभ्योऽ

विहृतो न प्रबभूव तेहोचुर्देवा न वै न इत्थं विहृतो ऽलं भविष्यति.
हंतेमं यज्ञं संभरामेति तथेति. तं संजभ्रुस्तं संभृत्योचुरश्विनाविमं
भिषज्यतमित्यश्विनौ वै देवानां भिषजावश्विनावध्वर्यू. तस्मादध्वर्यू
धर्म. संभरतस्तं संभृत्याहतु ब्रम्हन् प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामो,
होतरभिष्टुहीति ॥ १८ ॥

ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रतिपद्यते. ब्रह्म वै बृहस्पति ब्र-
म्हणैवेनं तद्विषज्यति. इयं पित्रे राष्ट्रयेत्यग्र इति वाग्वै राष्ट्री वाचमेवा-
स्मिस्तदधाति. महान्मही अस्तभायाद्विजात इति ब्राह्मणस्पत्या. ब्रह्म
वै बृहस्पतिर्ब्रम्हणैवेनं तद्विषज्यति. अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरि-
ति सावित्री. प्राणो वै सविता प्राणमेवास्मिस्तदधाति. संसीदस्व महा९
असीत्यैवेनं समसादयन्. अंजंति यं प्रथयंतो न विप्रा इत्यज्यमाना-
याभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृत्थं. पतंगमक्तमसुरस्य मायया;
यो नः सनुत्योअभिदासदमे; भवा नो अमे सुमना उपेताविति
द्वे द्वे अभिरूपे यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृत्थं. कृणुष्व पाजः प्रसितिं
न पृथिवीमिति पंच राक्षोऽह्यो रक्षसामपहत्यै. परि स्वा गिर्वणो
गिरो; अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः; शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्;
अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति चतस्र एकपातिन्यस्ता एकविंश-
तिर्भवंत्येकविंशोऽयं पुरुषो दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या आत्मै-
कविंशस्तमिममात्मानमेकविंशं संस्करुते ॥ १९ ॥

स्रक्के द्रप्सस्य धमतः समस्वरन्निति नव पावमान्यो. नव वै प्राणा प्रा-
णानेवास्मिस्तदधाति. अयं वेनश्चोदयत्यृश्निगर्भा इत्ययं वै वेनोऽस्माद्वा
ऊर्ध्वा अन्ये प्राणा वेनंत्यवांचोऽन्यै तस्माद्देनः प्राणो वा अयं सन्नाभेरिति
तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वं. प्राणमेवास्मिस्तदधाति. पवित्रं ते विततं
ब्रह्मणस्पते; तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे; वियत्यावित्रं धिषणाअतन्व-

तेति पूतवंतः प्राणास्त इमेऽत्रांचो रेतस्यो मूत्र्यः पुरीष्य इत्येतानेवा-
स्मिस्तदधाति ॥ २० ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति ब्राह्मणस्पत्यं. ब्रम्हवैबृहस्पति-
ब्रम्हणैवैनं तद्विषज्यति. प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामेति धर्मतन्वः
सतनुमेवैनं तत्सरूपं करोति. रथंतरमाजभारा वसिष्ठः भरद्वाजो बृहदा-
चक्रे अमेरिति बृहद्रथंतरवंतमेवैनं तत्करोति. अपश्यं त्वा मनसा चेकि-
तानमिति प्रजावान् प्राजापत्यः प्रजामेवास्मिस्तदधाति. का राधत्थोत्रा-
श्विना वामिति नव विछंदसस्तदेतद्यज्ञस्यांतस्यं विशुद्रमिव वा अंत-
स्यमगीय इव च स्थवीय इव च तस्मादेता विछंदसो भवंत्येताभिर्हा-
श्विनोः कक्षीवान् प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकमजयदुपाश्विनोः प्रियं
धाम गच्छति जयति परमे लोकं य एवं वेद. आभात्यभिरुष सामनीकमि-
ति सूक्तं. पीपिवांसमश्विना धर्ममछेत्यभिरूपं. यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृ-
त्त्वं तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्यमेवास्मिस्तदधाति. मावाणेव तदिदर्थं
बरेथे इति सूक्तमक्षी इव कर्णाविव नासेवेत्यंगसमाख्यायमेवास्मिस्त-
दिद्वियाणि दधाति. तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्यमेवास्मिस्तदधाति.
ईळेद्यावापृथिवी पूर्वाचिन्तय इति सूक्तम्. अग्निं धर्मं सुरुचं यामत्रिष्टय
इत्यभिरूपं यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृत्त्वं. तदु जागतं जागता वै पशवः पशू-
नेवास्मिस्तदधाति. याभिरमुमावतं याभिरमुमावतमित्येतावतो हान्ना-
श्विनौ कामान् ददृशुस्तानेवास्मिस्तदधाति. तैरेवैनं तत्समर्धयति. अ-
रूरुचदुषसः पृश्निरमिय इति रुचितवती रुचमेवास्मिस्तदधाति. दु-
भिरक्तुभिः परिपातमस्मानित्युत्तमया परिदधाति. अरिष्टेभिरश्विना
सौभगेभिः, तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत
द्यौरित्येतैरेवैनं तत्कामैः समर्धयतीति. नु पूर्वं पटलं ॥ २१ ॥

अथोत्तरम्. उपब्रह्मे सुदुषां धेनुमेतां; हिं कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम्;

अभि त्वा देव सवितः; समीवत्सन्नमातृभिः; संवत्स इव मातृभिः; य-
 स्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः; गौरमीमेदनुवत्सं मिषंतं; नमसेदुपक्षीद-
 तः; संजानाना उपक्षीदन्नभिज्ञः; आ दशभिर्विवस्वतो; दुहन्ति सप्तैका
 समित्यो अमिराश्विना; समित्यो अभिर्वृषणारतिर्दिवस्; तदु प्रयक्षत-
 ममस्य कर्म; आत्मन्वं नभो दुह्यते घृतं पयः; उत्तिष्ठं ब्रह्मणस्पते;
 धुक्षत् पिप्युषीमिषम्; उपद्रव पयसा गोधुगोषम्; आसु ते सिंचत श्रि-
 यम्; आनूनमश्विनो ऋषिः; समु त्ये महतीरप इत्येकविंशतिरभिरूपा
 यद्यज्ञे अभिरूपं तत्समृत्थम्-उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनुतिष्ठति.
 प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुप्रैति-गंधर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति खरम-
 वेक्षते. नाके सुपर्णमुपयत्यतंतमित्युपविशति. तप्तो वां घर्मो नक्षति स्व-
 होता; उभा पिबतमश्विनेति पूर्वाणहे यज्यमे वीहीत्यनुवषट्करोति
 स्विष्टकृद्भाजनं. यदुस्त्रियास्वाहुतं घृतं पयः; अस्य पिबतमश्विनेत्य-
 पराणहे यज्यमे वीहीत्यनुवषट्करोति स्विष्टकृद्भाजनं. त्रयाणां
 ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सोमस्य घर्मस्य वाजिनस्येति
 स यदनुवषट्करोत्यमेरेव स्विष्टकृतो ऽनंतरित्यै. विश्वा आशा दक्षि-
 णसादिति ब्रह्मा जपति. स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु घर्मः समुद्रादूर्मि-
 मुदियति वेनो; द्रप्सः समुद्रमभियज्जिगाति; सखे सखायमभ्याव-
 नृत्स्वा; ऊर्ध्व ऊ ण ऊतय; ऊर्ध्वौ नः पाद्वाहसस्; तं घेमित्या न-
 मास्वन इत्यभिरूपा यद्यज्ञे अभिरूपं तत्समृत्थं. पावक शोचे तव
 हि क्षयं परीति भक्षमाकाक्षते. हुतं हविर्मधुहविरिद्रतमे उभावश्याम
 ते देव घर्म मधुमतः पितुमतो वाजवतोंगिरस्वतो नमस्ते अस्तु;
 मा मा हिंसीरिति घर्मस्य भक्षयति. श्येनो न योनिं सदनं धियाकृतम्;
 आ यस्मिंस्तप्त वासवा इति संसाद्यमानायान्वाह. हविर्हविष्मो माहि
 सप्त दैव्यमिति यदहरुत्सादयिष्यन्तो भवन्ति. सूर्यवसाङ्गवती हि

भूया इत्युत्तमया परिदधाति. तदेतदेवमिथुनं यद् घर्मः. स यो घर्मस्ताच्छिन्नं, यौ शफौ तौ शफौ, योपयमनी ते श्रोणिकपाले. यत्पयस्तद्रेतस्तदिदमग्नौ देवयोऽन्यां प्रजनने रेतः सिच्यते अमिर्वै देवयानिः. सो ऽमेदेवयोऽन्या आहुतिभ्यः संभवत्यृद्धमयो यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद यश्चैवंविद्वानेतेन यज्ञक्रतुना यजते ॥ २२ ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतंत. ते वा असुरा इमानेव लोकान् पुरो ऽकुर्वन् यथौजीयांसो बलीयांस. एवं ते वा अयस्मयीमेवामाकुर्वन् रजतामंतरिक्षं हरिणीं दिवं; ते तथेमाँल्लोकान् पुरो ऽकुर्वन्. ते देवा अब्रुवन् पुरो वा इमे ऽसुरा इमाँल्लोकान् क्रतुः, पुर इमाँल्लोकान् प्रतिक्लृप्तवामहा इति तथेति. ते सद एवास्याः प्रत्यकुर्वतामीध्रमंतरिक्षाद् धविर्धाने दिवस्तथेमाँल्लोकान् पुरः प्रत्यकुर्वन्. ते देवा अब्रुवन्नुपसद उपायामोपसदा वै महापुरं जयंतीति तथेति. ते यामेव प्रथमामुपसदमुपायंस्तथैवैनानस्माँल्लोकादनुदन्त. यां द्वितीयां तयांतरिक्षाद्यां तृतीयां तया दिवस्तांस्तथैभ्यो लोकेभ्यो नुदन्त. ते वा एभ्यो लोकेभ्यो नुत्ता असुरा क्रतून् श्रयन्त. ते देवा अब्रुवन्नुपसद एवोपायामेति तथेति. त इमास्तिष्ठः सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायंस्ताः षट् समपद्यन्त. षट् वा क्रतवस्तान् वा क्रतुभ्यो नुदन्त. ते वा क्रतुभ्यो नुत्ता असुरा मासान् श्रयन्त. ते देवा अब्रुवन्नुपसद एवोपायामेति तथेति. त इमाः षट् सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायंस्ता द्वादश समपद्यन्त. द्वादश वै मासास्तान् वै मासेभ्यो नुदन्त. ते वै मासेभ्यो नुत्ता असुरा अर्धमासान् श्रयन्त. ते देवा अब्रुवन्नुपसद एवोपायामेति तथेति. त इमाः द्वादश सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायंस्ताश्चतुर्विंशतिः समपद्यन्त. चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासास्तान्वा अर्धमासेभ्यो नुदन्त. ते वा अर्धमासेभ्यो नुत्ता असुरा अहोरात्रे अश्रयन्त. ते देवा अब्रुवन्नुपसद एवो-

पायामेति तथेति. ते यामेवपूर्वाण्ह उपसदमुपायंस्तयैवैनानन्हो नुदंत. यामपराणहे तथा रात्रेस्तांस्तथोभाभ्ममहोरात्राभ्यामंतरायं-
स्तस्मात्सुपूर्वाण्ह एव पूर्वयोपसदा प्रचरितव्यं स्वपराणहे परया
तावंतमेव तद् द्विषते लोकं परिशिनाष्टि ॥२३ ॥

जितयो वै नामैता यदुपसदो; ऽसपत्नां वा एताभिर्देवा विजिति व्य-
जयंतासपत्नां विजिति विजयते य एवं वेद. यां देवा एषु लोकेषु यामृ-
तुषु यां मासेषु यामर्धमासेषु यामहोरात्रयोर्विजिति व्यजयंत तां वि-
जिति विजयते य एवं वेद. ते देवा अबिभयुरस्माकं विप्रेमाणमन्विद-
मसुरा आभविष्यंतीति. ते व्युत्क्रम्यामंत्रयंताभिर्वसुभिरुदक्रामर्दिद्रो
रुद्रैर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पति विश्वेर्देवैस्ते तथा व्युत्क्रम्यामंत्रयंत. ते
ऽब्रुवन्हंत या एव न इमाः प्रियतमास्तन्वस्ता अस्य वरुणस्य राज्ञो
गृहे सन्निदधामहै; ताभिरेव नः स न संगच्छति यो न एतदतिक्रा-
माद्य आलुलोभविषादिति तथेति. ते वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः
सन्त्यदधत ते यद्वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः सन्त्यदधत तत्तानूनप्त्र-
मभवत्तत्तानूनप्त्रस्य तानूनप्त्रत्वं. तस्मादाहुर्न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्ध-
व्यमिति तस्माद्विदमसुरा नान्वाभवति ॥ २४ ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं धीवा उपसदः. समानबर्हिषी
भवतः; समानं हि शिरो धीवमिषुं वा एतां देवाः समस्कुर्वत यदु-
पसदस्तस्याभिरनीकमासीत् सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनं वरुणः
पर्णानि. तामाज्यधन्वानो व्यसृजंस्तया पुरो भिदन्त आयंस्तस्मादे-
ता आज्यहविषो भवंति. चतुरो अग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्युपसत्सु चतुः-
संधिर्हीषुरनीकं शल्यस्तेजनं पर्णानि. त्रीन् स्तनान् व्रतमुपैत्युपसत्सु
त्रिषंधिर्हीषुरनीकं शल्यस्तेजनं. द्वौ स्तनौ व्रतमुपैत्युपसत्सु द्विषंधि-
र्हीषुः शल्यश्च द्वेवस्तेजनं चैकं स्तनं व्रतमुपैत्युपसत्स्वेका द्वेवेषुरित्या-
ख्यायत एकया वीर्यं क्रियते. परो वरीयांसो वा इमे लोका अर्वांग-

हीयांसः परस्तादर्वाचीरुपसदः उपैत्येषामेव लोकानामभिजित्यै. उप-
सद्याय मीळ्हुषः इमां मे अमे समिधम् इमामुपसदं वनेरिति तिस्रस्ति-
स्रः सामिधेन्यो रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं यत्क-
र्म क्रियमाणमृगभिवदति. जग्धिवतीर्याज्यानुवाक्याः कुर्याद्. अभिवृत्रा-
णि जग्धनद्; य उग्र इव शर्यहा; त्वंसोमासि सत्यति; गयस्फानो अमी-
वह; इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रीणि पदा विचक्रम इत्येता विपर्यस्ताभिर-
पराणहे यजति. प्रंतो वा एताभिर्देवाः पुरो भिदन्त आयन्यदुपसदः स-
छंदसः कर्तव्या न विछंदसो. यद्विछंदसः कुर्याद् ग्रीवासु तद् गंडं द-
ध्यादीश्वरो ग्लावो जनितोस्तस्मात् सछंदस एव कर्तव्या, न विछंद-
सस्तदुह स्माहोपाविर्जानश्रुतेय उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणे यस्मा-
दप्यश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्यवज्ञायते तृप्तमिव रेभतीवेत्याज्य-
हविषो ह्युपसदो ग्रीवासु मुखमध्याहितं. तस्मात्स्व स्म तदाह ॥ २५ ॥

देववर्म वा एतद्यत्प्रयाजाश्चानुयाजाश्चाप्रयाजमनुयाजं भवतीष्वै
संशित्या अप्रतिशराय. सकृदतिक्रम्याश्रावयति यज्ञस्याभिक्रांत्या
अनपक्रमाय. तदाहुः क्रूरमिव वा एतत्सोमस्य राज्ञोते चरंति यद-
स्य घृतेनांते चरंति. घृतेन हि वज्रेणेंद्रो वृत्रमहंस्तद्यद्. अंशुरंशुष्टे
देव सोम आप्यायतामिद्रायैकधनविद्; आ तुभ्यमिद्रः प्यायताम्;
आ त्वमिद्राय प्यायस्वांप्याययास्मात्सखीन् सन्या मेधया स्वास्ति ते
देव सोम सुत्यामुदृचमशीयेति राजानमाप्याययंति. यदेवास्य तत्
क्रूरमिवांते चरंति तदेवास्यै तेनाप्याययंत्यथो एनं वर्धयंत्येव. द्यावा-
पृथिव्योर्वा एष गर्भो यत्सोमो राजा तद्यद्. एष्टा राय एष्टा वामानि
मेष्टे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति प्रस्तरे नि-
न्हवते. द्यावापृथिवीभ्यामेव तं नमस्कुर्वंत्यथो एने वर्धयंत्येव वर्धयंत्येव
॥ २६ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपंचिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ओं ॥ सोमो वै राजा गंधर्वेष्वसीत्तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्या-
यन् कथमयमस्मान्सोमो राजा गच्छेदिति? सा वागब्रवीत्, स्त्रीकामा
वै गंधर्वा, मयैव स्त्रिया भूतया पणध्वमिति. नेति देवा अब्रुवन्, कथं
वर्यं त्वदृते स्यामेति? सा ब्रवीत् क्रीणीतैव, यर्हि वाव वो मयार्थो भ-
विता तर्ह्यैव वो ऽहं पुनरागंतास्मीति तथेति. तया महाणग्न्या भूतया
सोमं राजानमक्रीणंस्तामनुकृतिमस्कन्नां वत्सतरीमार्जति सोमक्रयणीं
तया सोमं राजानं क्रीणीति. तां पुनर्निष्क्रीणीयात्सुनर्हि सा ताना-
गच्छत्तस्मादुपांशु वाचा चरितव्यं. सोमे राजनि क्रीते गंधर्वेषु हि
तर्हि वाग्भवति सामावेव प्रणीयमाने पुनरागच्छति ॥ २७ ॥

अमये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः प्र देवं देव्या धिया भरता
जातवेदसं हव्या नो वक्षदानुषागिति गायत्रीं ब्राम्हणस्यानुब्रूयाद्वाय-
न्नो वै ब्राम्हणस्तेजो वै ब्रम्हवर्चसं गायत्री तेजसैवेनं तद्ब्रम्ह वर्च-
सेन समर्धयति. इमं महे विदध्याय शूषमिति त्रिष्टुभं राजन्यस्यानु-
ब्रूयात् त्रैष्टुभो वै राजन्य ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबोजसैवेनं तर्दि-
द्रियेण वीर्येण समर्धयति. शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभुरिति स्वानामेवेनं
तच्छ्रैष्ठ्यं गमयति. शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वमिर्दिव्यैरजस्र
इत्याजरसं हास्मिनजस्रो दीदम्य य एवं वेद. अयमिह प्रथमो धा-
यि धातृभिरिति जगतीं वैश्यस्यानुब्रूयाज्जागतो वै वैश्यो. जागता
पशवः पशुभिरेवैनं तत्समर्धयति. वनेषु चित्रं विभ्वं विशे विश
इत्यभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृत्त्वम्. अयमु प्य प्र देवयुरित्य-
नुष्टुभि वाचं विसृजते. वाग्वा अनुष्टुब्वाच्येव तद्वाचं विसृजते.
अयमु प्य इति यदाहायमु स्यागमं या पुरा गंधर्वेष्ववात्समित्येव
तद्वाक्यं ब्रूते. अयममिरुरुष्यतीत्ययं वा अमिरुरुष्यत्यमृतादिव
जन्मन इत्यमृतत्वमेवास्मिस्तदधाति. सहसश्चित्सदीयान् देवो जी-

वातवे कृत इति देवो ह्येष एष तज्जीवातवे कृतो यदामिः. इळा-
यास्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळायास्पदं यदुत्त-
रवेदीनाभि, जातवेदो निधीमहाति निधास्यंतो ह्येनं भवंत्यमे ह-
व्याय वोळ्भव इति हव्यं हि वक्ष्यन् भवति. अमे विश्वेभिः स्वनी-
क देवेरूर्णावंतं प्रथमः सीद योनिमिति विश्वेरेवैनं तदेवैः सहा-
सादयति. कुलायिनं घृतवंतं सवित्र इति कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रि-
यते यत्तुदारवाः परिधयो गुग्गुलूणास्तुकाः सुगंधितेजनानीति. यज्ञं
नय यजमानाय साध्विति यज्ञमेव तदृजुधा प्रतिष्ठापयति. सीद
होतः स्व उ लोके चिकित्वा नित्यमिर्वै देवानां होता तस्यैष स्वो
लोको यदुत्तरवेदीनाभिः. सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति यजमानो
वै यज्ञो यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते. देवावी दैवान् हविषा य-
जास्यमे बृहद्यजमाने वयोधा इति प्राणो वै वयः प्राणमेव तद्यज-
माने दधाति. नि होता होतृषदने विदान इत्यमिर्वै देवानां होता,
तस्यैतत्तोतृषदने यदुत्तरवेदीनाभिः. त्वेषो दीदिवी असदत्सुदक्ष
इत्यासन्नो हि स तर्हि भवति. अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यमिर्वै
देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अभिरित्येषा ह वास्य स-
हस्रंभरता यदेनमेकं संतं बहुधा विहरति. प्र ह वै साहस्रं पोष-
मामोति य एवं वेद. त्वं दूतस्त्वमु नः परस्या इत्युत्तमया परिदधा-
ति. त्वं वस्य आवृषभ प्रणेता, अमे तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुछन्
दीद्यद्गोधि गोपा इत्यमिर्वै देवानां गोपा. अभिमेव तत्सर्वतो गोसारं
परिदत्त आत्मने च यजमानाय च यत्रैवंविद्वा नेतया परिदधात्य-
थो संवत्सरीणामेवैतां स्वांस्ति कुरुते. ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृत्वा.
एतद्वै यज्ञस्य समृत्वं यद्रूपसमृत्वं, यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति.
तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ता द्वादश संपद्यते. द्वादश
वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः. प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी

राप्नोति य एवं वेद. त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद्व-
सौ नह्यति स्थेन्ने बलायाविस्त्रंसाय ॥ २८ ॥

हविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याहाध्वर्यु, युंजे वां ब्र-
ह्म पूर्वं नमोभिरित्यन्वाह. ब्रम्हणा वा एते देवा अयुंजत यत्स्थवि-
र्धाने ब्रम्हणैवने एतद्युक्ते न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति. प्रेतां यज्ञस्य शंभु-
वेति तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाह तदाहुर्यत्स्थविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्या-
मनुवाचौ हाथ कस्मात्तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाहेति ? द्यावापृथिवी वै
देवानां हविर्धाने आस्तां, ते उ एवाद्यापि हविर्धाने ते हीदमंतरेण
सर्वं हविर्यदिदं किंच तस्मात्तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाह. यमे इव
यतमाने यदैतमिति यमे इव ह्येते यतमाने प्रबाहुगितः प्र वां भ-
रन्मानुषा देवयंत इति देवयंतो ह्येने मानुषाः प्रभरंति. आसीदतं
स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतामिन्दवे न इति सोमो वै राजेदुः
सोमायैवने एतद्राज्ञ आसदे चीकृपत्. अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच
इति द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं छदिरधि निधीयत उक्थ्यं वच इति यदाह
यज्ञिर्यं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति. यतस्तुचा मिथुना
या सपर्यतः, असंयतो व्रते ते क्षेति पुष्यतीति यदेवादः पूर्वं यत्त-
वत्यदमाह तदैवैतेन शांत्या शमयति. भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत
इत्याशिषमाशास्ते. विश्वा रूपाणि प्रतिमुंचते कविरिति विश्वरू-
पामन्वाह. स रराट्यामाक्षमाणो अनुब्रूयाद्विश्वमिव हि रूपं रराट्याः
शुक्लमिव च कृष्णमिव च. विश्वं रूपमवरुंध आत्मने च यजमानाय
च यत्रैवंविद्वानेतां रराट्यामीक्षमाणो उन्वाह. परि त्वा गिर्वणो गिर
इत्युत्तमया परिदधाति. स यदैव हविर्धाने संपरिश्रिते मन्येताथ
परिदध्यादनर्म भावुका ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवंति
यत्रैवंविद्वानेतया हविर्धानयोः संपरिश्रितयोः परिदधाति. यजुषा

वा एते संपरिश्रियेते यत्स्वविधाने यजुष्विने एतत्परिश्रयंति. तौ य-
 दैवाध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चोभयतो मेथ्यौ निहन्त्यातामथ परिद-
 ध्यादत्र हि ते संपरिश्रिने भवतस्. ता एता अष्टावन्वाह रूपसं-
 मृत्वा. एतद्वै यज्ञस्य समृत्वं, यद्रूपसमृत्वं यत्कर्म क्रियमाणमृगाभि-
 वदति. तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां; ता द्वादश संपद्यंते.
 द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः. प्रजाप-
 त्यायतनाभिरेवामी राप्नोति य एवं वेद. त्रिः प्रथमा त्रिरुत्तमा-
 मन्वाह यज्ञस्यैव तद्वत्सौ नद्याति स्थेन्ने बलायाविस्त्रंसाय ॥ २९ ॥
 अमीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः. सावीहिं देव
 प्रथमाय पित्र इति सावित्रीमन्वाह. तदाहुर्यदमीषोमाभ्यां प्रणीयमा-
 नाभ्यामनुवाचाहाथ कस्मात्सावित्रीमन्वाहेति? सविता वै प्रसवानामी-
 शे सवितृप्रसूता एवैनौ तत्प्रणयंति. तस्मात्सावित्रीमन्वाह. प्रेतु
 ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यामन्वाह. तदाहुर्यदमीषोमाभ्यां प्रणी-
 यमानाभ्यामनुवाचाहाथ कस्माद् ब्राह्मणस्पत्यामन्वाहेति? ब्रह्म वै
 बृहस्पतिर्ब्रह्मैवाभ्यामेतत्पुरोगवमकर्णं वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति. प्र देव्येतु
 सूनृतेति स सूनृतमेव तद्यज्ञं करोति. तस्माद्ब्राह्मणस्पत्यामन्वाह.
 होता देवो अमर्त्य इति तृचमाभेयं गायत्रमन्वाह. सोमे राजनि
 प्रणीयमाने सोमं वै राजानं प्रणीयमानमंतरेणैव सदो हविर्धानान्य-
 सुरा रक्षांस्यजिघांसंस्तमभिर्मायया ऽन्यनयत्पुरस्तादेति माय-
 येति. मायया हि स तमत्यनयत्तस्मादस्यामि पुरस्ताद् धरंति.
 उप त्वामे दिवेदिव; उप प्रियं पनिप्रतामिति तिस्रश्चैकां चान्वाहे-
 श्वरौ ह वा एतौ संयंतौ यजमानं हिंसितो र्यश्वासौ पूर्वं उद्धृतौ
 भवति यमु चैनमपरं प्रणयंति. तद्यत्तिस्रश्चैकां चान्वाह संजानाना-
 वैनौ तत्संगमयति प्रतिष्ठायामेवैनौ तत्प्रतिष्ठापयत्यात्मनश्च यज-

मानस्य चाहिसाय. अमे जुषस्व प्रतिहर्य तद्वच इत्याहुत्यां हूयः
मानायामन्वाहामय एव तज्जुष्टिमाहुतिं गमयति. सोमो जिगाति गा-
तुविदिति तृचं सौम्यं गायत्रमन्वाह सोमे राजानि प्रणायमाने स्वयै-
वैनं तदेवतया स्वेन छंदसा समर्धयति. सोमः सधस्थमासददित्यास-
त्यन्दि स तर्हि भवति. तदतिक्रम्य एवानुब्रूयात्पृष्ठत इवामीधं कृत्वा
तमस्य राजा वरुणस्तंमश्विनेति वैष्णवीमन्वाहः. क्रतुं सचंत मारुतस्य
बेधसः दाधार दक्षमुत्तममहर्दिवं व्रजं च विष्णुः सखिवान् अपोर्णत
इति. विष्णुर्वै देवानां द्वारपः स एवास्मादेतद् द्वारं विवृणोति. अतश्च
प्रागाभदिति भवासीति प्रपाद्यमाने उन्वाह. श्येनो न योनिं सदनं
धिया कृतमित्यासन्ने हिरण्ययमासदं देव एषतीति. हिरण्ययमिव
ह वा एष एतदेवेभ्यश्छदयति यत्कृष्णाजिनं. तस्मादेतामन्वाह. अस्त-
धाद् द्यामसुरो विश्वेदेवा इति वारुण्या परिदधाति. वरुणदेवत्यो
वा एष तावद्यावदुपनथो यावत्परिश्रितानि प्रपद्यते स्वयैवैनं तदे-
वतया स्वेन छंदसा समर्धयति. तं यद्युप वा धावेयुरभयं वेछेरन्
एवा वंदस्व वरुणं बृहंतमित्येतया परिदध्याद्यावद्भ्यो हाभयमिच्छति
यावद्भ्यो हाभयं ध्यायति, तावद्भ्यो हाभयं भवति, यत्रैव विद्वा-
नेतया परिदधाति. तस्मादेवं विद्वानेतयैव परिदध्यात्ता एव
सप्तदशान्वाह रूपसमृत्वा. एतद्वै यज्ञस्य समृत्वं, यद्रूपसमृत्वं
यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति. तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां
वा एकविंशतिः संपद्यंत. एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः
पंचतर्बस्त्रय इमे लोका, असावादित्य एकविंश; उत्तमा प्रतिष्ठा त-
द्वैवं क्षत्रं सा श्रीस्तदाधिपत्यं तद्ब्रह्मस्य त्रिष्टपं तत्प्रजापतेरायतनं
तत्स्वाराज्यमृध्नोत्येतमेवेताभिरेकविंशत्येकविंशत्या ॥ ३० ॥ ॥
॥ इति ऐतरेयब्राह्मणे प्रथमपंचिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपंचिकाप्रारंभः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओम् ॥ यज्ञे-
न वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायंस्ते बिभयुरिमन् नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च
ऋषयश्चानुप्रज्ञास्यंतीति तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं यद्यूपेनैवायोपयंस्त-
द्यूपस्य यूपत्वं. तमवाचीनाग्रं निमित्त्योर्ध्वा उदायंस्ततो वै मनुष्याश्च
ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन्, यज्ञस्य किंचिदेषिष्यामः प्र-
ज्ञात्या इति ते वै यूपमेवाविदन्नवाचीनाग्रं निमित्तं. ते विदुरनेन वै
देवा यज्ञमयूयुपन्निति; तमुत्वायोर्ध्वं न्यमिन्वंस्ततो वै ते प्र यज्ञमजा-
नन् प्र स्वर्गं लोकं. तद्यद्यूप ऊर्ध्वो निमायते यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य
लोकस्यानुख्यात्यै. वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाश्रिः कर्तव्योऽष्टाश्रिर्वै
वज्रस्तं तं प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं यो अस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै.
वज्रो वै यूपः स एष द्विषतो वध उद्यतस्तिष्ठति. तस्मात्थाप्येताहिं
यो द्वेष्टि तस्याप्रियं भवत्यमुष्यायं यूपोऽमुष्यायं यूप इति दृष्ट्वा.
खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः; खादिरेणैव वै यूपेन देवाः स्वर्गं
लोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानः खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति.
बैल्वं यूपं कुर्वीतान्नाद्यकामः पुष्टिकामः समां समां वै बिल्वो
गृभीतस्तदन्नाद्यस्य रूपमामूलाच्छाखाभिरनुचितस्तत्पुष्टेः पुष्यति
प्रजां च पशूँश्च य एवंविद्वान् बैल्वं यूपं कुरुते. यदेव बैल्वं ३,
बिल्वं ज्योतिरिति वा आचक्षते. ज्योतिः स्वेषु भवति, श्रेष्ठः स्वानां
भवति य एवं वेद. पालाशं यूपं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसका-
मस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां पलाशस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति
य एवंविद्वान् पालाशं यूपं कुरुते. यदेव पलाशं ३, सर्वेषां वा एष
वनस्पतीनां योनिर्यत्पलाशस्तस्मात्पलाशस्यैव पलाशेनाचक्षते; अमुष्य
पलाशममुष्य पलाशमिति सर्वेषां हास्य वनस्पतीनां काम उपासो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

ऐज्ज्मो यूपमनुब्रूहीत्याहाध्वर्युर. अंजति त्वामध्वरे देवयंत इत्य-
 न्वाहाध्वरे ह्येनं देवयंतो जति. वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्द्वै मधु दैव्यं
 यदाज्यं. यदूर्ध्वंस्तिष्ठ। द्रविणेह. धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति
 यदि च तिष्ठासि यदि च शयासौ द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव
 तदाह. उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा; यद्यज्ञे अभिरूपं
 तत्समृत्वं वर्ष्मन्पृथिव्या अधीत्येतद्द्वै वर्ष्मन्पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वति.
 सुमितीमीयमानो वचो धा यज्ञवाहस इत्याशिषमाशास्ते. समित्थस्य
 श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रूयते. ब्रह्म वन्वानो
 अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशास्त. आरे अस्मदमर्ति बाधमान इत्य-
 श्चनाया वै पाप्मा उपतिस्तामेव तदारानुदते यज्ञाच्च यजमानाच्च. उ-
 च्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्त. ऊर्ध्व ऊ ण उतये
 तिष्ठा देवो न सवितेति यद्देवानां नेति तदेषामोश्मिति. तिष्ठ देव इव
 सवितेत्येव तदाहोर्ध्वो वाजस्य सनितेति, वाजसनिमेवैनं तत्थनसां
 सनोति. यदंजिभिर्वाघद्विर्विह्वयामह इति छंदांसि वा अंजयो वा-
 षतस्तीरेतदेवान्यजमाना विह्वयंते, मम यज्ञमागच्छत, मम यज्ञमिति
 यदि ह वा अपि बहव इव यजंते अथ हास्य देवा यज्ञमेव गच्छति
 यत्रैवं विद्वानेतामन्वाह. ऊर्ध्वो नः पादां ह सो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं
 दहेति रक्षांसि वै पाप्मात्रिणो रक्षांसि पाप्मानं दहेत्येव तदाह. कृधी न
 ऊर्ध्वान् चरथाय जीवस इति यदाह कृधी न ऊर्ध्वान् चरणाय जीवस
 इत्येव तदाह. यदि ह वा अपि नीत इव यजमानो भवति, परि है-
 वैनं तत्संवत्सराय ददाति. विदा देवेषु नो दुव इत्याशिषमेवाशास्ते.
 ज्ञातो जायते सुदिनत्वे अन्हामिति जातो ह्येष एतज्जायते; समर्थ
 आ विदथे वर्धमान इति वर्धयंत्येवैनं तत्. पुनंति धीरा अपसो मनीषेति;
 पुनंत्येवैनं तद्. देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवे-

दयति. युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमयां परिदधाति. प्राणो वै युवा सुवासाः; सोऽयं शरीरिः परिवृतः स उ श्रेयान् भवति जायमान इति श्रेयान्च्छ्रेयान् हेष एतद्भवति जायमानस्; तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योश्मनसा देवयन्त इति ये वा अनुचामास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति. ता एताः सप्तान्वाह रूपसमृन्धा, एतद् यज्ञस्य समृत्वं यद्रूपसमृत्वं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति. तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां, ता एकादश संपद्यन्त. एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुबिंद्रस्य वज्र इंद्रायतनाभिरवाभी राध्नोति य एवं वेद. त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह; यज्ञस्यैव तद्वर्त्सो नद्याति स्थेन्ने बलायाविस्त्रंसाय ॥ २ ॥

तिष्ठेद्यूपाश्चः अनुप्रहरेदित्याहुस्तिष्ठेत् पशुकामस्य. देवेभ्यो वै पशवोऽन्नाद्यायालंभाय नातिष्ठन्त. तेऽक्रम्य प्रतिवावदतो तिष्ठन्तस्मानालप्स्यध्वे नास्मानिति ततो वै देवा एतं यूपं वज्रमपश्यन्तमेभ्य ऊदश्रयन्तस्माद्विभ्यत उपावर्त्तन्त. तमेवाद्याप्युपावृत्तास्ततो वै देवेभ्यः पशवोऽन्नाद्यायालंभायातिष्ठन्त. तिष्ठतेऽस्मै पशवोऽन्नाद्यायालंभाय य एवं वेद यस्य चैर्विदुषो यूपस्तिष्ठति. अनुप्रहरेत्स्वर्गकामस्य, तमुह स्मैतं पूर्वं उन्वेव प्रहरन्ति. यंजमानो वै यूयो, यजमानः प्रस्तरोऽभिर्वै देवयोनिः, सोऽमेदैवयोऽन्या आहुतिभ्यः संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेष्यतोत्यथ ये तेभ्योऽवर आसंस, त एतं स्वरुमपश्यन् यूपशकलं, तं तस्मिन्कालेऽनुप्रहरेत्तत्र स काम उपासो योऽनुप्रहरणे, तत्र स काम उपासो यः स्थाने. सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षते. अभिः सर्वा देवताः, सोमः सर्वा देवताः. स यदमीषोमीयं पशुमालभते सर्वाभ्य एव त्रदेवताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते. तदाहुर्द्विरूपोऽमीषोमीयः कर्तव्यो, द्विदेवत्यो हीति

तत्तन्नादृत्यं पीव इव कर्तव्यः; पीवोरूपा वै पशवः, कृशित इव खलु
वै यजमानो भवति. तद्यत्पीवा पशुर्भवति यजमानमेव तत्स्वेन
मेधेन समर्धयति. तद्राहुर्नामीषोमीयस्य पशोरश्रीयात्पुरुषस्य वा
एषो अश्राति यो अमीषोमीयस्य पशोरश्राति. यजमानो ह्येतेनात्मानं
निष्क्रीणीते इति तत्तन्नादृत्यं. वार्त्रघ्नं वा एतत्प्रविर्यदमीषोमीयो, अमी-
षोमाभ्यां वा इंद्रो वृत्रमहंस्तावेनमब्रूताम्, आवाभ्यां वै वृत्रप्रवधीर्वरं
ते वृणावहा इति वृणाथामिति तावेतमेव वरमवृणातां श्वः सुत्यायां
पशुं. स एनयोरेषो अच्युतो वरवृतो ह्येनयोस्तस्मात्तस्याशितव्यं
चैव लीप्सितव्यं च ॥ ३ ॥

आमीभिरामीणाति. तेजो वै ब्रह्मवर्चसमाप्रियस्तेजसैवेनं तद्
ब्रह्मवर्चसेन समर्धयति. समिधो यजति. प्राणा वै समिधः, प्राणा हीदं
सर्वं समिधते यदिदं किंच. प्राणानेव तत् प्रीणाति प्राणान् यजमाने
दधाति. तनूनपातं यजति. प्राणो वै तनूनपात्स हि तन्वः पाति,
प्राणमेव तत्प्रीणाति प्राणं यजमाने दधाति. नराशंसं यजति. प्रजा वै
नरो, वाक् शंसः, प्रजा चैव तद्वाचं च प्रीणाति, प्रजां च वाचं च
यजमाने दधाति. इळो यजत्यन्नं वा इळो अन्नमेव तत्प्रीणाति अन्नं
यजमाने दधाति. बर्हिर्यजति. पशवो वै बर्हिः, पशूनेव तत्प्रीणाति
पशून्यजमाने दधाति. दुरो यजति. वृष्टिर्वै दुरो वृष्टिमेव तत्प्रीणाति
वृष्टिमन्नाद्यं यजमाने दधाति. उषासानक्ता यजत्यहोरात्रे वा उषा-
सानक्ताहोरात्रे एव तत्प्रीणात्यहोरात्रयेऽर्धयमानं दधाति. दैव्या
होतारा यजति. प्राणापानौ वै दैव्या होतारा, प्राणापानावेव तत्प्रीणा-
ति प्राणापानौ यजमाने दधाति. तिस्रो देवीर्यजति. प्राणो वा अपा-
नो व्यानस्तिस्रो देव्यस्ता एव तत्प्रीणाति ता यजमाने दधाति. त्वष्टारं
यजति. वाग्वै त्वष्टा, वाग्धीदं सर्वं ताष्टीव वाचमेव तत्प्रीणाति वाचं.

यजमाने दधाति. वनस्पतिं यजति. प्राणो वै वनस्पतिः, प्राणमेव तत्प्रीणाति प्राणं यजमाने दधाति. स्वाहाकृतीर्यजति. प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः, प्रतिष्ठायामेव तद्यज्ञमंततः प्रतिष्ठापयति. ताभिर्यथ-
ऋष्याप्रीणीयाद्यथऋष्याप्रीणाति यजमानमेव तद्धुताया नोत्सृजति ॥ ४ ॥

पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युर्. अमिहोता नो अध्वर इति तृचमाधेयं गायत्रमन्वाह. पर्योमिक्रियमाणे स्वयैवैनं तदेवतया स्वेन छंदसा समर्धयति. वाजी सन्परिणीयतं इति वाजिनमेव ह्येनं संतं परिणयंति. परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यप्री रथीरिवेत्येष हि रथीरि-
वाध्वरं परियाति. परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिर्. अत उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहाध्वर्युर्. अजैदमिरसनद्वाजमिति मै-
त्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यते. तदाहुर्यदध्वर्युर्होतारमुपप्रेष्यत्यथ कस्मा-
न्मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यत इति? मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग्यज्ञस्य होता, मनसा वा इषिता वाग्वदति. यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा. तद्यन्मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यते मनसैव तद्वाचमीरयति. तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं संपादयति ॥ ५ ॥

दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या इत्याह ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तानेव तत्संशास्ति. उपनयत मेध्या दुर आ-
शासानामेधपतिभ्यामेधमिति पशुर्वै मेधो, यजमानो मेधपतिर्यजमान-
मेव तत्स्वेन मेधेन समर्धयत्यथो खत्वाहुर्यस्यै वाव कस्यैच देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरिति. स यद्येकदेवत्यः पशुः स्यान्मेध-
पतये इति ब्रूयाद्यदि द्विदेवत्यो मेधपतिभ्यामिति यदि बहुदेवत्यो मेध-
पतिभ्य इत्येतदेव स्थितं. प्रास्माअमि भरतेति पशुर्वै नीयमानः स

मृत्युं प्रापश्यत् स देवान्मान्वक्कामयतैतुं, तं देवा अब्रुवजेहि स्वर्गं वै
 त्वा लोकं गमयिष्याम इति स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै मे युष्माकमेकः
 पुरस्तादैत्विति तथेति तस्याभिः पुरस्तादैस्तो ऋमिमसुप्राच्यवत.
 तस्मादाहुरामेयो वाव सर्वः पशुरमि हि सो ऽनुप्राच्यवतेति तस्मा-
 दस्याभिः पुरस्ताद्वरंति. स्तृणीत बहिरित्योषध्यात्मा वै प्रशुः, पशुमेव
 तत्सर्वात्मानं करोति. अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता समर्थो ऽनु
 सखा समूथ्य इति बनित्रैरेवैनं तत्समनुमतमालभंत. उदोचीनां अस्य
 पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादंतरिक्षमसुं
 दिशः श्रोत्रं, पृथिवीं शरीरमित्येषेवैनं तल्लोकेष्वदधाति. एकधास्य
 त्वचमाह्वयतासुरा नाभ्या अपिशसो वपामुखिदतादंतरेत्रोष्माणं
 वारयध्वादिति पशुष्वेव तन्प्राणान् दधाति. स्नेनमस्य वक्षःकृणुतात्,
 प्रशसा बाहू, शला दोषणी, कश्यपेवांसा, ऽछिद्रे श्रोणी, कवषोरू,
 स्नेकपर्णा ऽष्टावन्ता, षड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता अनुष्टयोच्च्यावयत्वाद्,
 गात्रं गात्रमस्यानूर्न कृणुतादित्यंगान्येवास्य तद्रात्राणि प्रीणाति.
 ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्याहौषधं वा ऽऊवध्यमियं वा ओषधीनां
 प्रतिष्ठा; तदेनत्स्वायामेव प्रतिष्ठायामंततः प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अस्मा रक्षः संसृजतादित्याह. तृषि वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञे-
 भ्यो रक्षांसि निरभजन्नस्मा महायज्ञात्स यदस्मा रक्षः संसृजतादि-
 त्याह रक्षांस्येव तत्त्वेन भागधेयेन यज्ञान्निरवदयते. तदाहुर्न यज्ञे-
 रक्षसां कीर्तयेत्कानि रक्षांस्यृते रक्षा वै यज्ञ इति तदु वा आहुः
 कीर्तयेदेव यो वै भागिनं भागानुदते चयते वैनं स यदि वैनं
 न चयते ऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनमिति. स यदि कीर्तये-
 दुपांशु कीर्तयेत्तिर इव वा एतद्वाचो यदुपांशु तिर इवैतद्यद्रक्षांस्यथ
 यदुच्चैः कीर्तयेद्दीश्वरो हास्य वाचो रक्षोभाषो जनिनीर्यो ऽयं राक्षसी

वाचं वदति. स यां वै दृप्तो वदति यामुन्मत्तः सा वै राक्षसी वाङ्
नात्मना वृष्यति, नास्य प्रजायां, दृप्त आ जायते य एवं वेद.
वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना, नेद्वस्तोके तनये रवितारवच्छ-
मितार इति ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां, वेभ्य एषैनं
तत्परिददाति. अधिगो शमीध्वं, सुशामि शमीध्वं, शमीध्वमधिगाऽउ
इति त्रिर्ब्रूयादपापोति चाधिगुर्वै देवानां शमितः पापो निग्रभीतः शमितृ-
भ्यश्चैवैनं तं निग्रभीतृभ्यश्च संप्रयच्छति. शमितारो यदत्र सुकृतं कृण-
वथास्मासु तद्यदुष्कृतमन्यत्र तदित्याहामिर्वै देवानां होतासीत्स एनं
वाचा व्यशाद्वाचा वा एनं होता विशास्ति. तद्यदवाग्यत्परः कृतंति
यदुल्बणं यद्विथुरं क्रियते शमितृभ्यश्चैवैनं तन्निग्रभीतृभ्यश्च समनु-
दिशति. स्वस्येवं होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय; सर्वमायुरेति
य एवं वेद ॥ ७ ॥

पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त. तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्सो ऽश्वं
प्राविशत्तस्मादश्वो मेध्यो ऽभवदथैनमुक्तांतमेधमत्यार्जत, स किंपुरुषो
भवत्ते ऽश्वमालभन्त. सो ऽश्वादालब्धादुदक्रामत्स गां प्राविशत्तस्मात्
गौर्मेध्यो भवदथैनमुक्तांतमेधमत्यार्जत, स गौरमृगो भवत्ते गमालभन्त.
स गोरालब्धादुदक्रामत्सो ऽर्वि प्राविशत्तस्मादविर्मेयो भवदथैनमुक्ता-
ंतमेधमत्यार्जत, स मवयो भवत्ते ऽविमालभन्त. सो ऽवेरालब्धादुदक्राम-
त्सो ऽजं प्राविशत्तस्मादजो मेध्यो भवदथैनमुक्तांतमेधमत्यार्जत, स उ-
ष्ट्रो भवत्सो ऽजे ज्योक्तमामिवारमत. तस्मादेष्ट एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो
यदजस्ते ऽजमालभन्त. सो ऽजादालब्धादुदक्रामत्स इमां प्राविशत्तस्मा-
दियं मेध्या भवदथैनमुक्तांतमेधमत्यार्जत, स शरभो भवत्त एव ऽ-
क्तांतमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्रीयात्तमस्यामन्वगच्छंत्सो
ऽनुगतो व्रीहिरभवत्तद्यत्तस्यौ पुरोळाशमनु निर्वपति, स मेधेन नः

पशुनेष्टमसत् केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति. स मेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोळाशस्तस्य यानि किंशारूणि तानि रोमाणि, ये तुषाः सा त्वग्ये फलीकरणास्तदसृग्यविष्टं किक्वसास्तन्मांसं; यत्किंचित्कंसारं तदस्थि. सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते यः पुरोळाशेन यजते. तस्मादाहुः पुरोळाशसत्रं लोक्वमिति युवमेतानि दिवि रोचनान्यमिश्रसोम सक्रतू अधत्तं; युवं सिधू रभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं गृभीतानिति वपायै यजति. सर्वाभिर्वा एष देवताभिरालब्धो भवति यो दीक्षितो भवति. तस्मादाहुर्न दीक्षितस्याश्रीयादिति स यदग्नीषोमावमुंचतं गृभीतानिति वपायै यजति, सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमानं प्रमुंचति. तस्मादाहुरशितव्यं वपायां हुतायां यजमानो हि स तर्हि भवति. आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारेति पुरोळाशस्य यजति. अमथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेरिति इव च ह्येष इत इव च मेधः समाहृतो भवति. स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोळाशःस्विष्टकृतो यजति. हविरे-वास्मा एतत्स्वदयतीषमूर्जमात्मन्धत्त-इळामुपन्हयते. पशवो वा इळा पशूनेव तदुपन्हयते पशून्यजमाने दधाति ॥ ९ ॥

मनोतयि हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याहाध्वर्युस्. त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तमन्वाह. तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मादाग्नेयीरेव मनोतयि हविषोऽवदीयमानस्यान्वाहेति? तिस्रो वै देवानां मनोतास्तासु हि तेषां मनांस्योतानि. वाग्वै देवानां मनोता, तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि. गौर्वै देवानां मनोता, तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि. अभिर्वै देवानां मनोता, तस्मिन्हि तेषां मनांस्योतान्यभिः सर्वा मनोता, अग्नौ मनोताः संगच्छन्ते. तस्मादाग्नेयीरेव

मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यान्वाहामीषोमा हविषः प्रस्थितस्येति हविषो यजति. हविष. इति रूपसमृद्धा प्रस्थितस्येति रूपसमृद्धा, सर्वाभिर्हास्य समृद्धिभिः समृद्धं हव्यं देवानप्येति य एवं वेद. वनस्पतिं यजति. प्राणो वै वनस्पतिर्जीवं हास्य हव्यं देवानप्येति यत्रैवंविधान् वनस्पतिं यजति. स्विष्टकृतं यजति. प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत् प्रतिष्ठायामेव तदयज्ञमंततः प्रतिष्ठापयतीळमुपव्हयते. पशवो वा इळा पशूनेव तदुपव्हयते पशून् यजमाने दधाति दधाति ॥ १० ॥ • इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपंचिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

देवा वै यज्ञमतन्वत. तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन्यज्ञवेशसमेषां कारिष्याम इति तानामीते पशौ पुर इव पर्यमेधूषं प्रति पुरस्तादुपायस्ते देवाः प्रतिबुध्यामिमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त यज्ञस्य चात्मनश्च गुप्त्यै. ता एषामिमा अभिमय्यः पुरो दीप्यमाना भ्राजमाना अतिष्ठस्ता असुरा अनपधृष्यैवापाद्रवंस्ते अभिनैव पुरस्तादसुररक्षांस्यपाघतामिना पश्चात्तथैवैतदयजमाना यत्पर्यामिकुर्वत्यमिमयीरेव तत्पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्ते यज्ञस्य चात्मनश्च गुप्त्यै. तस्मात्पर्यामिकुर्वति, तस्मात्पर्यामये ऽन्वाह. तं वा एतं पशुमाप्रीतं संतं पर्यामिकृतमुदचं नयति. तस्योल्मुकं पुरस्ताद्वरन्ति. यजमानो वा एष निदानेन यत्पशुरनेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकमेप्स्यतीति तेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकमेति. तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति, तदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुपास्यति; यदैवैनमद आप्रीतं संतं पर्यामिकृतं बर्हिर्वैदं नयति, बर्हिषदमेवैनं तत्कुर्वति. तस्योवध्यगोहं खनंत्यौषधं वा ऊवध्यमियं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा, तदेनस्वायामेव प्रतिष्ठामंततः प्रतिष्ठापयति. तदाहुर्गदेष हविरेव

यत्पशुरथास्य बव्हपैति लोमानि त्वगसृक् कुष्टिकाः शफा विषाणे
स्कंदति पिशितं, केनास्य तदापूर्यत इति ? यदैवैतत्पशौ पुरोळाशमनु
निर्वपति तेनैवास्य तदापूर्यते. पशुभ्यो वै मेधा उदक्कर्मस्तौ व्रीहिश्चैव
यवश्च भूतावजायेतां. तद्यत्पशौ पुरोळाशमनुनिर्वपति, स मेधेन नः
पशुनेष्टमसत्केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति स मेधेन हास्य पशुनेष्टं
भवति. केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

तस्य वपामुत्खियाहरति. तामध्वर्युः स्त्रुवेणाभिघारयन्नाह स्तोकेभ्यो
ऽनुब्रूहीति तद्यत्स्तोकाः श्वोतंति. सर्वदेवत्या वै स्तोकाः, नेन्म इमेऽनभिमी-
ता देवान् गच्छानिति. जुषस्व सप्रथस्तमीमस्यन्वाह. वचो देवप्सरस्तमं
हव्या जुष्टान आसनीत्यग्नेरैवैनांस्तदास्ये जुहोति. इमं नो यज्ञममृतेषु
धेहीति सूक्तमन्वाह. इमा हव्या जातवेदो जुषस्वेति हव्यजुष्टिमाशास्ते
स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसश्च हि घृतस्य च भवंति. होतः
प्राशान प्रथमो निषद्येत्यग्निर्वै देवानां होतामे प्राशान प्रथमो निषद्येत्येव
तदाह. घृतवंतः पावक ते स्तोकाः श्वोतंति मेदस इति मेदसश्च ह्येव हि
घृतस्य च भवंति. सधर्म देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यमित्याशिषमा-
शास्ते. तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय संत्येति घृतश्रुतो हि भवंति.
ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भवेति यज्ञसमृद्धिमाशास्ते.
तुभ्यं श्वोतंत्यग्निगो शचीव स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसश्च ह्येव
हि घृतस्य च भवंति. कविशस्तो बृहता भानुना गा हव्या जुषस्व मेधिरोति
हव्यजुष्टिमेवाशास्त. ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददाम-
हे श्वोतंति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान् देवशो विहीन्यभ्येवै-
नांस्तद्वष्ट्करोति यथा सोमस्याग्ने वीहीति तद्यत् स्तोकाः श्वोतंति सर्व-
देवत्या वै स्तोकास्तस्मादियं स्तोकशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति ॥ १२ ॥

तदाहुः का स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः ? कः प्रेषः ? का

यान्येति? या एवैता अन्वाहैताः पुरोनुवाक्या, यः प्रेषः स प्रेषो, या
यान्या सा यान्या. तदाहुः का देवता स्वाहाकृतय इति? विश्वेदेवा
इति ब्रूयात्तस्मात्स्वाहाकृतं हविरदंतु देवा इति यजंतीति देवा वै
यज्ञेन श्रमेण तपसाहुतिभिः स्वर्गं लोकमजयंस्तेषां वपायामेव
हुतायां स्वर्गो लोकः प्राख्यायत; ते वपामेव हुत्वानादृत्येतराणि
कर्माण्यूर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां
यज्ञवास्त्वभ्यायन्, यज्ञस्य किंचिदेषिष्यामः प्रज्ञात्या इति ते अभितः
प्रतिचरंत ऐत्य पशुमेव निरात्रं शयानं. ते विदुरियान्वाव किल पशु-
र्यावती वपेति स एतावनेव पशुर्यावती वपा अथ यदेनं तृतीयसवने
श्रपयित्वा जुह्वति भूयसीभिर्न आहुतिभिरिष्टमसत्केवलेन न
पशुनेष्टमसदिति भूयसीभिर्हस्याहुतिभिरिष्टं भवति; केवलेन हास्य
पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥

सा वा एषा अमृताहुतिरेव यद्वपाहुतिरमृताहुतिरग्न्याहुतिरमृताहु-
तिराग्न्याहुतिरमृताहुतिः सोमाहुतिरेता वा अशरीरा आहुतयो. या
वै काश्चाशरीरा आहुतयो अमृतत्वमेव ताभिर्यजमानो जयति. सा वा
एषा रेत एव यद्वपा मेव वै रेतो लीयते, मेव वपा लीयते. शुक्लं वै
रेतः, शुक्ला वपा, अशरीरं वै रेतो अशरीरा वपा. यद्वै लोहितं यन्मांसं
तच्छरीरं. तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत्परिवासयेति सा
पंचावन्ता भवति यद्यपि चतुरवन्ती यजमानः स्यादथ पंचावन्तैव
वपाज्यस्योपस्तृणाति. हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्क आज्य-
स्योपरिष्ठादभिघारयति. तदाहुर्यद्विरण्यं न विद्येत, कथं स्यादिति.
द्विराज्यस्योपस्तीर्य वपामवदाय द्विरुपरिष्ठादभिघारयत्यमृतं वा
आज्यममृतं हिरण्यं. तत्र स काम उपासो य आज्ये, तत्र स काम
उपासो यो हिरण्ये, तत्त्वंच संपद्यंते. पांक्तो अयं पुरुषः पंचधा विहितो

लोमानि त्वङ्मांसमस्थि मज्जा. स यावानेव पुरुषस्तावंतं यज्ञमानं संस्कृत्यामी देवयोऽन्यां जुहोति. अभिर्वै देवयोनिः सो ऽग्नेर्देवयोऽन्या आहुतिभ्यः संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥

१. देवेभ्यः प्रातर्यावाभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरेते वाव देवा प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ त एते सप्तभिः सप्तभिश्छंदोभि-
रागच्छत्यास्य देवाः प्रातर्यावाणो हवं गच्छन्ति य एवं वेद. प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यत्युभये देवासुरा यज्ञमुपावस-
न्स्मभ्यमनुवक्ष्यत्यस्मभ्यमिति स वै देवेभ्य एवान्वब्रवीत्ततो वै देवा ब्रुवन्परासुरा. भवति आत्मना परास्य द्विषन्प्राप्ता भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद. प्रातर्वै स तं देवेभ्यो ऽन्वब्रवीद्यत्प्रातरेन्वब्रवीत्तत्प्रातरनुवा-
कस्य प्रातरनुवाकत्वं. महति रात्र्या अनूच्यः सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते, तस्य वाचं प्रोदितामनुप्रवदन्ति. तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः पुरा वाचः प्रवदि-
तोरनुच्यो. यद्वाचि प्रोदितायामनुब्रूयादन्यस्यैवैनमुदितानुवादिनं कुर्यात्तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादादनुब्रूयानिर्ऋते-
र्वा एतन्मुखं यद्वायांसि यच्छकुनयस्तद्यसुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्मा-
यज्ञियां वाचं प्रोदितामनुप्रवदिष्येति. तस्मान्महति रात्र्या अनु-
च्यो. ऽथो खलु यदैवाध्वर्युरपाकुर्यादथानुब्रूयाद्यदा वाध्वर्युरपाकरोति,
वाचैवोपाकरोति. वाचा होता ऽन्वाह. वाग्धि ब्रह्म तत्र स काम
उपाप्सो यो वाचि च ब्रह्मणि च ॥ १५ ॥

प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यति सर्वा देवता
आशंसन्त मामभि प्रतिपत्स्यति मामभीति स प्रजापतिरैक्षत
यद्येकां देवतामादिष्टामभि प्रतिपत्स्यामीतरा मे केन देवता उपाप्ता
भविष्यन्तीति स एतामृचमपश्यदापो रेवतीरित्यापो वै सर्वा देवता

रेवत्यः सर्वा देवताः, स एतयर्चा प्रातरनुवाकं प्रत्यपद्यत. ताः सर्वाः देवताः प्रामोदंत, मामभिप्रत्यपादि मामभीति सर्वा हार्षि देवताः प्रातरनुवाकमनुब्रुवति प्रमोदंते. सर्वाभि हार्षि देवताभिः प्रातरनुवाकः प्रतिपन्नो भवति य एवं वेद. ते देवा अबिभयुरा-
दातारो वै न इमं प्रातर्यज्ञमसुरा ययौजीयांसो बलीयांस एवमिति तानब्रवीदिन्द्रो मा विभीत त्रिषमृद्धमेभ्यो ॐ प्रातर्वज्रं प्रहर्ता-
स्मीत्येतां वाव तदृचमब्रवीद्वज्रस्तेन यदपो नप्त्रीया, वज्रस्तेन यत् त्रिदुब्जस्तेन यद्वाक्, तमेभ्यः प्राहरत्तेनैनानहंस्ततो वै देवा अभनन्परासुरा. भवत्यात्मना परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद. तदाहुः स वै होता स्याद्य एतस्यामृचि सर्वाणि छंदांसि प्रजनयेदित्येषा वाव त्रिरनूक्ता सर्वाणि छंदांसि भवत्येषा छंदसां प्रजातिः ॥ १६ ॥

शतमनूच्यमायुष्कामस्य. शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेंद्रिय आयुष्ये वै न तक्षिर्य इन्द्रिये दधाति. त्रीणि च शतानि च षष्टिश्चानू-
च्यानि यज्ञकामस्य. त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तावात्संवत्सरः. संवत्सरः प्रजापतिः. प्रजापतिर्यज्ञ उपै न यज्ञो नमति यस्यैवंविद्वांस्त्रीणि च शतानि च षष्टि चान्वाह. सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि प्रजापशुकामस्य. सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रास्तावान्त्संवत्सरः संवत्सरः प्रजाप-
तिर्य प्रजायमानं विश्वं रूपमिदमनुप्रजायते प्रजापतिमेव तत्प्र-
जायमानं प्रजया पशुभिरनुप्रजायते प्रजात्यै. प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद. अष्टौ शतान्यनूच्यान्यब्राह्मणोक्तस्य यो वा दुरुक्तोक्तः शमलगृहीतो यजेताष्टाक्षरा वै गायत्री. गायत्र्या वै देवाः, पाप्मानं शमलमपाघ्नत. गायत्र्यै वास्य तत्पाप्मानं शमलम-

पहंत्यवपाप्मानं हते य एवं वेद. सहस्रमनूच्यं स्वर्गकामस्य. सहा-
 स्नाश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै संपत्त्यै
 संगत्या अपरिमितमनूच्यमपरिमितो वै प्रजापतिः. प्रजापतेर्वा एत-
 दुक्तं यत्प्रातरनुवाकस्तस्मिन्सर्वे कामा अवरुध्यन्ते. स यदपरिमि-
 तमन्वाह सर्वेषां कामानामवरुध्यै. सर्वान्कामानवरुधे य एवं वेद.
 तस्मादपरिमितमेवानूच्यं. सप्तामे यानि छंदांस्यन्वाह. सप्त वै देव-
 लोकाः. सर्वेषु देवलोकेषु राध्नोति य एवं वेद. सप्तोषस्यानि छं-
 दांस्यन्वाह. सप्त वै ग्राम्याः पशवो, ३३ ग्राम्यान्पशून् रुधे य एवं
 वेद. सप्ताश्विनानि छंदांस्यन्वाह. सप्तधा वै वागवदत्तावद्वै वागव-
 दत्सर्वस्यै वाचः, सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै. तिस्रो देवता अन्वा-
 ह. त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव देवलोकानामभि-
 जित्यै ॥ १७ ॥

तदाहुः कथमनूच्यः प्रातरनुवाक इति? यथाछंदसमनूच्यः प्रा-
 तरनुवाकः प्रजापतेर्वा एतान्यंगानि, यच्छंदांस्येष उ एव प्रजापति-
 र्यो यजते, तद्यजमानाय हितं पच्छो ऽनूच्यः प्रातरनुवाकश्चतुष्पादा वै
 पशवः पशूनामवरुध्या. अर्धर्चश एवानूच्यो यथैवैनमेतदन्वाह
 प्रतिष्ठाया एव. द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेव तद्
 द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति. तस्मादर्धर्चश एवा-
 नूच्यस्तदाहुर्यव्यूहः प्रातरनुवाकः, कथमव्यूहो भवतीति? यदे-
 वास्य बृहती मध्यान्नैतीति ब्रूयात्तेनेत्याहुतिभागा वा अन्या दे-
 वता अन्या स्तोमभागाश्छंदोभागास्ता या अमावाहुतयो हूयन्ते
 ताभिराहुतिभागाः प्रीणात्यथ यस्तुवंति च शंसन्ति च तेन स्तोम-
 भागाश्छंदोभागा. उभय्यो हास्येता देवताः प्रीता अभीष्टा भवंति
 य एवं वेद. त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपा; अष्टौ
 वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्चैते देवाः

सोमपा. एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोषयाजा एते
 ॐ सोमपाः पशुभाजनाः सोमेन सोमपान् प्रीणाति. पशुना
 ॐ सोमपानुभग्यो हास्येता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति य एवं
 वेद. अभूदुषा रुशत्यशुरित्युत्तमया परिदधाति. तदाहुर्द्यत्
 त्रीन् क्रतूनन्वाहमेयमुषस्यमाश्विनं कथमस्यैक्यर्चा परिदधतः ?
 सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्तीत्यभूदुषा रुशत्यशुरित्युषसो
 रूपमामिरधाय्युत्त्रिय इति अमेर; अयोजि वा वृषण्वसूरथो दक्षा-
 वमर्यो माध्वी मम श्रुतं हवमित्याश्विनोरेवमु हास्यैक्यर्चा परि-
 दधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्ति भवन्ति ॥ १८ ॥ ॥
 इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपंचिकायां द्वितीयो ॐ अध्यायः ॥ २ ॥

ऋषयो वै सरस्वत्या सत्रमासत. ते कवर्षमिलूषं सोमादनयन्
 दास्याः पुत्रः कितवो ॐ ब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षिष्टेति ? तं ब-
 ह्निर्धन्वोदवहन्नत्रिनं पिपासा हंतु सरस्वत्या उदके मा पादिति स
 बहिर्धन्वोदूळ्हः पिपासया वित्त एतदपोनपत्रीयमपश्यत्, प्र देव-
 त्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति तेनापां प्रियं धामोपागच्छत्तमापो ॐ नूदार्यस्त्वं
 सरस्वती समंतं पर्यधावत्तस्मात्वाप्येतर्हि परिसारकमित्याचक्षते.
 यदेनं सरस्वती समंतं परिससार. ते वा ऋषयो ब्रुवन्विदुर्वा इमं
 देवा उपेमं ब्रूयामहा इति तथेति. तमुपाब्रूयंत. तमुपहूयैतदपोनप-
 त्रीयमकुर्वत, प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति तेनापां प्रियं धामोपाग-
 च्छन्नुष देवानामुपापां प्रियं धाम गच्छत्युप देवानां जयति परमं लोकं
 य एवं वेद यश्चैवंविद्वानेतदपोनपत्रीयं कुरुते. तत्संततमनुब्रू-
 यात्. संततवर्षाहं प्रजाभ्यः पर्जन्यो भवति यत्रैवंविद्वानेतत्संततम-
 न्वाह. यदवग्राहमनुब्रूयाज्जीमूतवर्षाहं प्रजाभ्यः पर्जन्यः स्यात्त-
 स्मात्संततमेवानूच्यं. तस्य त्रिः प्रथमां संततमन्वाह तेनैव तत्सर्वं
 संततमनूक्तं भवति ॥ १९ ॥

ता एता नवानंतरायमन्वाह, हिनोता नोअध्वरं देवयज्येति दशमीम्; आववृततीरध नु द्विधारा इति आवृत्तास्वेकधनासु. प्रति-
यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु. आ धेनवः पयसा तुण्य-
था इत्युपायतीषु. समन्या यंत्युपयंत्यन्या इति समायतीष्वापो वा
अस्पर्धत, वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामो वयमिति याश्चेमाः पूर्वद्युर्वसती-
वर्थो गृह्यंते याश्च प्रातरेकधनास्ता भृगुरपश्यदापो वै स्पर्धत इति. ता
एतयर्चा समज्ञपयत्समन्या यंत्युपयंत्यन्या इति. ताः समजानत
संजानाना हास्यापो यज्ञं वहंति य एवं वेद. आपो न देवीरुपयंति
होत्रियमिति होतृचमसे समवनीयमानास्वन्वाह वसतीवरीष्वेकध-
नासुचावेरपो ऽध्वर्याश्च इति, होताध्वर्यु पृच्छति. आपो वै यज्ञो; विदा
यज्ञाँ इत्येव तदाह. उतेमनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येव
तदाह. तास्वध्वर्यो इंद्राय सोमं सोता मधुमंतं वृष्टिर्वनि तीव्रांतं बहु-
रमध्यं; वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमते विभुमते वा-
जवते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते; यस्येद्रः पीत्वा वृत्राणि जंघनत्प्र
स ज्ञ्यानि तारिषोऽश्मिति प्रत्युत्तिष्ठति. प्रत्युत्थेया वा आपः. प्रति वै
श्रेयांसमायंतमुत्तिष्ठति. तस्मात्प्रत्युत्थेया अनुपर्यावृत्या अनु
वै श्रेयांसं पर्यावर्तते. तस्मादनुपर्यावृत्या अनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यमी-
श्वरो ह यद्यप्यन्यो यजेताथ होतारं यशो ऽर्त्तोस्. तस्मादनुब्रुवतै-
वानुप्रपत्तव्यम्. अंबयो यंत्यध्वभिरित्येतामनुब्रुवन्ननुप्रपद्येत. जामयो
अध्वरीयतां पृंचतीर्मधुना पय इति यो ऽमध्व्यो यशोर्तो बुभूषेद्
अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सहेति तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामो-
अपो देवीरुपव्हये यन्न गावः पिबंति न इति पशुकामस्ता एताः सर्वा
एवानुब्रुवन्ननुप्रपद्येतैतेषां कामानामवरुध्या. एतान्कामानवरुधे य
एवं वेद. एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या इति साद्यमानास्वन्वाह वस-

तीवरीष्वेकधनासुच. आग्मन्नाप उशतीर्बहिरेदमिति सन्नासु स
एतया परिदधाति ॥ २० ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्मातरनुवाकः प्राणापाना उपांश्वंतर्यामौ
वज्र एव वाङ्माहुतयोरुपांश्वंतर्यामयो हौता वाचं विसृजेत. यदहु-
तयोरुपांश्वंतर्यामयोहौता वाचं विसृजेत वाचा वज्रेण यजमानस्य
प्राणान्नीयाद्य एनं तत्र ब्रूयाद्वाचा वज्रेण यजमानस्य प्राणान्
व्यगात्प्राण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात्तस्मान्माहुतयोरुपांश्व-
तर्यामयोहौता वाचं विसृजेत. प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्याये-
त्युपांशुमनुमंत्रयेत. तमभिप्राणेतप्राण प्राणं मे यच्छेत्यपानं यच्छ स्वाहा
त्वा सुहव सूर्यायेत्यंतर्याममनुमंत्रयेत. तमभ्यपानेदपानापानं मे यच्छे-
ति. व्यानाय त्वेत्युपांशुसवनं मावाणमभिमृश्य वाचं विसृजत. आत्मा
वा उपांशुसवन, आत्मन्येव तद्धोवा प्राणान् प्रतिधाय वाचं विसृजते
सर्वायुः सर्वायुत्वाय. सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ २१ ॥

तदाहुः संपैश्त् न संपैश्त् इति संपैदिति हैक आहुरुभयेषां वा
एष देवमनुष्याणां भक्षो यद्बहिष्ण्वमानस्तस्मादेनमभिसंगच्छंत इति
वदंतस्तत्तन्नादृत्यं. यत्संपैदृचमेव तत्सान्नो अनुवर्त्मानं कुर्याद्य एनं
तत्र ब्रूयादनुवर्त्मान्वा अयं होता सामगस्याभूदुद्गातरि यशो धाद-
च्योष्टायतनाच्च्योध्यत आयतनादिति शश्वत्तथा स्यात्. तस्मात्तत्रैवा-
सीनो अनुमंत्रयेत. यो देवानामिह सोमपीथो यज्ञे बहिषि वेद्यां
तस्यापि भक्षयामसीत्येवमु हास्यात्मा सोमपीथादनंतरितो भवत्य-
थो ब्रूयान्मुखमसि मुखं भूयासमिति मुखं वा एतद्यज्ञस्य यद्बहि-
ष्ण्वमानो मुखं स्वेषु भवति श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद. आ-
सुरो वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातःसवनमवालेट् तव्यमाद्यत्ते देवाः
प्राजिज्ञासंत ते मित्रावरुणावब्रुवन् युवमिदं निष्कुरुतमिति तौ तथे-
त्यब्रूतां तौ वै वो वरं वृणावहा इति वृणाथामिति तावेतमेव वर-

मवृणातां प्रातःश्वने पयस्यां सैनयोरेषाच्युता वरवृता ह्येनयोस्त-
द्यदस्यै विमत्तमिव तदस्यै समृत्थं विमत्तमिव हि तौ तथा निर-
कुरुतां ॥ २२ ॥

देवानां वै सवनानि नाधियंत. त एतान्पुरोळाशानपश्यंस्तान्नु
सवनं निरवपन्त्सवनानां धृत्यै ततो वै तानि तेषामधियंत. तद्यदनु
सवनं पुरोळाशा निरुप्यंते सवनानामेव धृत्यै, तथा हि तानि तेषा-
मधियंत. पुरो वा एतान् देवा भक्तयः यत्पुरोळाशास्तत्पुरोळाशानां
पुरोळाशत्वं. तदाहुरनु सवनं पुरोळाशान्निर्वपेदष्टाकपालं प्रातः—
सवन, एकादशकपालं माध्यंदिने सवने, द्वादशकपालं तृतीयसवने.
तथा हि सवनानां रूपं तथा छंदसामिति तत्तन्नादृत्यमैद्रा वा एते
सर्वे निरुप्यंते यदनु सवनं पुरोळाशास्तस्मात्तानेकादशकपालानेव
निर्वपेत्. तदाहुर्यतो धृतेनानक्तं स्यात्ततः पुरोळाशस्य प्राश्नीयात्सोम-
पीथस्य गुप्त्यै धृतेन हि वज्रेणैद्रो वृत्रमहन्निति तत्तन्नादृत्यं. हविर्वा
एतद्यदुत्पूतं सोमपीथो वा एष यदुत्पूतं. तस्मात्तस्य यत एव कुतश्च
प्राश्नीयात्सर्वतो वा एता स्वधा यजमानमुपक्षरंति यदेतानि हवीं-
ष्याज्यं धानाः करंभः परिवापः पुरोळाशः पयस्येति. सर्वत एवैनं
स्वधा उपक्षरंति य एवं वेद ॥ २३ ॥

यो वै यज्ञं हविर्षांक्ति वेद हविर्षांक्तिना यज्ञेन राभ्नोति. धानाः
करंभः परिवापः पुरोळाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हविर्षांक्तिर्हविर्षांक्ति-
ना यज्ञेन राभ्नोति य एवं वेद. यो वै यज्ञमक्षरपंक्तिं वेदाक्षरपंक्तिना
यज्ञेन राभ्नोति. सुमत्यद्गृह इत्येष वै यज्ञो ऽक्षरपंक्तिरक्षरपंक्तिना
यज्ञेन राभ्नोति य एवं वेद. यो वै यज्ञं नराशंसपंक्तिं वेद नराशंस-
पंक्तिना यज्ञेन राभ्नोति. दिनाराशंसं प्रातःश्वनं दिनाराशंसं
माध्यंदिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनमेष वै यज्ञो नराशंस-
पंक्तिर्नराशंसपंक्तिना यज्ञेन राभ्नोति य एवं वेद. यो वै यज्ञं सवन-

पंक्तिं वेद सवेनपंक्तिना यज्ञेन राध्नोति. पशुरुपवसथे त्रीणि सच-
नानि पशुरनूबन्ध्य इत्येष वै यज्ञः सवनपंक्तिः सवनपंक्तिना यज्ञेन
राध्नोति य एवं वेद. हरिर्वा इंद्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करंभं सरस्व-
तीवान्भारतीवान्परिवाप इंद्रस्यापूप इति हविष्पंक्या यजत्यृक्सामे
वा इंद्रस्य हरी; पशवः पूषान्नं करंभः सरस्वतीवान् भारतीवानिति
वागेव सरस्वती प्राणो भरतः परिवाप इंद्रस्यापूप इत्यन्नमेव
परिवाप इंद्रियमपूप. एतासामेव तदेवतानां यजमानं सायुज्यं
सरूपतां सलोकतां गमयति. गच्छति श्रेयसः सायुज्यं गच्छति
श्रेष्ठतां य एवं वेद. हविरग्ने वाहीत्यनुसवनं पुरोळाशः स्विष्टकृतो
यजत्यवत्सारो वा एतेनाग्नेः प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकमज-
यदुपामेः प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं
वेद, यश्चैवंविद्वानेतया हविष्पंक्या यजते यजतीति च य-
जतीति च ॥ २४ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपंचिकायां तृती-
यो अध्यायः ॥ ३ ॥

देवा वै सोमस्य राज्ञो ऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयमहं
प्रथमः पिबेयमित्येवाकामयंत. ते संपादयंतो ब्रुवन्, हंताजिमयाम स
यो न उज्जेष्यति स प्रथमः सोमस्य पास्यतीति तथेति. त आजिमयुस्ते-
षामाजिं यतामभिसृष्टानां वायुर्मुखं प्रथमः मृत्यपद्यत अथेन्द्रो ऽथ मि-
त्रावरुणावथाश्विनौ. सो वेदिन्द्रो वायुमुद्वै जयतीति तमनु परापतत्स
ह नावथोज्जयावेति स नेत्यब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीति तृतीयं मे ऽथो-
ज्जयावेति नेति हैवाब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीति तुरीयं मे ऽथोज्जयावेति
तथेति. तं तुरीये ऽत्यार्जत तत्तुरीयभागिन्द्रो भवत्त्रिभागवायुस्तौ सहै-
वेंद्रवायू उदजयतां सह मित्रावरुणौ सहाश्विनौ. त एषामेते यथोज्जि-
तं भक्षा इंद्रवाय्वोः प्रथमो ऽथ मित्रावरुणयोरथाश्विनोः स एष इंद्रतु-
रीयो ग्रहो गृह्यते यदैंद्रवायवस्तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनुवाच, नियुत्वा

इंद्रः सारथिरिति तस्मात्स्याप्येतर्हि भरताः सत्त्वनां विंत्तिं प्रयंति
तुरीये हैव संग्रहीतारो वदन्ते ऽमुनैवानूकाशेन यदद इंद्रः सारथिरिव
भूत्वोदजयत् ॥ २५ ॥

ते वा एते प्राणा एव यद्विदेवत्या वाक् च प्राणश्चैद्रवायव-
श्चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणः श्रोत्रं चात्मा चाश्विनस्तस्य हैतस्यैद्रवायव-
स्याप्येके ऽनुष्टुभौ पुरोनुवाक्ये कुर्वन्ति गायत्र्यौ याज्ये वाक् च वा
एष प्राणश्च ग्रहो यदैद्रवायवस्तदपि छंदोभ्यां यथायथं ऋष्येते
इति तत्तन्नादृत्यं व्युत्थं वा एतद्यज्ञे क्रियते यत्र पुरोनुवाक्या ज्यायसी
याज्यायै यत्र वै याज्या ज्यायसी तत्समृत्त्वम् अथो यत्र समे.
यस्यो तत्कामाय तथा कुर्यात्प्राणस्य च वाचश्चात्रैव तदुपाप्तं. वायव्या
पूर्वा पुरोनुवाक्यैद्रवायव्युत्तरैव याज्ययोः सा या वायव्या तथा
प्राणं कल्पयति. वायुर्हि प्राणो ऽथ यैद्रवायवी तस्यै यदैद्रं पदं तेन
वाचं कल्पयति. वाग्ध्यं द्युपो तं काममाप्नोति यः प्राणे च वाचि च न
यज्ञे विषमं करोति ॥ २६ ॥

प्राणा वै द्विदेवत्या एकपात्रा गृह्यन्ते तस्मात्प्राणा एकनामानो
द्विपात्रा हूयन्ते तस्मात्प्राणा द्वंद्वं. येनैवाध्वर्युर्यजुषा प्रयच्छति तेन
होता प्रतिगृह्णात्येष वसुः पुरूवसुरिह वसुः पुरूवसुर्मयि वसुः पुरू-
वसुर्वाक्पा वाचं मे पाहीत्यैद्रवायवं भक्षयत्युपहूता वाक् सह प्राणे-
नोप मां वाक् सह प्राणेन वह्यतामुपहूता ऋषयो दैव्यासस्तनूपा-
वानस्तन्वस्तपोजा उपमामृषयो दैव्यासो वह्यन्तां. तनूपावानस्तन्वस्त-
पोजा इति प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव
तदुपवह्यत. एष वसुर्विदद्वसुरिह वसुर्विदद्वसुर्मयि वसुर्विदद्वसुश्चक्षु-
ष्पाश्चक्षुर्मै पाहीति. मैत्रावरुणं भक्षयत्युपहूतं चक्षुः सह मनसोप मां
चक्षुः सह मनसा वह्यतामुपहूता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्व-

स्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो वह्यंतां; तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपवह्यत. एष वसुः संयद्वसुरिह वसुः संयद्वसुर्मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहीत्याश्विनं भक्षयत्युपहूतं श्रोत्रं सहात्मनोपमां श्रोत्रं सहात्मना वह्यतामुपहूता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो वह्यंतां. तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपवह्यते. पुरस्तात्प्रत्यंचमैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात्पुरस्तात्प्राणापानौ. पुरस्तात्प्रत्यंचं मैत्रावरुणं भक्षयति तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषी. सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति. तस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च सर्वतो वाचं वदंतीं शृण्वन्ति ॥ २७ ॥

प्राणा वै द्विदेवत्या अनवानं द्विदेवत्यान्यजेत् प्राणानां संतत्यै प्राणानामव्यवछेदाय. प्राणा वै द्विदेवत्या न द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्याद्यद् द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितान् प्राणान् त्संस्थापयेत्संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो य एनं तत्र ब्रूयादसंस्थितान् प्राणान्समतिष्ठिपत् प्राण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात्तस्मान्न द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यात्. तद्वाहुर्द्विरागूर्यं मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति. सकृदागूर्यं होता द्विर्वषट्करोति का होतुरागूरिति प्राणा वै द्विदेवत्या आगूर्वजस्तद्यदत्र होतांतरेणागुरेतागुरा वज्रेण यजमानस्य प्राणान्वीयाद्य एनं तत्र ब्रूयादागुरा वज्रेण यजमानस्य प्राणान् व्यगात्प्राण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात्तस्मात्तत्र होतांतरेण नागुरेतायो मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग्यज्ञस्य होता मनसा वा हविषा वाग्वदति. यां हान्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा. तद्यदेवात्र मैत्रावरुणो द्विरागुरते सैव होतुरागूः ॥ २८ ॥

प्राणा वा ऋतुयाजास्तद्यदृतुयाजैश्वरंति प्राणानेव तद्यजमाने

दधति. षट्पतुनेति यजति, प्राणमेव तद्यजमाने दधति. चत्वारः ऋतुभिरिति यजति अपानमेव तद्यजमाने दधति. द्विर्ऋतुनेत्युपरिष्ठात् व्यानमेव तद्यजमाने दधति. स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणो उपानो व्यान इति तद्यदृतुन ऋतुभिर्ऋतुनेति यजति प्राणानां संतत्यै प्राणानामव्यवछेदाय. प्राणा वा ऋतुयाजा नर्तुयाजानामनुवषट्कुर्यादसंस्थिता वा ऋतव एकैक एवं. यदृतुयाजानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितानृतून्त्संस्थापयेत्संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो. य एनं तत्र ब्रूयादसंस्थितानृतून्त्समतिष्ठिपद् दुषमं भविष्यतीति शश्वत्तथा स्यात्तस्मान्नर्तुयाजानामनुवषट्कुर्यात् ॥ २९ ॥

प्राणा वै द्विदेवत्याः पशव इळा द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेळामुपवहयते. पशवो वा इळा पशूनेव तदुपवहयते पशून् यजमाने दधाति. तदाहुरवांतरेळां पूर्वा प्राश्नीयात् होतृचमसं भक्षयेत् इति अवांतरेळामेव पूर्वा प्राश्नीयाद्. अथ होतृचमसं भक्षयेद्यद्वा द्विदेवत्यान् पूर्वान् भक्षयति तेनास्य सोमपीथः पूर्वं भक्षितो भवति. तस्मादवांतरेळामेव पूर्वा प्राश्नीयादथ होतृचमसं भक्षयेत्तदुभयतो उनाद्यं परिगृह्णाति. सोमपीथाभ्यामन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै. प्राणा वै द्विदेवत्या आत्मा होतृचमसो द्विदेवत्यानां संस्त्वान् होतृचमसे समवनयत्यात्मन्येव तत्थोता प्राणांत्समवनयते सर्वायुः सर्वायुत्वाय. सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ ३० ॥

देवा वै यदेव यज्ञे कुर्वन्तदसुरा अकुर्वन्ते समावद्दीर्या एवासन्न व्यावर्तत. ततो वै देवा एतं तूष्णीं शंसमपश्यन्तमेषामसुरा नान्ववायंस्तूष्णीं सारो वा एष यत्तूष्णीं शंसो. देवा वै यं यमेव वज्रमसुरेभ्य उदयच्छंस्तं तमेषामसुराः प्रत्यबुध्यन्त. ततो वै देवा एतं तूष्णीं शंसं वज्रमपश्यन्तमेभ्य उदयच्छंस्तमेषां असुरा न प्रत्यबुध्यन्त. तमेभ्यः प्राहरं-

स्तैन्नानप्रतिबुद्धेनाग्रस्ततो वै देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना
परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद. ते वै देवा विजि-
तिनो मन्यमाना यज्ञमतन्वत. तमेषाम् असुरा अभ्यायन् यज्ञवेशसमेषां
करिष्याम इति. तान् त्समंतमेवोदारान् परियत्तानुदपश्यंस्ते ब्रुवन्सं-
स्थापयामेयं यज्ञं. यज्ञं नो असुरा मा वधिषुरिति तथेति. तं तूष्णीं शंसे
संस्थापयन्; भूरभिज्योतिर्ज्योतिरामिरित्याज्यप्रउगे संस्थापयन्.
इंद्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिंद्र इति निष्केवल्यमरुत्वतीये संस्थापयन्.
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यइति वैश्वदेवाभिमारुते संस्थापयंस्तमेवं
तूष्णीं शंसे संस्थापयन्स् तमेवं तूष्णीं शंसे संस्थाप्य तेनारिष्टे-
नोदृचमाश्रुवत. स तदा वाव यज्ञः संतिष्ठते यदा होता तूष्णीं
शंसं शंसति. स य एनं शस्ते तूष्णीं शंस उप वा वदेदनु वा व्याह-
रेत्तं ब्रूयादेष एवैतामार्त्तिमारिष्यति. प्रातर्वाव वयमद्येयं शस्ते तूष्णीं
शंसे संस्थापयामस्तं यथा गृहाणि तं कर्मणानुसमियादेवमेवैनमिदमनु-
समिम इति स ह वाव तामार्त्तिमृच्छति य एवंविद्वान् त्संशस्ते
तूष्णीं शंस उप वा वदत्यनु वा व्याहरति. तस्मादेवंविद्वान् संशस्ते
तूष्णीं शंसे नोपवदेन्नानुव्याहरेत् ॥ ३१ ॥

चक्षुषि वा एतानि सवनानां यत्तूष्णीं शंसो. भूरभिज्योतिर्ज्योतिर-
मिरिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी. इंद्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिंद्र इति
माध्यंदिनस्य सवनस्य चक्षुषी. सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यइति
तृतीयसवनस्य चक्षुषी. चक्षुष्मद्भिः सवनै राधोति चक्षुष्मद्भिः
सवनैः स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद. चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यत्तूष्णीं
शंस एका सती व्याहृतिर्द्वैधोच्यते तस्मादेकं सच्चक्षु ईधा. मूलं वा
एतद्यज्ञस्य यत्तूष्णीं शंसो. यं कामयेतानायतनवान्स्यादिति नास्य
यज्ञे तूष्णीं शंसं शंसेदुन्मूलमेव तद्यज्ञं पराभवंतमनुपराभवति.

तद् वा आहुः शंसेदवापि वै तदृत्विजे हितं यत्थोता तूर्णीं शंसं
न शंसत्यृत्विजि हि सर्वौ यज्ञः प्रतिष्ठितो. यज्ञे यजमानस्तस्माच्छं-
स्तव्यः शंस्तव्यः ॥ ३२ ॥ इत्येतरेयब्राह्मणे द्वितीयपंचिकायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ब्रह्म वा आहावः क्षत्रं निविद्विट् सूक्तमाव्हयतेऽथ निविदं दधाति
ब्रम्हण्येव तत्क्षत्रमनुनियुनाक्ति. निविदं शस्त्वा सूक्तं शंसति. क्षत्रं वै
निविद्विट् सूक्तं. क्षत्र एव तद्विशमनुनियुनक्ति. यं कामयेत क्षत्रे-
णैनं व्यर्धयानीति मध्य एतस्यै निविदः सूक्तं शंसेत्क्षत्रं वै निवि-
द्विट् सूक्तं. क्षत्रेणैवैनं तद् व्यर्धयति यं कामयेत. विशैनं व्यर्ध-
यानीति मध्य एतस्य सूक्तस्य निविदं शंसेत्क्षत्रं वै निविद्विट्
सूक्तं. विशैवैनं तद्व्यर्धयति. यमु कामयेत सर्वमेवास्य यथा पूर्वमृजु
ऋतं स्यादित्याव्हयेताथ निविदं दध्यादथ सूक्तं शंसेत्सो सर्वस्य
ऋमिः प्रजापतिर्वा इदमेक एवाग्रआस सो कामयत, प्रजायेय भूया-
न्त्स्यामिति स तपो तप्यत. स वाचमयच्छत्स संवत्सरस्य परस्ताद्
व्याहरद् द्वादश कृत्वो द्वादशपदा वा एषां निविदेतां. वाव तां निविदं
व्याहरत्तां सर्वाणि भूतान्यन्वसृज्यंत. तदेतदृषिः पश्यनभ्यनूवाच,
स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमा प्रजा अजनयन्मनूनामिति तद्यदेतां
पुरस्तात्सूक्तस्य निविदं दधाति प्रजात्यै. प्रजायते प्रजया पशुभिर्य
एवं वेद ॥ ३३ ॥

अग्निर्देवेत्थ इति शंसत्यसौ वा अग्निर्देवेत्थ एतं हि देवा इंधत-
एतमेव तदेतस्मिँ लोक आयातयत्यग्निर्मन्विथइति शंसत्ययं वा अ-
ग्निर्मन्विथ इमं हि मनुष्या इंधते अग्निमेव तदस्मिँ लोक आयातयति.
अग्निः सुषमिदिति शंसति. वायुर्वा अग्निः सुषमिद्वायुर्हि स्वयमात्मानं
समिधे स्वयमिदं सर्वं यदिदं किंच. वायुमेव तदंतरिक्षलोकआयात-
यति. होता देववृत इति शंसत्यसौ वै होता देववृत एष हि सर्वतो

देवैर्वृत एतमेव तदेतस्मिं लोक आयातयति. होता मनुवृत इति शंसत्ययं वा अभिर्होता मनुवृतो, ऽयं हि सर्वतो मनुष्यैर्वृतो ऽभिमेव तदस्मिं लोक आयातयति. प्रणीर्यज्ञानामिति शंसति; वायुर्वै प्रणीर्यज्ञानां; यदा हि प्राणित्यथ यज्ञो ऽथाभिहोत्रं; वायुमेव तदंतरिक्षलोक आयातयति. रथीरध्वराणामिति शंसत्यसौ वै रथीरध्वराणामेष हि यथैतच्चरति रथीरिवैतमेव तदेतस्मिं लोक आयातयत्यतूर्तो होतेति शंसत्ययं वा अभिरतूर्तो होतेमं ह न कश्चन तिर्येवं तरत्यभिमेव तदस्मिं लोक आयातयति. तूर्णिर्हव्यवाळिति शंसति. वायुर्वै तूर्णिर्हव्यवाङ्; वायुर्हीदं सर्वं सद्यस्तरति यदिदं किंच. वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति; वायुमेव तदंतरिक्षलोक आयातयति. आदेवो देवान्वक्षदिति शंसत्यसौ वै देवो देवानावहत्येतमेव तदेतस्मिं लोक आयातयति. यक्षदभिर्देवो देवानिति शंसत्ययं वा अभिर्देवो देवान् यजत्यभिमेव तदस्मिं लोक आयातयति. सोअध्वरा करति जातवेदा इति शंसति. वायुर्वै जातवेदा; वायुर्हीदं सर्वं करोति यदिदं किंच; वायुमेव तदंतरिक्षलोक आयातयति ॥ ३४ ॥

प्र वो देवायामय इत्यनुष्टुभः प्रथमे पदे विहरति. तस्मात्स्व्यूरू विहरति. समस्यत्युत्तरे पदे. तस्मात्सुमानूरू समस्यति. तन्मिथुनं मिथुनमेव तदुक्थमुखे करोति प्रजात्यै. प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद. प्र वो देवायामय इत्यनुष्टुभः प्रथमे पदे विहरति वज्रमेव तत्परोवरीयांसं करोति. समस्यत्येवोत्तरपदे आरंभणतो वै वज्रस्याग्निमाथो दंडस्याथो परशोर्वज्रमेव तत्प्रहरति दिषते भ्रातृव्याय वधं. योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्ततंवै ॥ ३५ ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतंत. ते वै देवाः सद एवायतनमकुवंत; तांस्तदसो जयंस्तर्भाभीधं सं प्रापद्यंत ते ततो न पराजयंत.

तस्मादामीध उपवसंति न सदस्यामीधे द्वाधारयंत यदामीधं
धारयंत, तदामीधस्याग्नीधत्वं. तेषां वै देवानामसुराः तदस्याग्नी-
न्निर्वापयां चक्रुस्ते देवा आग्नीधादेव सदस्याग्नीन्विहरंत. तैर-
सुररक्षांस्यपाघत तथैवैतद्यजमाना आग्नीधादेव सदस्याग्नीन्वि-
हरंत्यसुररक्षांस्येव तदपघते. ते वै प्रातराज्यैरेवाजयंत आयन् यदा-
ज्यैरेवाजयंत आयंस्तदाज्यानामाज्यत्वं. तासां वै होत्राणामायतीना-
माजयंतीनामछावाकीया हीयत; तस्यामिद्राग्नी अध्यास्तामिद्राग्नी
वै देवानामोजिष्ठी बलिष्ठी सहिष्ठी सत्तमौ पारयिष्णुतमौ. तस्मादमिद्रा-
ग्निमछावाकः प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्नी हि तस्यामध्यास्तां तस्मादु-
पुरस्तादन्ये होत्रकाः सदः प्रसर्पति पश्चाच्छावाकः पश्चेव हि हीनो
ऽनुसंजिगमिषति. तस्माद्यो ब्राह्मणो बभूवो वीर्यवान्स्यात्सो ऽस्या-
च्छावाकीयां कुर्यात्तेनैव सा ऽङीना भवति ॥ ३६ ॥

देवरथो वा एष यद्यज्ञस्तस्यैतावंतरी रश्मी यदाज्यप्रउगे. तद्य-
दाज्येन पवमानमनुशंसति प्रउगेणाज्यं देवरथस्यैव तदंतरी रश्मी
विहरत्यलोभाय तामनुकृतिं मनुष्यरथस्यैवांतरी रश्मी विहरंत्य-
लोभाय नास्य देवरथो लुभ्यति न मनुष्यरथो य एवं वेद. तदाहुर्य-
था वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रं पावमानीषु सामगाः स्तुवत आग्नेयं हो-
ताज्यं शंसति कथमस्य पावमान्यो ऽनुशस्ता भवंतीति? यो वा अभि-
स पवमानस्तदप्येतदृषिणोक्तमग्निर्ऋषिः पवमान इत्येवमुहास्याग्ने-
यीभिरेव प्रतिपद्यमानस्य पावमान्यो ऽनुशस्ता भवंति. तदाहुर्यथा
वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रं गायत्रीषु सामगाः स्तुवत आनुष्टुभं होताज्यं
शंसति, कथमस्य गायत्र्यो ऽनुशस्ता भवंतीति? संपदेति ब्रूयात्सप्तैता
अनुष्टुभस्तास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमयैकादश भवंति विराड्याज्या
द्वादशी. न वा एकेनाक्षरेण छंदांसि विर्यंति न द्वाभ्यां. ताः षोडश

गायत्र्यो भवंत्येवम् हास्यानुष्टुब्भिरेव प्रतिपद्यमानस्य गायत्र्यो अनु-
शस्ता भवन्ति. अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इत्याग्नेन्द्रा यजति. न वा ए-
ताविन्द्राग्नी संतौ व्यजयेतामाग्नेन्द्रौ वा एतौ सन्तौ व्यजयेतां. तद्यदा-
ग्नेन्द्रा यजति विजित्या एव सा विराट् त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति-
त्रयस्त्रिंशद्वै देवा, अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजा-
पतिश्च वषट्कारश्च तत्प्रथम उक्थमुखे देवता अक्षरभाजः करोति;
अक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनुप्रपिबन्ति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति.
तदाहुर्यथा वाव शस्त्रमेवं याज्याग्नेयं होताज्यं शंसत्यथ कस्मादा-
ग्नेन्द्रा यजतीति! या वा आग्नेन्द्रौद्राग्नी वै सा सेंद्राग्नेमेतदुक्थं
ग्रहेण च तूर्णौ शंसेन चेंद्राग्नी आगतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं अस्य
पातं धियेषितेत्येंद्राग्नेमध्वर्युर्ग्रहं गृण्हाति. भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निर्
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः; सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति
होता तूर्णौ शंसं शंसति तद्यथैव शस्त्रमेवं याज्या ॥ ३७ ॥

होतृजपं जपति रेतस्तस्मिन् चत्युपांशु जपत्युपांशिव वै रेतसः
सिक्तिः. पुराहावाज्जपति. यद्वै किंचोर्ध्वमाहावाच्छस्त्रस्यैव तत्परांचं
चतुष्पादासीनमभ्यावहयते. तस्मात्परांचो भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिंचति.
सम्यङ् द्विपाद्वति. तस्मात्सम्यंचो भूत्वा द्विपादो रेतः सिंचति. पिता
मातरिश्चेत्याह. प्राणो वै पिता, प्राणो मातरिश्वा; प्राणो रेतो रेतस्तस्मिन्-
चत्यछिद्रा पदा धा इति. रेतो वा अछिद्रमतो ह्यछिद्रः संभवत्यछि-
द्रोक्था कवयः शंसन्ति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त इदमछिद्रं रेतः
प्रजनयन्नित्येव तदाह. सोमो विश्वविन्नीथानि नेषद्बृहस्पतिरुक्था म-
दानि शंसिषदिति. ब्रह्म वै बृहस्पतिः, क्षत्रं सोमः स्तुतः शस्त्राणि
नीथानि चोक्था मदानि च. दैवेन चैवैतद् ब्रह्मणा प्रसूतो दैवेन च
क्षत्रेनोक्थानि शंसत्येतौ ह वा अस्य सर्वस्य प्रसवस्येशाते यदिदं

किंच. तद्यदेताभ्यामप्रसूतः करोत्यकृतं तदकृतमकरिति वै निर्दति.
कृतमस्य कृतं भवति नास्याकृतं कृतं भवति य एवं वेद. वागायुर्वि-
श्वायुर्विश्वमायुरित्याह. प्राणो वा आयुः प्राणो रेतो वाग्योनिर्योनिं
तदुपसंधाय रेतः सिंचति. क इदं शंसिष्यति, स इदं शंसि-
ष्यतीत्याह. प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिः प्रजनयिष्यतीत्येव
तदाह ॥ ३८ ॥

आहूय तूष्णीं शंसं शंसति; रेतस्तस्मिन् विकरोति. सिक्तिर्वा
अमे ॽथ विकृतिरुपांशु तूष्णीं शंसं शंसत्युपांश्विव वै रेतसः
सिक्तिस्तिर इव तूष्णीं शंसं शंसति. तिर इव वै रेतसि
विक्रियंते. षट्पदं तूष्णीं शंसं शंसति; षड्विधो वै पुरुषः षळंग
आत्मानमेव तत्षड्विधं षळंगं विकरोति. तूष्णीं शंसं शस्त्वा पुरो-
रुचं शंसति. रेतस्तद्विकृतं प्रजनयति. विकृतिर्वा अमे ॽथ जातिरुच्चैः
पुरोरुचं शंसत्युच्चैरेवैनं तत्प्रजनयति. द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति.
द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, सो ॽस्य सर्वस्य
प्रजनयिता. स यो ॽस्य सर्वस्य प्रजनयिता स एवैनं तत्प्रजया
पशुभिः प्रजनयति प्रजात्यै. प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं
वेद. जातवेदस्यां पुरोरुचं शंसति जातवेदोऽन्यंगां. तदाहुर्यन्तृती-
यसवनमेव जातवेदस आयतनमथ कस्मात्प्रातस्सवने जातवेदस्यां
पुरोरुचं शंसतीति? प्राणो वै जातवेदाः, स हि जातानां वेद. यावतां
वै स जातानां वेद ते भवन्ति. येषामु न वेद किमु ते स्युर्यो वा
आत्मसंस्कृतिं वेद तत्सुविदितं ॥ ३९ ॥

प्र वो देवायाग्नय इति शंसति. प्राणो वै प्रप्राणं हीमानि सर्वाणि
भूतान्यनुप्रयति. प्राणमेव तत्संभावयति, प्राणं संस्कुरुते. दीदि-
वांसमपूर्व्यमिति शंसति. मनो वै दीदाय; मनसो हि न किंचन

पूर्वमस्ति. मन एव तत्संभावयति, मनः संस्करते. स नः शर्माणि वी-
तय इति शंसति. वाग्वै शर्म. तस्माद्वाचानुवदंतमाह शर्मवदास्मा
आयासीति. वाचमेव तत्संभावयति वाचं संस्करते. उत नो ब्र-
ह्मन्नविष इति शंसति. श्रोत्रं वै ब्रह्म; श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति,
श्रोत्रे ब्रह्म प्रतिष्ठितं. श्रोत्रमेव तत्संभावयति, श्रोत्रं संस्करते.
स यंता विप्र एषामिति शंसत्यपानो वै यंतापानेन ह्ययं यतः प्राणो
न पराङ् भवत्यपानमेव तत्संभावयत्यपानमेव संस्करते. ऋतावा य-
स्य रोदसी इति शंसति. चक्षुर्वा ऋतं. तस्माद्यतरो विवदमानयोराहा-
हमनुष्टया चक्षुषा दर्शमिति तस्य श्रद्धति. चक्षुरेव तत्संभावयति,
चक्षुः संस्करते. नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्युष्टिमहस्वित्युत्तमया
परिदधाति. आत्मा वै समस्तः सहस्रवास्तोक्वान्युष्टिमानात्मान-
मेव तत्समस्तं संभावयत्यात्मानं समस्तं संस्करते. याज्यया यजति
मत्तिर्वै याज्या पुण्यैव लक्ष्मीः पुण्यामेव तं लक्ष्मीं संभावयति.
पुण्यां लक्ष्मीं संस्करते. स एवंविद्वाच्छंदोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो
ऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद. यो वै तद्देव यथा
छंदोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति
तत्सुविदितमध्यात्ममथाधिदैवतं ॥ ४० ॥

षट्पदं तूर्णीं शंसं शंसति. षड्वा ऋतव ऋतूनेव तत्कल्पयत्यृतू-
नप्येति. द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति; द्वादश वै मासा मासानेव
तत्कल्पयति मासानप्येति. प्र वो देवायामय इति शंसत्यंतरिक्षं वै
प्रांतरिक्षं हिमानि सर्वाणि भूतान्यनुप्रयंत्यंतरिक्षमेव तत्कल्पयत्यं-
तरिक्षमप्येति. दीदिवांसमपूर्वमिति शंसत्यसौ वै दीदाय यो ऽसौ
तपत्येतस्माद्धि न किंचन पूर्वमस्त्येतमेव तत्कल्पयत्येतमप्येति.
स नः शर्माणि वीतय इति शंसत्यभिर्वै शर्माण्यन्नाद्यानि यच्छत्यभि-

मेव तत्कल्पयत्यमिमप्येति. उत नो ब्रह्मन्विष इति शंसति. चंद्रमा वै ब्रह्म; चंद्रमसमेव तत्कल्पयति चंद्रमसमप्येति. स यन्ता विप्र एषामिति शंसति. वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यतमंतरिक्षं न समृच्छति; वायुमेव तत्कल्पयति, वायुमप्येति. ऋतावा यस्य रोदसी इति शंसति; द्यावापृथिवी वै रोदसी; द्यावापृथिवी एव तत्कल्पयति, द्यावापृथिवी अप्येति. नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वसुष्टिमद्वस्त्रित्युत्तमया परिदधाति. संवत्सरो वै समस्तः सहस्रवास्तोक्वान् पुष्टिमान्संवत्सरमेव तत्समस्तं कल्पयति, संवत्सरं समस्तमप्येति. याज्या यजति. वृष्टिर्वै याज्या विद्युदेव. विद्युत्सीदं वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छति. विद्युतमेव तत्कल्पयति, विद्युतमप्येति. स एवंविद्वानेतन्मयो देवतामयो भवति भवति ॥ ४१ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपंचिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ इति द्वितीयपंचिका समाप्ता.

अथ तृतीयपंचिकामारंभः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ ग्रहोक्थं वा एतद्यत्प्रउगं; नव मातर्ग्रहा गृह्यन्ते. नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते; स्तुते स्तोमे दशमं गृह्णाति; हिंकार इतरासां दशमः सो सा संमा. वायव्यं शंसति. तेन वायव्य उक्थवानैद्रवायवं शंसति. तेनैद्रवायव उक्थवान्. मैत्रावरुणं शंसति तेन मैत्रावरुण उक्थवानाश्विनं शंसति. तेनाश्विन उक्थवानैद्रं शंसति. तेन शुक्रामथिना उक्थवन्तौ. वैश्वदेवं शंसति तेनाग्रयण उक्थवान् त्सारस्वतं शंसति. न सारस्वतो ग्रहो अस्ति; वाक्तु सरस्वती. ये तु केच वाचा ग्रहा गृह्यन्ते ते अस्य सर्वे शस्तोक्था उक्थिनो भवन्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

अन्नाद्यं वा एतेनावरुन्धे यत्प्रउगमन्यान्या देवता प्रउगे शस्य-

ते ऽन्यदन्यदुक्थं प्रउगे क्रियते ऽन्यदन्यदस्यान्नाद्यं ग्रहेषु ध्रियते य एवं वेदैतत्स वै यजमानस्याध्यात्मतममिवोक्थं यत्प्रउगं. तस्मादेनैनै-
तदुपेक्ष्यतममिवेत्याहुरेतेन ह्येनं होता संस्करोतीति. वायव्यं शंसति.
तस्मादाहुर्वायुः प्राणः प्राणो रेतो रेतः पुरुषस्य प्रथमं संभवतः संभ-
वतीति. यद्वायव्यं शंसति प्राणमेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रवायवं शंसति;
यत्र वात्र प्राणस्तदपानो यदैन्द्रवायवं शंसति प्राणापानावेवास्य
तत्संस्करोति. मैत्रावरुणं शंसति. तस्मादाहुश्चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं
संभवतः संभवतीति. यन्मैत्रावरुणं शंसति चक्षुरेवास्य तत्संस्क-
रोत्याश्विनं शंसति. तस्मात्कुमारं जातं संवदंत उप वै शुश्रूषते नि
वै ध्यायतीति यदाश्विनं शंसति श्रोत्रमेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रं शंसति.
तस्मात्कुमारं जातं संवदंते प्रतिधारयति वै ग्रीवा, अथो शिर
इति. यदैन्द्रं शंसति वीर्यमेवास्य तत्संस्करोति. वैश्वदेवं शंसति.
तस्मात्कुमारो जातः पश्चेव प्रचरति; वैश्वदेवानि ह्यंगानि. यद्वैश्वदेवं
शंसत्यङ्गान्वेषस्य तत्संस्करोति. सारस्वतं शंसति. तस्मात्कुमारं जातं
अधन्या वागाविशति वाग्धि सरस्वती. यत्सारस्वतं शंसति वाचमे-
वास्य तत्संस्करोत्येष वै जातो जायते सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्य-
सर्वेभ्य उक्थेभ्यः सर्वेभ्यश्छंदोभ्यः सर्वेभ्यः प्रउगेभ्यः सर्वेभ्यः
सवनेभ्यो य एवं वेद यस्यचैवंविदुष एतच्छंसति ॥ २ ॥

प्राणानां वा एतदुक्थं यत्प्रउगं. सप्त देवताः शंसति; सप्त वै
शीर्षंप्राणाः; शीर्षन्नेव तत्प्राणान् दधाति. किं स यजमानस्य पापभ-
द्रमाद्रियेतेति ह स्माह. यो ऽस्य होता स्यादित्यत्रैवैनं यथा कामयेत-
तथा कुर्याद्यं कामयेत. प्राणेनैनं व्यर्धयानीति वायव्यमस्य लुब्धं
शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं. प्राणेनैवैनं तद् व्यर्धयति
यं कामयेत. प्राणापानाभ्यामेनं व्यर्धयानीत्यैन्द्रवायवमस्य लुब्धं

शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तं लुब्धं प्राणापानाभ्यामेवैनं तद् व्यर्धयति यं कामयेत. चक्षुषैनं व्यर्धयानीति मैत्रावरुणमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तं लुब्धं चक्षुषैवैनं तद् व्यर्धयति यं कामयेत. श्रोत्रेणैनं व्यर्धयानीति आश्विनमस्य लुब्धं शंसदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तं लुब्धं श्रोत्रेणैवैनं तद् व्यर्धयति यं कामयेत. वीर्येणैनं व्यर्धयानीत्यैन्द्रमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तं लुब्धं वीर्येणैवैनं तद् व्यर्धयति यं कामयेताग्रेणैनं व्यर्धयानीति वैश्वदेवमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तं लुब्धमग्रेणैवैनं तद् व्यर्धयति यं कामयेत. वाचैनं व्यर्धयानीति सारस्वतमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तं लुब्धं वाचैवैनं तद् व्यर्धयति. यमु कामयेत सर्वेरेणमगैः सर्वेणात्मना समर्धयानीत्येतदेवास्य यथापूर्वमृजुर्लृप्तं शंसेत्सर्वेरेवैनं तदगैः सर्वेणात्मना समर्धयति. सर्वैरगैः सर्वेणात्मना समृध्यते य एवं वेद ॥ ३ ॥

तदाहुर्यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रमामेयीषु सामगाः स्तुवते वाय-
व्यया होता प्रतिपद्यते कथमस्यामेय्यो अनुशस्ता भवतीत्यग्नेर्वा एताः
सर्वास्तन्वो यदेता देवताः स यदग्निः प्रवानिव दहति तदस्य वायव्यं
रूपं. तदस्य तेनानुशंसत्यथ यद् दैधमिव कृत्वा दहति. द्वा वा इन्द्र-
वायू; तदस्यैन्द्रवायवं रूपं. तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्च इष्यति नि-
च इष्यति तदस्य मैत्रावरुणं रूपं; तदस्य तेनानुशंसति. स यदग्नि-
र्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं. तं यद् घोरसंस्पर्शं संतं मित्रकृत्ये-
वोपासते तदस्य मैत्रं रूपं. तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदेनं द्वाभ्यां-
बाहुभ्यां द्वाभ्यामरणीभ्यां मथंति द्वा वा अश्विनौ तदस्याश्विनं
रूपं; तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्चैर्घोषः स्तनयन् बबबाकुर्वन्निव
दहति यस्माद् भूतानि विजंते तदस्यैन्द्रं रूपं; तदस्य तेनानुशंसत्यथ

यदेनमेकं संतं बहुधा विहरंति; तदस्य वैश्वदेवं रूपं. तदस्य तेना-
नुशंसत्यथ यत्स्फूर्जयन् वाचमिव वदन् दहति तदस्य सारस्वतं
रूपं; तदस्य तेनानुशंसत्येवमु हास्य वायव्येव प्रतिपद्यमानस्य
तृचेन तृचैर्नैवैताभिर्देवताभिः स्तोत्रियो ऽनुशरतो भवति. विश्वेभिः सो-
म्यं मध्वम इंद्रेण वायुना पिबा मित्रस्य धामभिरिति वैश्वदेवमुक्थं
द्यस्त्वा वैश्वदेव्या यजति यथाभागं तदेवताः प्रीणाति ॥ ४ ॥

देवपात्रं वा एतद्यद्वषट्कारो वषट्करोति देवपात्रेणैव तदेवतास्त-
र्पयत्यनुवषट्करोति. तद्यथादो ऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयं-
त्येवमेवैतदेवताः पुनरभ्याकारं तर्पयंति यदनुवषट्करोतीमानेवा-
ग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्यानथ कस्मात्पूर्वस्मिन्नेव जुह्वति पूर्वस्मिन्
वषट्कुर्वतीति यदेव सोमस्यामे वीहीत्यनुवषट्करोति तेन धिष्यान्
प्रीणात्यसंस्थितांस्तोमान् भक्षयंतीत्याहुर्येषां नानुवषट्करोति को नु
सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति यद्वाव सोमस्यामे वीहीत्यनुवषट्-
करोति तेनैव संस्थितान् सोमान् भक्षयंति. स उ एव सोमस्य
स्विष्टकृद्भागो वषट्करोति ॥ ५ ॥

वज्रो वा एष यद्वषट्कारो यं द्विष्यात्तं ध्यायेद्वषट्करिष्यंस्तस्मि-
न्नेव तं वज्रमास्थापयति. षळिति वषट्करोति; षड्वा ऋतव;
ऋतूनेव तत्कल्पयत्यृतून् प्रतिष्ठापयति; ऋतून्चै प्रतितिष्ठत इदं सर्व-
मनुप्रतितिष्ठति यदिदं किंच. प्रतितिष्ठति य एवं वेद. तदु ह स्माह
हिरण्यदन्वैद एतानि वा एतेन षट् प्रतिष्ठापयति; द्यौरंतरिक्षे
प्रतिष्ठितांतरिक्षं पृथिव्यां पृथिव्याप्स्वापः सत्ये सत्यं ब्रह्मणि;
ब्रम्ह तपसीत्येवा एव तत्प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठंतोरिदं सर्वमनुप्रति-
तिष्ठति यदिदं किंच. प्रतितिष्ठति य एवं वेद. वौषळिति वषट्-
करोत्यक्षौ वाव वावृतवः षळेतमेव तदृतुष्वदवात्यृतुषु प्रतिष्ठाप-

यति. यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै देवाः
कुर्वति ॥ ६ ॥

त्रयो वै वषट्काराः; वज्रो धामछद्रिक्तः स यमेवोच्चैर्बलि वषट्
करोति स वज्रस्तं तं प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं यो ऽस्य स्तु-
स्यस्तस्मै स्तर्तवै. तस्मात्स भ्रातृव्यवता वषट्कृत्यो ऽथ यः समः
संततो निर्हाणर्चः स धामछत्तं तं प्रजाश्च पशवश्चानूपतिष्ठते.
तस्मात्स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्कृत्यो ऽथ येनैव षळवराप्नोति
स रिक्तो रिणक्त्यात्मानं, रिणक्ति यजमानं पापीयान्वषट्कर्ता भवति,
पापीयान्यस्मै वषट्करोति. तस्मात्तस्याशां नेयांति स यजमानस्य
पापभद्रमाद्वियेतेति ह स्माह यो ऽस्य होता स्यादित्यत्रैवैनं यथा
कामयेत तथा कुर्याद्यं कामयेत यथैवानीजानो भूतथैवैजानः
स्यादिति यथैवास्य ऋचं ब्रूयान्तथैवास्य वषट्कुर्यात्सदृशमेवैनं
तत्करोति. यं कामयेत पापीयांस्त्यादित्युच्चैस्तरामस्य ऋचमुक्त्वा
शनैस्तरां वषट्कुर्यात्पापीयांसमेवैनं तत्करोति. यं कामयेत श्रेयान्-
स्त्यादिति शनैस्तरामस्य ऋचमुक्त्वोच्चैस्तरां वषट्कुर्याच्छ्रूय एवैनं
तच्छ्रूयामादधाति. संततमृचा वषट्कृत्यं संतत्यै. संधीयते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद ॥ ७ ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यत्साक्षादेव
तद्देवतां प्रीणाति. प्रत्यक्षादेवतां यजति. वज्रो वै वषट्कारः स एष
प्रहतो ऽशांतो दीदाय तस्य हैतस्य न सर्व इव शांतिं वेद न प्रतिष्ठा.
तस्मात्प्राप्येताहिं भूयानिव मृत्युस्तस्य हैषैव शांतिरेषा प्रतिष्ठा वागि-
त्येव. तस्माद्वषट्कृत्य वषट्कृत्य वागित्यनुमंत्रयेत. स एनं शांतो न
हिनस्ति. वषट्कार मा मा प्रमृक्षो माहं त्वां प्रमृक्षं बृहता
मन उपव्हये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठासि; प्रतिष्ठां गच्छ प्रतिष्ठा

मा गमयेति वषट्कारमनुमंत्रयेत्. तदु ह स्माह दीर्घमेतत् सदप्र-
भोजः सह भोज इत्येव वषट्कारमनुमंत्रयेतौजश्च ह वै सहश्च
वषट्कारस्य प्रियतमे तन्वी; प्रियेणैवैनं तत्त्वाम्ना समर्धयति.
प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद. वाक् च वै प्राणापानौ च
वषट्कारस्त एते वषट्कृते वषट्कृते व्युक्तामिति ताननुमंत्रयेत्
वागोजः सह भोजो मयि प्राणापानावित्यात्मन्येव तत्त्वोता वाचं
च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति सर्वायुः सर्वायुत्वाय. सर्वमायुरेति
य एवं वेद ॥ ८ ॥

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्तं प्रैषैः प्रैषमैछन्यत्प्रैषैः प्रैषमैछन्
तत् प्रैषाणां प्रैषत्वं. तं पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्यत्पुरोरुग्भिः प्रारो-
चयंस्तत्पुरोरुचां पुरोरुक्त्वं. तं वेद्यामन्वविदन् यद्देद्यामन्वविदन्-
स्तद्देदेवैदित्वं. तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृणहत; यद्वित्तं ग्रहैर्व्यगृणहत, तद्
ग्रहाणां ग्रहत्वं. तं वित्त्वा निविद्धि न्यवेदयन्यद्वित्त्वा निविद्धिन्यवे-
दयंस्तन्निविदां निवित्त्वं. महद्वाव नष्टिष्यभ्यल्पं वेछति यतरो वाव
तयोज्याय इवाभीछति स एव तयोः साधीय इछति य उ एव
प्रैषान्वर्षीयसो वर्षीयसो वेद स उ एव तान्त्साधीयो वेद. नष्टिष्यं
द्योतद्यत्प्रैषास्तस्मात्प्रहस्तिष्ठन् प्रेष्यति ॥ ९ ॥

गर्भा वा एत उक्थानां यन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानां प्रातः-
सवने धीयंते. तस्मात्परांचो गभा धीयंते परांचः संभवति. यन्मध्यतो
मध्यादिने धीयंते तस्मान्मध्ये गर्भा धृता. यदंततस्तृतीयसवने
धीयंते तस्मादमुतो उर्वांचो गर्भाः प्रजायंते प्रजाल्यै. प्रजायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद. पेशा वा एत उक्थानां यन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्था-
नां प्रातःसवने धीयंते यथैव प्रवयणतः पेशः कुर्यात्तादृक्तद्यन्मध्य-
तो मध्यादिने धीयंते. यथैव मध्यतः पेशः कुर्यात्तादृक्तद्यदंततस्तृ-

तीयसवने धीयंते यथैवावप्रज्जनतः पेशः कुर्यात्तादृक्तस्वन्तो
यज्ञस्य पेशसा शोभते य एवं वेद ॥ १० ॥

सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तद्यन्पुरस्तादुक्थानां प्रातःसवने
धीयंते, मध्यतो मध्यंदिनेततस्तृतीयसवन आदित्यस्यैव तद्व्रत-
मनुपर्यावर्तते. पच्छो वै देवा यज्ञं समभरंस्तस्मात्पच्छो निविदः
शस्यंते. यद्वैतद्देवा यज्ञं समभरन् तस्मादश्वः समभवत्तस्मादाहुरश्वं
निविदां शंस्त्रे दद्यादिति तदु खलु वरमेव ददति. न निविदः
पदमतीयाद्यन्निविदः पदमतीयाद्यज्ञस्य तच्छिद्रं कुर्याद्यज्ञस्य वै
छिद्रं स्रवद्यजमानो ऽनु पापीयान् भवति. तस्मान्न निविदः पदमती-
यान्न निविदः पदे विपरिहरेद्यन्निविदः पदे विपरिहरेन्मोहयेद्यज्ञं
मुग्धो यजमानः स्यात्तस्मान्न निविदः पदे विपरिहरेन्न निविदः
पदे समस्येद्यं निविदः पदे समस्येद्यज्ञस्य तदायुः संहरेत्प्रमायुको
यजमानः स्यात्तस्मान्न निविदः पदे समस्येत्पेदं ब्रह्म पेदं क्षत्रमित्येते
एव समस्येद् ब्रह्मक्षत्रयोः संश्रित्यै तस्माद् ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रिते.
नतृचं न चतुर्ऋचमतिमन्येत निविन्धानमेकैकं वै निविदः पदमृचं सूक्तं
प्रति. तस्मान्न तृचं न चतुर्ऋचमतिमन्येत निविन्धानं निविदा ह्येव
स्तोत्रमतिशस्तं भवत्येकां परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्याद्यद्दे
परिशिष्य दध्यात्प्रजननं तदुपहन्याद्ब्रह्मैस्तत्प्रजा व्यर्धयेत्तस्मादेका-
मेव परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यान्न सूक्तेन निविदमतिपद्येत
येन सूक्तेन निविदमतिपद्येत न तत्पुनरुपनिवर्तत वास्तुहमेव तद-
न्यत्तद्देवतं तच्छिद्रं सूक्तमाहत्य तस्मिन्निविदं दध्यान्; मा प्रगाम
पथो वयमिति पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति. पथो वा एषमिति यो यज्ञं मुह्य-
ति. मा यज्ञादिद्र सोमिन इति यज्ञादेव तं न प्रच्यवते मातस्थुर्नो अरा-
तय इत्यरातीयत एव तदपहति. यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तंतुर्देवेष्वततः

तमाहुतं नशीमहीति प्रजा वै तंतुः; प्रजामेवास्मा एतत्संतनोति;
मनोन्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेनेति मनसा वै यज्ञस्तायत्रे
मनसा क्रियते; सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः ॥ ११ ॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपंचिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुश्छंदश्छंदसि प्रतिष्ठाप्यमिति
शौसावोमित्याह्वयते. प्रातःसवने त्र्यक्षरेण शंसामो दैवोमित्यध्वर्युः;
प्रति गृणाति पंचाक्षरेण तदष्टाक्षरं सं पद्यते, ष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्रीमेव तत्पुरस्तात्प्रातः सवने चीकृपतामुक्थं वाचीत्याह शस्त्वा-
उचतुरक्षरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं तदष्टाक्षरं सं पद्यते-
ष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रीमेव तदुभयतः प्रातः सवने चीकृपता
मध्वर्योशौसावोमित्याह्वयते. मध्यंदिने षळक्षरेण शंसामो दैवोमि-
त्यध्वर्युः प्रति गृणाति पंचाक्षरेण, तदेकादशाक्षरं सं पद्यते; एका-
दशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभमेव तत्पुरस्तान्मध्यंदिने चीकृपतामुक्थं
वार्चाद्रायेत्याह शस्त्वा; सप्ताक्षरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं तदे-
कादशाक्षरं सं पद्यते; एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्; त्रिष्टुभमेव तदु-
भयतोमध्यंदिने चीकृपतामध्वर्योशौशौसावोमित्याह्वयते. तृतीय-
सवने सप्ताक्षरेण शंसामो दैवोमित्यध्वर्युः प्रति गृणाति पंचाक्ष-
रेण तत् द्वादशाक्षरं सं पद्यते; द्वादशाक्षरा वै जगती जगतीमेव
तत्पुरस्तात्तृतीयसवने चीकृपतामुक्थं वार्चाद्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्वै-
कादशाक्षरमोमित्यध्वर्युरेकाक्षरं तत् द्वादशाक्षरं सं पद्यते; द्वादशाक्षरा
वै जगती जगतीमेव तदुभयतस्तृतीयसवने चीकृपतां. तदेतदृषिः पश्य-
न्नभ्यनूवाच यत् गायत्रेऽधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत;
यद्वा अगज्जगत्याहितं पदं; य एतद्दिदुस्ते अमृतत्वमानशुरित्येतद्वै-
तच्छंदश्छंदसि प्रतिष्ठापयति कल्पयति देवविशो य एषं वेद ॥ १२ ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञं छंदांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत्सा
गायत्रीमेवामये वसुभ्यः. प्रातः सवने भजत्त्रिष्टुभामिन्द्राय रुद्रेभ्यो म-
ध्यंदिने जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने ऽथास्य यत्स्व
छंद आसीदनुष्टुप् तामुदंतमभ्युदौहदछावाकीयामभिसैनमब्रवीदनु-
ष्टुप् त्वन्वेव देवानां पापिष्ठोसि. यस्य तेहं स्वं छंदोस्मि यां मोदं-
तमभ्युदौहीरछावाकीयामभीति तदजानात्स स्वं सांममाहरत्स स्वे
सोमेग्रं मुखमभि पर्याहरदनुष्टुभं. तस्मादनुष्टुबग्रिया मुख्या युज्यते,
सर्वेषां सवनानामग्रियो मुख्यो भवति श्रेष्ठतामश्नुते य एवं वेद. स्वे
वै सतत्सोमे कल्पयत्तस्माद्यत्र क्वच यजमानवशो भवति. कल्पत एव
यज्ञोपि तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् यजमानो वशी
यजते ॥ १३ ॥

अग्निर्वै देवानां होतासीत्तं मृत्युर्बहिष्पवमाने सीदत्सोनुष्टु-
भाज्यं प्रत्यपद्यत. मृत्युमेव तत्पर्यक्रामत्तमाज्ये सीदत्स प्रउगेण
प्रत्यपद्यत; मृत्युमेव तत्पर्यक्रामत्तं माध्यंदिने पवमाने सीदत्सोनु-
ष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत; मृत्युमेव तत्पर्यक्रामत्तं माध्यंदिने
बृहतीषु नाशक्नोत्सत्तुं प्राणा वै बृहत्यः; प्राणानेव तन्नाशक्नोदव्य-
वैतुं. तस्मान्मध्यंदिने होता बृहतीषु स्तोत्रियेणैव प्रति पद्यते; प्राणा वै
बृहत्यः प्राणानेव तदभि प्रति पद्यते. तं तृतीयपवमाने सीदत्सो-
नुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत; मृत्युमेव तत्पर्यक्रामत्तं यज्ञा यज्ञीये सीदत्स
वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रत्यपद्यत; मृत्युमेव तत्पर्यक्रामद्वज्रां वै वैश्वा-
नरीयं; प्रतिष्ठा यज्ञा यज्ञीयं वज्रेणैव तत्प्रतिष्ठाया मृत्युं नुदते. स
सर्वान् पाशान्सर्वान् स्थाणून्मृत्योरतिमुच्य स्वस्त्येवोदमुच्यत
स्वस्त्येव होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वमायुरेति य एवं
वेद ॥ १४ ॥

इंद्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः; पराः परावतोगच्छत्स परमामेव परावतमगच्छदनुष्टुब् वै परमा परावद्वाग्वा अनुष्टुप्; स वाचं प्रविश्याशयत्तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वै छंस्तं पूर्वेषुः पितरो- विंदन्नुत्तरमहर्देवास्तस्मात्पूर्वेषुःपितृभ्यःक्रियत, उत्तरमहर्देवान्यजंते. ते ब्रुवन्नाभिषुण्वामैव तथा वा वन आशिष्ठमागमिष्यतीति तथेति. तेभ्यषुष्वंस्त आत्वारथं यथोतय इत्येवैनमावर्तयन्; इदं वसोसुतमंध- इत्येवैभ्यःसुतकीर्त्यामाविरभवद्; इंद्रं नेदीय एदिहीत्येवैनं मध्यं प्रापा- दयंतागतेंद्रेण यज्ञेन यजते सेंद्रेण यज्ञेन राभ्नोति य एवं वेद ॥ १५ ॥

इंद्रं वै वृत्रं जघ्निवांसं नास्तृतेति मन्यमानाः; सर्वा देवता अज- हुस्तं मरुत इव स्वपयो नाजहुः; प्राणा वै मरुतः स्वापयः; प्राणा हैवैनं तं नाजहुस्तस्मादेषोच्युतः स्वापिमान्प्रगाथः शस्यत, आस्वापे स्वापिभिरित्यपि ह यदैंद्रमेवात ऊर्ध्वं छंदः शस्यते. तस्य सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान्प्रगाथः शस्यत आस्वापे- स्वापिभिरिति ॥ १६ ॥

ब्राह्मणस्यत्यं प्रगाथं शंसति. बृहस्पतिपुरोहिता वै देवा अजयंत्स्वर्गं लोकं व्यस्मिं लोके जयंत. तथैवैतद्यजमानो बृहस्पति- पुरोहित एव जयति स्वर्गं लोकं व्यस्मिं लोके जयते. तौ वा एतौ प्रगाथावस्तुतौ संतौ पुनरादायं शस्येते. तदाहुर्यन्नकिंचना स्तुतं सत्पुनरादायं शस्यते. अथ कस्मादेतौ प्रगाथावस्तुतौ संतौ पुनरादायं शस्येते इति पवमानोक्तं वा एतद्यन्मरुत्वतीयं षट्सु वा अत्र गायत्रीषु स्तुवते; षट्सु बृहतीषु तिसृषु त्रिष्टुप्सु स वा एष त्रिछंदाः पंचदशो माध्यंदिनः पवमानस्तदाहुः कथं त एष त्रिछंदाः पंचदशो माध्यंदिनः पवमानो नुशस्तो भवतीति ये एव गायत्र्या उत्तरे प्रतिपदो यो गायत्रो नुचरस्ताभिरेवास्य गायत्र्योनुशस्ता-

भवंत्येताभ्यामेवास्य प्रगाथाभ्यां बृहत्योनुशस्ताभवन्ति. तासु वा एतासु बृहतीषु सामगा रौरवयौ धाजयाभ्यां पुनरादायं स्तुवते. तस्मादेतौ प्रगाथावस्तुतौ संतौ पुनरादायं शस्येते. तछस्त्रेण स्तोत्रमन्येति ये एव त्रिष्टुभौ धाय्ये यत् त्रैष्टुभं निविद्वानं ताभिरेवास्य त्रिष्टुभोनुशस्ता भवंत्येवमु हास्यैष त्रिछंदाः पंचदशो माध्यादिनः पवमानो नुशस्तो भवति य एवं वेद ॥ १७ ॥

धाय्याः शंसति. धाय्याभिर्वै प्रजापतिरिमां लोकानधयद्यं यं काममकामयत; तथैवैतद्यजमानो धाय्याभिरेवेमां लोकां धयति, यं यं कामं कामयते य एवं वेद. यदेव धाय्याः३ यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य छिद्रं निरजानंस्तत्थाय्याभिरपि दधुस्तत्थाय्यानां धाय्यात्वम-छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं भवति य एवं वेद. यदेव धाय्याः३ स्यूमहै तद्यज्ञस्य यत्थाय्यास्तद्यथा सूच्या वासः; संदधदियादेवमेवैताभिर्य-ज्ञस्य छिद्रं संदधदेति य एवं वेद. यदेव धाय्याः३ तान्यु वा एता-न्युपसदामेवोक्त्यानि यत्थाय्या अभिर्नैतेत्यामेयी प्रथमोपसत्तस्या एतदुक्तं; त्वं सोमक्रतुभिरिति सौम्या द्वितीयोपसत्तस्या एतदुक्तं; पिन्वंत्यप इति वैष्णवी तृतीयोपसत्तस्या एतदुक्तं; यावंतं ह वै सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा लोकं जयति. तमत एकैकयोपसदा जयति य एवं वेद यश्चैवं विद्वां धाय्याः शंसति. तत्थैक आहुस्तान्वोमह इति शंसेदेतां वाव वयं भरतेषु; शस्यमानामभिव्याजानीम इति वदंत स्तत्तन्नादृत्यं यदेतां शंसेदीश्वरः पर्जन्यो व्रष्टोः; पिन्वंत्यप इत्येव शंसेदृष्टिबनिपदं मरुत इति मारुतमत्यंनमिहे विनयंतीति विनीतव-द्यद्विनीतवत्तद्विक्रांतवद्यद्विक्रांतवत्तद्वैष्णवं वाजिनमितींद्रो वै वाजी-तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि; वृष्टिबनिमारुतं वैष्णवमैंद्रं सा वा एषा तृतीयसवनभाजना सती मध्यादिने शस्यते. तस्मात्थेदं

भरतानां पशवः सायं गोष्ठाः संतो मध्यंदिने; संगविनीमायंति सो जगती जागता हि पशव आत्मा यजमानस्य मध्यंदिनस्तद्यजमाने पशून् दधाति ॥ १८ ॥

मरुत्वतीयं प्रगार्थं शंसति. पशवो वै मरुतः, पशवः प्रगाथः पशूनामवरुध्यै. जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति सूक्तं शंसति. तद्वा एतद् यजमानजननमेव सूक्तं; यजमानं ह वा एतेन यज्ञादेवयोन्यै प्रज नयति तत्संजयं भवति. सं च जयति वि च जयत एतद्वीरिवीतं; गौरिवीतिर्ह वै शाक्यो नेदिष्ठं स्वर्गस्य लोकस्यागच्छत्स एतत्सूक्तम- पश्यत्तेन स्वर्गं लोकमजयत्तथैवैतद्यजमान एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयति. तस्यार्धाः शस्त्वार्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति; स्वर्गस्य हैष लोकस्य रोहोयन्निविस्वर्गस्य हैतल्लोकस्याक्रमणं यन्निविता- माक्रममाण इव शंसेदुपैव यजमानं निगृण्हीत योस्य प्रियः स्यादिति नु स्वर्गकामस्याथाभिचरतो यः कामयेत; क्षत्रेण विशं हन्यामिति त्रिस्तर्हि निविदासूक्तं विशंसेत्क्षत्रं वै निविद्विट्सूक्तं; क्षत्रेणैव तद्विशं हंति यः कामयेत. विशा क्षत्रं हन्यामिति त्रिस्तर्हि सूक्तेन निविदं विशंसेत्क्षत्रं वै निविद्विट् सूक्तं विशैव तत्क्षत्रं हंति य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्यवाछिनदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्या- व्हयीतोभयत एवैनं तद्विशः पर्यवाछिनतीति न्वभिचरत इतरथात्वेव स्वर्गकामस्य; वयः सुपर्णा उपसेदुरिद्वमित्युत्तमया परि दधाति. प्रिय- मेधा ऋषयो नाधमानाः अपध्वांतमूर्णुहीति येन तमसा प्राबृतो मन्ये- त. तन्मनसा गच्छेदपहैवास्मात्तल्लुप्यते. पूर्धि चक्षुरिति चक्षुषीमरी- मृज्येताजरसं ह चक्षुष्मान् भवति य एवं वेद. मुमुग्ध्यस्मान्निधये- वबन्धानिति पाशा वै निधा मुमुग्ध्यस्मान् पाशानिव बन्धानित्येव तदाह ॥ १९ ॥

इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यंस्सर्वा देवता अब्रवीदनुमोपतिष्ठध्वमुपमान्ह-
यध्वमिति तथेति. तं हनिष्यंत आद्रवंत्सोवेन्मां वै हनिष्यंत आद्रवंति.
हंतेमान् भीषया इति तानभिप्राश्वसीत्तस्य श्वसथादीषमाणा ;
विश्वे देवा अद्रवन्मरुतो हैनं नाजहुः. प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्ये-
वैनमेतां वाचं वदंत; उपातिष्ठंत तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच. वृत्रस्य त्वा
श्वसथादीषमाणा, विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः मरुद्भिरिंद्र सख्यं
ते अस्त्वथेमाः विश्वाः पृतनाजयासीति सोवेदि मे वै किल मे सचिवा.
इमे मा कामयंत, हंतेमानस्मिन्नुक्थ आभजा इति तानेतस्मिन्नुक्थ-
आभजदथ हैतेतर्त्युभे एव निष्केवल्ये उक्थे आसतुर्मरुत्वतीयं ग्रहं
गृण्हाति. मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति मरु-
त्वतीयां निविदं दधाति; मरुतां सा भक्तिर्मरुत्वतीयमुक्थं शस्त्वा
मरुत्वतीयया यजति. यथाभागं तदेवताः प्रीणाति ये त्वाहिहत्येमघव-
न्नवर्धन्येशांबरे हरिवो ये गविष्ठौ ये त्वानूनमनुमदांति विप्राः; पिबेद्र
सोमं सगणो मरुद्भिरिति यत्र यत्रैवैभिव्यजयत यत्र यत्र वीर्यमक-
रोत्तदेवैतत्समनुवेद्येद्रेणैनान्स सोमपाथान्करोति ॥ २० ॥

इंद्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजिती विजित्याब्रवीत्प्रजापतिमहमेत-
दसानि. यत्त्वमहं महानसानीति स प्रजापतिरब्रवीदथ कोहमिति-
यदेवैतदवोच इत्यब्रवीत्ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्को वै नाम
प्रजापतिर्यन्महानिंद्रो भवत्तन्महेंद्रस्य महेंद्रत्वं. स महान् भूत्वा
देवता अब्रवीदुत्थारं म उत्थरतेति यथाप्येतर्हीछति यो वै भवति
यः श्रेष्ठतामश्नुते स महान् भवति. तं देवा अब्रुवन्स्त्वयमेव
ब्रूष्व यत्ते भविष्यतीति स एतं माहेंद्रं ग्रहमब्रूत माध्यंदिनं
सवनानां निष्केवल्यमुक्थानां, त्रिष्टुभं छंदसां पृष्ठं साम्नां. तमस्मा
उत्थारमुदहरन्नदस्मा उत्थारं हरंति य एवं वेद. तं देवा अब्रुवन्

त्सर्वं वा अवोचथा अपि नोत्रास्त्विति सनेत्यब्रवीत्कथं वोपि
स्यादिति तमब्रुवन्नप्येव नोस्तु मघवन्निति तानीक्षतैव ॥ २१ ॥

ते देवा अब्रुवन्नियं वा इंद्रस्य प्रिया जाया वा वाता प्रास-
हानामास्यामेवेछामहा इति तथेति. तस्यामैछंत सैनानब्रवीत्प्रात-
र्वः प्रतिवक्तास्मीति तस्मास्त्रियः पत्याविछंते. तस्मादुस्यनुरात्रं
पत्याविछते; तां प्रातरुपायंसैतदेव प्रत्यपद्यत. यद्वावानपुरुतमं पुरा-
षाळावृत्रहेंद्रोनामान्यप्राः; अचेति प्रासहस्यतिस्तुविष्मानिर्तोद्रो वै
प्रासहस्यतिस्तुविष्मान्. यदीमुष्मासि कर्तवे करत्तदिति यदेवैतदवोचा-
माकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत्ते देवा अब्रुवन्नप्यस्या इहास्तु यानोस्मि
न्नैकमविददिति तथेति. तस्याअप्यत्राकुर्वंस्तस्मादेषात्रापि शस्यते.
यद्वावानपुरुतमं पुराषाळिति सेना वा इंद्रस्य प्रिया जाया वा वाता
प्रासहा नाम को नाम प्रजापतिश्चशुरस्तद्यास्य कामे सेना जयेत्तस्या
अर्धास्तिष्ठंस्तृणमुभयतः परिछिद्येतरां सेनामभ्यस्येत्यासहे कस्त्वा
पश्यतीति. तद्यथैवादस्नुषा श्वशुरालज्जमाना निलीयमानैत्येवमेव
सा सेना भज्यमाना निलीयमानैति यत्रैवं विद्वांस्तृणमुभयतः परि-
छिद्येतरां सेनामभ्यस्यति. प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति. तानिंद्र उवाचा
पिवोत्रास्त्विति. ते देवा अब्रुवन्विराड्याज्यास्तु निष्केवल्यस्य यात्र-
यस्त्रिंशदक्षरा; त्रयस्त्रिंशद्वै देवा, अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च देवता अक्षरभाजः करोत्य-
क्षरमक्षरमेव तद्देवता अनु प्र पिबंति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यति.
यं कामयेतानायतनवान् तस्यादित्यविराजास्य यजेत् गायत्र्या वा
त्रिष्टुभा वान्येन वा छंदसा वषट् कुर्यादनायतनवंतमेवैनं तक्क-
रोति, यं कामयेतायतनवांस्यादिति विराजास्य यजेत्सिबा सोम
मिंद्र मंदतुत्वेत्येतयायतनवंतमेवैनं तक्करोति ॥ २२ ॥

ऋक् च वा इदमग्रे साम चास्तां ; सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम सा वा ऋक् सामोयावदन्मिथुनं सं भवाव प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत्साम ज्यायान्वा अतो मम महिमेति ते द्वे भूत्वोपावदतां तेन प्रति च न समवदत. तास्तिष्ठो भूत्वोपावदंस्तत्तिसृभिः समभवद्यत्तिसृभिः समभवत्तस्मात्तिसृभिः स्तुवंति ; तिसृभिरुद्रायंति ; तिसृभिर्हि साम संमितं. तस्मादेकस्य बह्व्योजाया भवंति नैकस्यै बहवः सहपतयो यद्वै तत्साचामश्च समभवतां. तत्सामाभवत्तत्सान्नः सामत्वं सामन् भवति य एवं वेद ; यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स सामन् भवत्यसामन्य इति हि निर्दंति. ते वै पंचान्यत् भूत्वा पंचान्यत् भूत्वा कल्पेतामाहावश्च हिंकारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा च ऋगुद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्च ते यत्पंचान्यत् भूत्वा पंचान्यत् भूत्वा कल्पेतां. तस्मादाहुः पांक्तोयज्ञः पांक्ताः पशवः इति यदु विराजन् दशिनीमभि सं पद्येतां. तस्मादाहुर्विराजि यज्ञोदाशिन्यां प्रतिष्ठित इत्यात्मा वै स्तोत्रियः प्रजानुरूपः पत्नी धाय्या पशवः प्रगाथोगृहाः सूक्तं ; स वा अस्मिश्च लोकेमुष्मिश्च प्रजया च पशुभिश्च गृहेषु वसति य एवं वेद ॥ २३ ॥

स्तोत्रियं शंसत्यात्मा वै स्तोत्रियस्तं मध्यमया वाचा शंसत्यात्मानमेव तत्संस्फुरतेनुरूपं शंसति, प्रजा वा अनुरूपः ; स उच्चैस्तरामिवानुरूपः शंस्तव्यः, प्रजामेव तच्छ्रेयसीमात्मनः कुरुते. धाय्यां शंसति ; पत्नी वै धाय्या सा नीचैस्तरामिव धाय्या शंस्तव्या. प्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पत्नी भवति, यत्रैवं विद्वान्नीचैस्तरां धाय्यां शंसति. प्रगाथं शंसति, स स्वरवत्या वाचा शंस्तव्यः ; पशवो वै स्वरः, पशवः प्रगाथः पशूनामवरुध्या, इंद्रस्य नुवीर्याणि प्रवोचमिति सूक्तं शंसति. तद्वा एतत्प्रियमिन्द्रस्य सूक्तं निष्केवल्यं हैरण्यस्तूपमे-

तेन वै सूक्तेन हिरण्यस्तूप आंगिरस इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स
परमं लोकमजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं
य एवं वेद. गृहा वै प्रतिष्ठासूक्तं, तत्प्रतिष्ठिततमया वाचा शंस्तव्यं.
तस्माद्यद्यपि दूर इव पशून् लभते गृहानेवैनाना जिगमिषति; गृहा
हि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा ॥ २४ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीय-
पंचिकायां द्वितीयोऽध्यायः.

सोमो वै राजामुष्मिन् लोक आसीत्तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्या-
यन्; कथमयमस्मात्सोमो राजा गच्छेदिति? ते ब्रुवं छंदांसि यूयं न
इमं सोमं राजानमाहरतेति तथेति. ते सुपर्णाभूत्वोदपतंस्ते यत्सुपर्णा
भूत्वोदपतंस्तदेतत्सौपर्णमित्याख्यानविद आचक्षते. छंदांसि वै
तत्सोमं राजानमछा चरंस्तानि ह तर्हि चतुरक्षराणि, चतुरक्षरा-
ण्येव छंदांस्यासन्त्सा जगती; चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्सा पतित्वार्ध-
मध्वनो गत्वा श्राम्यत्सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा दीक्षां च
तपश्च हरंती पुनरभ्यवापतत्तस्मात्तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं तपो यस्य
पशवः संति. जागता हि पशवो जगती हि तानाहरदथ त्रिष्टुबुद-
पतत्सा पतित्वा भूयोर्ध्वादध्वनो गत्वा श्राम्यत्सा परास्यैकमक्षरं
व्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरंती पुनरभ्यवापतत्तस्मान्मध्यंदिने दक्षिणा
नीयंते त्रिष्टुभोलोके त्रिष्टुब्भिता आ हरत् ॥ २५ ॥

ते देवा अब्रुवन् गायत्रीं त्वं न इमं सोमं राजानमाहरेति सा
तथेत्यब्रवीत्तां वैमा सर्वेण स्वस्त्ययनेनानुमंत्रयध्वमिति तथेति सोद-
पतत्तां देवाः; सर्वेण स्वस्त्ययनेनान्वमंत्रयंत प्रेति चेति चेत्येतद्वै
सर्वं स्वस्त्ययनं यत्प्रेति चेति चेति. तद्योस्य प्रियः स्यात्तमे-
तेनानुमंत्रयेत प्रेति चेति चेति स्वस्त्येव गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति.
सा पतित्वा सोमपालान् भीषयित्वा पभ्यां च मुखेन च सोमं राजानं

समगृष्णाद्यानि चेतरे छंदसी अक्षराण्यजहितां, तानि चोप सम-
गृष्णात्तस्या अनु विसृज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदोनखम-
छिदत्तच्छल्यको भवत्तस्मात्सनखमिव यद्वशमस्ववत्सावशाभवत्तस्मा-
त्सा हविरिवाथ यः शल्यो यदनीकमासीत्स सपौनिर्देश्यभवत्सहस-
स्वजो यानि पर्णानि ते मंथावला यानि स्लावानि ते गंडूपदा यत्तेजनं
सौधाहिः सोसा तथेषुरभवत् ॥ २६ ॥

सा यद्वक्षिणेन पदा समगृष्णात्तत्प्रातःसवनमभवत्तद्वायत्री स्व-
मायतनमकुरुत- तस्मात्तत्समृत्ततमं मन्यते; सर्वेषां सवनानामग्रियो-
मुख्यो भवति; श्रेष्ठतामश्नुते य एवं वेदाथ यत्सव्येन पदा सम-
गृष्णात्तन्माध्यंदिनं सवनमभवत्तद्विस्वसत तद्विस्वस्तं नान्वाप्रोत्यूर्वे
सवनं. ते देवाः प्राजिज्ञासंत तस्मिन्निष्ठुभं छंदसामदधुरिद्रं देव-
तानां तेन तत्समावद्दीर्यमभवत्पूर्वेण सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समा-
वद्दीर्याभ्यां समावज्जामीभ्यां राध्नोति य एवं वेदाथ यन्मुखेन
समगृष्णात्तत्तृतीयसवनमभवत्तस्य पतंतीरसमधयत्तत्वीतरसन्नान्वा-
प्रोत्यूर्वे सवने ते देवाः प्राजिज्ञासंत- तत्पशुष्वपश्यंस्तद्यदाशिरमवनयं-
त्याज्येन पशुना चरंति. तेन तत्समावद्दीर्यमभवत्पूर्वाभ्यां सवनाभ्यां
सर्वैः सवनैः समावद्दीर्यैः समावज्जामीभी राध्नोति य एवं वेद ॥ २७ ॥

ते वा इमे इतरे छंदसी गायत्रीमभ्यवदेतां वित्तं नावक्षराण्यनु
पर्यागुरिति नेत्यब्रवीत् गायत्री यथावित्तमेव न इति ते देवेषु प्रश्न-
मैतां; ते देवा अब्रुवन् यथावित्तमेव व इति तस्मात्प्राप्येतर्हि वित्यां
व्याहुर्यथावित्तमेव न इति ततो वाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्त्र्यक्षरा त्रिष्टु-
बेकाक्षरा जगती, साष्टाक्षरा गायत्री प्रातःसवनमुदयछन्नाशक्नो
त्रिष्टुप् त्र्यक्षरा माध्यंदिनं सवनमुद्यंतुं. तां गायत्र्यब्रवीदायान्यपि
मेत्रास्त्विति सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै मैतैरष्टाभिरक्षरैरुपसंधेहीति

तथेति तामुप समदधादेतद्वै तत् गायत्र्यै मध्यंदिने यन्मरुत्वतीयस्यो-
त्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः; सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यंदिनं सवनमुद-
यछं; नाशक्नोज्जगत्येकाक्षरा.तृतीयसवनमुद्यंतुं तां गायत्र्यब्रवीदाया-
न्यपि मेत्रास्त्विति सा तथेत्यब्रवीज्जगती तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरै-
रुपसंधेहीति तथेति तामुप समदधादेतद्वै तद्गायत्र्यै तृतीयसवने
यद्वैश्वदेवस्योत्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः; सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृती-
यसवनमुदयच्छत्ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवदेकादशाक्षरात्रिष्टुप्;
द्वादशाक्षरा जगती, सर्वैश्छंदोभिः समावद्दीर्यैः समावज्जामिभी
राध्नोति य एवं वैदेकं वै स तत्त्रेधाभवत्तस्मादाहुर्दातव्यमेवं विदुष
इत्येकं हि स तत्त्रेधाभवत् ॥ २८ ॥

ते देवा अब्रुवन् आदित्यान् युष्माभिरिदं सवनमुद्यछामेति
तथेति. तस्मादादित्यारंभणं, तृतीयसवनमादित्यग्रहः; पुरस्तात्तस्य
यजत्यादित्यासोअदितिर्मादयंतामिति मद्द्वत्या रूपसमृत्थया मद्द्वै
तृतीयसवनस्य रूपं, नानु वषट्करोति न भक्षयति संस्था वा एषा
यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः प्राणा आदित्यनेतत्प्राणान्संस्थापयानीति
तआदित्याअब्रुवंत्सवितारं त्वयेदं सहसवनमुद्यछामेति तथेति.
तस्मात्सावित्री प्रतिपद् भवति. वैश्वदेवस्य सावित्रग्रहः; पुरस्तात्तस्य
यजति, दमूना देवः सवितावरेण्यइति मद्द्वत्या रूपसमृत्थया; मद्द्वै
तृतीयसवनस्य रूपं, नानुवषट्करोति न भक्षयति; संस्था वा एषा
यदनुवषट्कारः, संस्था भक्षः, प्राणः सवितानेत्प्राणं संस्थापयानी-
त्युभे वा एष एते सवने वि पिबति. यत्सविता प्रातः सवनं च
तृतीयसवनं च तद्यत्पिबवत्सावित्र्यै निविदः पदं पुरस्तात् भवति.
मद्दुपरिष्ठादुभयोरेवैनं तत्सवनयोराभजति. प्रातः सवने च तृतीय-
सवने च बन्धः प्रातर्वायव्याः शंस्यंत एका तृतीयसवने. तस्मा-

दूर्ध्वाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणा यच्चावांचो; द्यावापृथिवीयं शंसति,
 द्यावा पृथिवी वै प्रतिष्ठे इयमेवेह प्रतिष्ठा सावमुत्र तद्यद्द्यावा पृथि-
 वीयं शंसति प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥

आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयंस्तेभ्यः
 प्रातः सवने वाचि कल्पयिषंस्तानमिर्वसुभिः प्रातःसवनादनुदत;
 तेभ्यो माध्यादिने सवने वाचि कल्पयिषंस्तानिद्रो रुद्रैर्माध्यादिना-
 त्सवनादनुदत; तेभ्यस्तृतीयसवने वाचि कल्पयिषंस्तान्विश्वे देवा
 अनेनुद्यंत, नेह पास्यन्ति नेहेति स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा
 इमेते वासास्, त्वमेवैभिः सं पिबस्वेति स तथेत्यब्रवीत्सविता तान्वै
 त्वमुभयतः परि पिबेति तान्प्रजापतिरुभयतः पर्यपिबत्ते एते धाम्ये
 अनिरुक्ते प्राजापत्ये शस्येते; अभित आर्भवं सुरूपकृत्नुमूतये; यं
 वेनश्चोदयत्यृश्रिगर्भाइति प्रजापतिरैवैनांस्तदुभयतः परि पिबति-
 तस्मादु श्रेष्ठी पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तं तेभ्यो वै देवा अपैवा-
 बीभत्संत. मनुष्यगंधान्त एते धाम्ये अंतरदधत येभ्यो मातैवा
 पित्र इति ॥ ३० ॥

वैश्वदेवं शंसति; यथा वै प्रजा एवं वैश्वदेवं, तद्यथांतरं जनता
 एवं सूक्तानि यथारण्यान्येवं धाम्यास्तदुभयतो धाम्यां पर्याह्येत-
 तस्मात्तान्यरण्यानि संत्यनरण्यानि मृगैश्च वयोभिश्चेति ह स्माह;
 यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं तस्य यथावांतरमंगान्येवं सूक्तानि; यथा
 पर्वाण्येवं धाम्यास्तदुभयतो धाम्यां पर्याह्येत. तस्मात्पुरुषस्य पर्वा-
 णि शिथिराणि संति, दृळ्हानि ब्रह्मणा हि तानि धृतानि; मूलं वा
 एतद्यज्ञस्य यत्ताम्याश्च याज्याश्च तद्यदन्या अन्या धाम्याश्च
 याज्याश्च कुर्युरुन्मूलमेव तद्यज्ञं कुर्युस्तस्मात्ताः समान्य एव स्युः;
 प्रांचबन्धं वा एतदुक्तं यद्वैश्वदेवं; सर्वेषां वा एतत्संचजनाना मुक्तं

देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चैतेषां वा एतत्पंच-
जनानामुक्तं; सर्व एनं पंचजना विदुरैनं पंचिन्यै जनतायै हविनो-
मच्छंति य एवं वेद. सर्वदेवत्यो वा एष होता यो वैश्वदेवं शंसति;
सर्वा दिशो ऽध्यायेच्छंसिष्यंस्सर्वास्वेव तद्विक्षु रसं दधाति. यस्यामस्य
दिशि द्वेभ्यस्यां न तां ध्यायेदनु हायैवास्य तद्वैर्यमादत्ते; दितिर्द्यौ-
रदितिरंतरिक्षमित्युत्तमया परिदधातीयं वा अदितिरियं द्यौरियमं-
तरिक्षमदितिर्माता सपिता सपुत्र इतीयं वै मातेयं पितेयं पुत्रो; विश्वेदेवा-
अदितिः पंचजना इत्यस्यां वै विश्वेदेवा अस्यां पंचजना; अदितिर्जात-
मदितिर्जनित्वमितीयं वै जातमियं जनित्वं. द्विभ्यच्छः परि दधाति.
चतुष्पादा वै पशवः पशूनामवरुध्यै सकृदर्धर्चशः प्रतिष्ठा या एव;
द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेव तद्विप्रतिष्ठं चतु-
ष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति. सैव पंचजनीयया परिदध्यात्तदुपसृ-
शन्भूमिं परिदध्यात्तदस्यामेव यज्ञं सं भरति; तस्यामेवैनं तदंततः प्रति-
ष्ठापयति. विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं म इति वैश्वदेवमुक्तं शस्त्वा वैश्व-
देव्या यजति यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ॥ ३१ ॥

आग्नेयी प्रथमा घृतयाज्या सौमी सौम्ययाज्या वैष्णवी घृतयाज्या.
त्वं सोमपितृभिः संविदान इति सौम्यस्य पितृमत्या यजति; ऋति वा एत-
त्सोमं यदभिषुण्वंति, तस्यैतामनुस्तरणीं कुर्वति. यत्सौम्यः पितृभ्यो वा
अनु स्तरणी. तस्मात्सौम्यस्य पितृमत्या यजत्यवाधिषुर्वा एतत्सोमं यद-
भ्यसुषुप्तदेनं पुनः सं भावयंति. पुनराप्याययंत्युपसदां रूपेणोपसदां
क्विल वै तद्रूपं यदेता देवता, अग्निः सोमो विष्णुरिति प्रातिगृह्य सौम्यं
होता पूर्वं छंदोगेभ्यो वेक्षेत; तं हैके पूर्वं छंदोगेभ्यो हरंति. तत्तथानु-
कुर्याद्वषट्कर्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति ह स्माह तेनैव रूपेण.
तस्माद्वषट्कर्तैव पूर्वं वेक्षेताथैनं छंदोगेभ्यो हरंति ॥ ३२ ॥

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायदिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये;
 तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्येत्तं देवा अपश्यं; न कृतं वै प्रजापीतः
 करोतीति ते तमैछन्त्य एनमारिष्यत्येतमन्योन्यास्मिन्नाविदंस्तेषां या
 एव धोरतमास्तन्व आसंस्ता एकधा समभरंस्ताः संभृता एष देवो
 भवत्तदस्यै तद्भूतवन्नाम भवति वै स योस्यै तदेवं नाम वेद- तं
 देवा अब्रुवन्नयं वै प्रजापतिरकृतमकरिमं विध्येति स तथेत्यब्रवीत्स
 वै वो वरं वृणा इति वृणीष्वेति स एतमेव वरमवृणीत पशूनामाधि-
 पत्यं. तदस्यैतत्पशुमन्नाम पशुमान् भवति योस्यै तदेवं नाम वेद-
 तमभ्यायत्याविध्यत्स वित्थ ऊर्ध्व उदप्रपततमेतं मृगइत्याचक्षते. य उ
 एव मृगव्याधः स उ एव स या रोहिस्ता रोहिणी, यो एवेषुस्त्रिकांडा
 सो एवेषुस्त्रिकांडा. तद्वा इदं प्रजापते रेतः सिक्तमधावत्तत्सरोभवत्ते
 देवा अब्रुवन्मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति यदब्रुवन्मेदं प्रजापते रेतो
 दुषदिति तन्मादुषमभवत्तन्मादुषस्य मादुषत्वं; मादुषं ह वै नमैत-
 दन्मानुषं तन्मादुषं सन्मानुषमित्याचक्षते. परोक्षेण परोक्षप्रिया
 इव हि देवाः ॥ ३३ ॥

तदग्निना पर्यादधुस्तन्मरुतो धूर्न्वस्तदग्निर्न प्राच्यावयत्तदग्निना
 वैश्वानरेण पर्यादधुस्तन्मरुतो धूर्न्वस्तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्तस्य
 यद्रेतसः प्रथममुददीप्यत. तदसावादित्यो भवद्यद्द्वितीयमासीत्तद्दृ-
 गुरभवत्तं वरुणोन्यगृण्हीत. तस्मात् स भृगुर्वारुणिरथ यत्तृतीयमदी-
 देदिवत आदित्या अभवय्येगारा आसंस्तेगिरसोभवन्त्यदंगाराः पुन-
 रवशांता उददीप्यंत. तद्बृहस्पतिरभवद्यानि परिक्षाणां न्यासंस्ते कृष्णाः
 पशवो भवन्त्या लोहिनी मृत्तिका ते रोहिता. अथ यद्ब्रह्मासीत्तत्पुरुष्यं
 व्यसर्पद्वैरोगवय ऋश्य उष्ट्रो गर्दभ इति ये चैतेरुणाः पशवस्ते च
 तान्वा एष देवोभ्यवदत्, मम वा इदं मम वै वा स्तुहमिति तमेतयर्चा

निरवादयंत. यैषा रौद्री शस्यत, आते पितर्मरुतां सुन्नमेतु, मानः सूर्यस्य
संदृशो युयोथाः; त्वं नो वीरो अर्वतिक्षमेथा इति ब्रूयान्नाभिन इत्यनभि-
मानुको ह्येष देवः प्रजा भवति. प्रजायेमहि रुद्रियप्रजाभिरिति ब्रूयान्
रुद्रेत्येतस्यैवं नाम्नः परिहृत्यै तदु खलु शं नः करतीत्येव शंसेच्छमिति
प्रतिपद्यते. सर्वस्मा एव शांत्यै, नृभ्यो नारिभ्यो गव इति पुमांसो वै नर-
स्त्रियो नार्यः; सर्वस्मा एव शांत्यै सोनिरुक्ता रौद्री शांता. सर्वायुः स-
र्वायुत्वाय सर्वमायुरेति य एवं वेद. सो गायत्री ब्रह्म वै गायत्री,
ब्रह्मणैवैनं तं नमस्यति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरीयेणामिमारुतं प्रतिपद्यते. वैश्वानरो वा एतद्रेतः सिक्तं
प्राच्यावयत्तस्माद्वैश्वानरीयेणामिमारुतं प्रतिपद्यते. नवानं प्रथम ऋक्
शंस्तव्यामीन्वा एषोर्चीष्यशांतान्, प्रसीदन्नेति य आमिमारुतं शंसति,
प्राणेनैव तदर्मीस्तरत्यधीयन्नुपहन्यादन्यं विवक्तारमिच्छेत्तमेव तत्सेतुं
कृत्वा तरति. तस्मादामिमारुतेन व्युच्यमेष्टव्यो विवक्ता मारुतं शंसति.
मरुतो ह वा एतद्रेतः सिक्तं. धून्वंतः प्राच्यावयस्तस्मान्मारुतं
शंसति. यज्ञायज्ञा वो अमये, देवो वो द्रविणोदा इति मध्ये योनिं चानु-
रूपं च शंसति; तद्यन्मध्ये योनिं चानुरूपं च शंसति. तस्मान्मध्ये योनिं
धृता, यदु द्वे सूक्ते शस्त्वा शंसति. प्रतिष्ठयोरैव तदुपरिष्ठाः प्रजननं
दधाति. प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ३५ ॥

जातवेदस्यं शंसति. प्रजापतिः प्रजा असृजत; ताः सृष्टाः पराच्य
एवायन्नव्यावर्तत. ता अमिना पर्यगच्छंता अमिमुपावर्तत; तमेवाद्या-
प्युपावृत्ताः; सो ब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविदमिति यदब्रवीज्जाता
वै प्रजा अनेनाविदमिति तज्जातवेदस्यमभवत्तज्जातवेदसो जातवेद-
स्त्वं. ता अमिना परिगता निरुत्थाः; शोचत्योदीध्यत्योतिष्ठंता अद्भि-

रभ्यषिंचत्तस्मादुपरिष्ठाज्जातवेदस्यस्यापोहिष्टीयं शंसति. तस्मात्त-
च्छमयतेव शंस्तव्यं. ता अद्भिरभिषिच्य निजास्यैवामन्यत; तासु वा
अहिना बुध्येन परोक्षात्तेजो दधादेष ह वा अहिर्बुध्यो यदभिर्गा-
र्हपत्यो अभिनैवासु तद्गार्हपत्येन परोक्षात्तेजो दधाति. तस्मादाहुर्जुह्व-
देवा जुह्वतोवसीयानिति ॥ ३६ ॥

देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरार्धं गृहपतिं. तस्मादनूची पत्नी गार्ह-
पत्यमास्ते. तदाहू राकां पूर्वां शंसेज्जाम्यै वै पूर्वपेयमिति तत्तन्नादृत्यं.
देवानामेव पत्नीः पूर्वाः शंसेदेष ह वा एतत्पत्नीषु रेतो दधाति. यदभि-
र्गर्हपत्यो अभिनैवासु तत् गार्हपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षाद्वेतो दधाति. प्रजा-
त्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद. तस्मात्समानोदर्याः; स्वसान्यो-
दर्यायै ज्ञायाया अनुजीविनी जीवति. राकां शंसति; राका ह वा
एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति; यैषा शिशनेधिपुमांसोस्थ पुत्रा जायन्ते
य एवं वेद. पावीरवीं शंसति; वाग्वै सरस्वती पावीरवी वाच्येव
तद्वाचं दधाति. तदाहूर्यामीं पूर्वां शंसेत् पित्र्यांश्च इति याभीमेव
पूर्वां शंसेद्, इमं यम प्रस्तरमाहि सीदेति राज्ञो वै पूर्वपेयं. तस्माद्याभीमेव
पूर्वां शंसेत्, मातली कव्यैर्यमो अंगिरोभिरिति काव्यानामनूचीं शंसत्य-
वरेणैव वै देवान्काव्याः परेणैव पितृंस्तस्मात्काव्यानामनूचीं शंसति; उ-
दीरतामवर उत्तरास इति पित्र्याः शंसति, उन्मध्यमाः पितरः सोम्यास
इति येचैवावमा येच परमा येच मध्यमास्तान्सर्वाननंतरायं प्रीणाति.
अहं पितृन्सुविदत्राऽऽविस्तीति द्वितीयां शंसति, बर्हिषदो ये स्वधया
सुतस्येत्येतत्थ वा एषां प्रियं धाम, यद्बर्हिषद इति प्रियेणैवैनंस्तत्थान्ना
समर्धयति. प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद. इदं पितृभ्यो नमो अ-
स्त्वद्येति नमस्कारवतीमंततः शंसति. तस्मादंततः पितृभ्यो नमस्क्रियते.
तदाहुर्व्याहावं पित्र्याः शंसेत्, अव्याहार्वांश्च इति व्याहावमेव शंसे-

दसंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्वसं स्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति
यो व्याहावं शंसति. तस्मात् व्याहावमेव शंस्तव्यं ॥ ३७ ॥

स्वादाष्किलायं मधुमाँऽउतायमितींद्रस्यैंद्रारनुपानीयाः शंसत्येता-
भिर्वा इंद्रस्तृतीयस्वनमन्वापिबत्तदनुपानीयानामनुपानीयात्वं. माद्यंतीव
वै तर्हि देवता यदेता होता शंसति. तस्मादेतासु मद्व्यतिगीर्यं, ययो-
राजसा स्कमिता रजांसीति. वैष्णुवारुणीमृचं शंसति; विष्णुर्वै यज्ञस्य
दुरिष्टं पाति वरुणः स्विष्टं; तयोरुभयोरेव शांत्यै. विष्णोर्नु कं वीर्याणि-
प्रवोचमिति वैष्णवीम् शंसति. यथा वै मत्यमेवं यज्ञस्य विष्णुस्तद्य-
था दुष्कृष्टं दुर्मतीकृतं, सुकृष्टं सुमतीकृतं कुर्वन्नयादेवमेवैतद्यज्ञस्य दुष्टुतं
दुःशस्तं, सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन्नेति यदेता होता शंसति. तंतुं तन्वन्नज-
सोभानुमन्विहीति प्राजापत्यां शंसति. प्रजा वै तंतुः प्रजामेवास्मा एनत्सं
तनोति. ज्योतिष्मतः पथो रक्षधियाकृतानीति देवयाना वै ज्योतिष्मतः
पंथानस्तानेवास्मा एतद्वितनोत्यनुत्ब्रणं वयत जोगुवामपो; मनुर्भव जनया
दैव्यं जनामित्येवैनं तन्मनोः प्रजया सं तनोति. प्रजात्ये प्र जायते
प्रजया पशुभिर्य एवं वेद. एवान इंद्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधा-
तीयं वा इंद्रो मघवा विरप्शी; करत्सत्या चर्षणाधृदनैवैतीयं वै सत्या
चर्षणाधृदनर्वा; त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे इतीयं वै राजा जनुषामधि-
श्रवो; माहिनं यज्जरित्र इतीयं वै माहिनं यज्ञश्रवो यजमानो जरिता;
यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते. तदुपस्पृशन् भूमि परि दध्यात्तद्य-
स्यामेव यज्ञं सं भरति. तस्यामेवैनं तदंततः प्रतिष्ठापयति. अमे मरुद्भिः
शुभयद्भिर्ऋक्भिरित्यामिमारुतमुक्थं शस्त्वाभिमारुत्या यजति; यथा-
भागं तद्देवताः प्रीणाति प्रीणाति ॥ ३८ ॥ इत्येतरेयब्राह्मणे
तृतीयपंचिकायां तृतीयोऽध्यायः

देवा वा असुरैर्युत्थमुप प्रायन् वि जयाय. तानभिर्नान्वकामयतैतुं;

तं देवा अब्रुवन्, अपि त्वमेद्वस्माकं वै त्वमेकोसीति स नास्तुतोन्वे-
प्यामीत्यब्रवीत्स्तुत नु मेति तथेति. तं ते समुक्कम्योपनिवृत्यास्तुवैस्तान्
स्तुतो नु मैत्स त्रिःश्रेणिर्भूत्वा त्र्यनीको सुरान्युत्थमुपप्रायद्विजयाय त्रि-
श्रेणिरिति छंदास्येव श्रेणीरकुरुत. त्र्यनीक इति सवनान्येवानीकानि;
तानसंभाव्यं पराभावयत्ततो वै देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना
परास्य द्विषन्पाम्ना भ्रातृभ्यो भवति य एवं वेद. सा वा एषा गायत्र्येव
यदमिष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री, चतुर्विंशतिरमिष्टोमस्य स्तुत-
शस्त्राणि. तद्वै यदिदमाहुः, सुभायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति
गायत्री वै तन्न ह वै गायत्री क्षमारमत; ऊर्ध्वा ह वा एषा यज्ञमान
मादाय स्वरेतीत्यमिष्टोमो वै तन्न ह वा अमिष्टोमःक्षमारमत; ऊर्ध्वो ह
वा एष यज्ञमानमादाय स्वरेति; स वा एष संवत्सर एव यदमिष्टो-
मश्चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरश्चतुर्विंशतिरमिष्टोमस्य स्तुतशस्त्रा-
णि तं यथासमुद्रं स्रोत्या एवं सर्वे यज्ञक्रतवोऽपियंति ॥ ३९ ॥

दीक्षणीयोष्टिस्तायते. तामेवानु याः काश्चेष्टयस्ताः सर्वा अमिष्टो-
ममपियंति. इळामुपन्हयत; इळाविधा वै पाकयज्ञा; इळामेवानु ये के
च पाकयज्ञास्ते सर्वेमिष्टोममपियंति. सायं प्रातरभिहोत्रं जुह्वति;
सायं प्रातर्व्रतं प्र यच्छंति. स्वाहाकारेणाभिहोत्रं जुह्वति; स्वाहाकारेण
व्रतं प्रयच्छंति. स्वाहाकारमेवान्वभिहोत्रममिष्टोममप्येति. पंचदश
प्रायणीये सामिधेनीरन्वाह; पंचदश दर्शपूर्णमासयोः प्रायणीयमेवानु
दर्शपूर्णमासावमिष्टोममपीतः. सोमं राजानं क्रीणं त्यौषधो वै सोमो रा-
जौषधिभिस्तं भिषज्यंति; यं भिषज्यंति सोममेव राजानं क्रीयमाण-
मनु यानि कानि च भेषजानि तानि सर्वाणि अमिष्टोममपियंत्यामि-
मातिथ्ये मथंत्यामि चातुर्मास्येष्वतिथ्यमेवानु चातुर्मास्यान्यमिष्टोम-
मपियंति. पयसा प्रवर्ग्यै चरंति; पयसा दाक्षायणयज्ञे प्रवर्ग्यमेवानु

दाक्षायणयज्ञोमिष्टोममप्योति. पशुरुपवसये भवति. तमेवानुये के च पशुबंधास्ते सर्वैर्मिष्टोममपियंतीळादधो नाम यज्ञक्रतुस्तं दध्ना चरंति; दध्ना दधि घर्मे दधि घर्ममेवान्विळादधोमिष्टोममप्योति ॥ ४० ॥

इति नु पुरस्तादथोपरिष्ठात्यंचदशोक्थ्यस्य स्तोत्राणि; पंचदश शस्त्राणि; समासो मासधा संवत्सरो विहितः; संवत्सरो मिर्वैश्वानरो भिर-
मिष्टोमः. संवत्सरमेवानूक्थ्यो मिष्टोममप्येत्युक्थ्यमपियंतमनुवाजपेयो-
प्येत्युक्थ्यो हि स भवति. द्वादशरात्रेः पर्यायाः सर्वे पंचदशास्ते
द्वौ द्वौ संपद्यत्त्रिंशदेकविंशं. षोडश साम त्रिवृत्संधिः; सा त्रिशत्स-
मासस्त्रिंशन्मासस्य रात्रयो मासधा संवत्सरो विहितः. संवत्सरो मिर्वै-
श्वानरो भिरमिष्टोमः; संवत्सरमेवान्वतिरात्रो मिष्टोममप्येत्यतिरात्रम-
पियंतमन्वत्योर्यामो प्येत्यतिरात्रो हि स भवत्येतद्वै ये च पुरस्ताद्ये
चोपरिष्ठाद्यज्ञक्रतवस्ते सर्वैर्मिष्टोममपियंति. तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं
स्तोत्रियाः; सा या नवतिस्ते दश त्रिवृतोथ या नवतिस्ते दशाथ
या दश. तासामेकास्तोत्रियोदेति त्रिवृत्यरि शिष्यते; सोसावेकविं-
शोऽध्याहितस्तपति. विषुवान्वा एष स्तोमानां दश वा एतस्मादवी-
चस्त्रिवृतो दशपरांचो मध्य एष एकविंश उभयतोऽध्याहितस्तपति.
तद्यासौस्तोत्रियोदेति सैतस्मिन्नध्यूळ्हा स यजमानस्तदैवं क्षत्रं सहो-
बलमश्रुते ह वै दैवं क्षत्रं सहोबलमेतस्य ह सायुज्यं सरूपतां
सलोकतामश्रुते य एवं वेद ॥ ४१ ॥

देवा वा असुरैर्विजग्याना ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायंस्तोमिर्दिवि-
स्पृगूर्ध्वं उदश्रयत; सः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमवृणोदमिर्वै स्वर्गस्य लो-
कस्याधिपतिस्तं वसवः प्रथमा आगच्छंस्त एनमब्रुवन्नति नोर्जस्याकाशं
नः कुर्विति स नास्तुतो तिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्स्तुत नु मेति तथेति. तं ते
त्रिवृतास्तोमेनास्तुवंस्तां स्तुतोत्यार्जत; ते यथालोकमगच्छंस्तं रुद्रा आ-

गच्छंस्त एनमब्रुवन्नति नोर्जस्याकाशं नः कुर्वीति स नास्तुतोतिस्वक्ष्य इत्य-
ब्रवीस्तुत नु मेति तथेति. तं ते पंचदशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतोऽत्या-
र्जत; ते यथा लोकमगच्छंस्तमादित्या आगच्छंस्त एनमब्रुवन्नति नोर्जस्या
काशं नः कुर्वीति स नास्तुतोतिस्वक्ष्य इत्यब्रवीस्तुत नु मेति तथेति. तं ते
सप्तदशेन स्तोमेनास्तुवंस्, तान् स्तुतोऽत्यार्जत; ते यथा लोकमगच्छंस्तं
विश्वे देवा आगच्छंस्त एनमब्रुवन्नति नोर्जस्याकाशं नः कुर्वीति स नास्तुतो-
तिस्वक्ष्य इत्यब्रवीस्तुत नु मेति तथेति. तं त एकविंशेन स्तोमेनास्तुवंस्,
तान् स्तुतोऽत्यार्जत; ते यथा लोकमगच्छन्नैकैकेन वै तं देवाः स्तोमेनास्तुवं-
स्तान् स्तुतोऽत्यार्जत; ते यथा लोकमगच्छन्नथ हैनमेष एतैः सर्वैः स्तोमैः
स्तौति यो यजते; यश्चैनमेवं वेदातीतुतमर्जाता; अति ह वा एनमर्जते
स्वर्गं लोकमभि य एवं वेद ॥ ४२ ॥

स वा एषोभिरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमस्तम-
ग्निस्तोमं संतमग्निष्टोममित्याचक्षते. परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा-
स्तं यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिः स्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुःस्तोमस्तं. चतुः-
स्तोमं संतं चतुष्टोममित्याचक्षते. परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा;
अथ यदेनमूर्ध्वं संतं ज्योतिर्भूतमस्तुवंस्; तस्माज्ज्योतिःस्तोमस्तं ज्यो-
तिःस्तोमं संतं ज्योतिष्टोममित्याचक्षते. परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि
देवाः स वा एषो पूर्वं न परोयज्ञक्रतुर्यथा रथचक्रमनंतमेवं यदग्निष्टोम-
स्तस्य यथैव प्रायणं तथोदयनं. तदेषाभि यज्ञगाथा गीयते. यदस्य
पूर्वमपरं तदस्य; यद्वस्यापरं तद्वस्य पूर्वं, अहेरिव सर्पणं शाकलस्य.
न वि जानंति यतरत्नरस्तादिति यथा ह्येवास्य प्रायणमेवमुदयनमस-
दिति तदाहुर्यत्त्रिवृत्प्रायणमेकविंशमुदयनं केन ते समे इति? यो वा
एकविंशस्त्रिवृद्वै सोथो यदुभौ तृचौ तृचिनाविति ब्रूयात्तेनेति ॥ ४३ ॥

यो वा एष तपत्येषोऽग्निष्टोम एष सान्हस्तं सहैवान्हा संस्थापयेयुः-

सान्हो वै नाम तेनासंस्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातःसवन एवं माध्यंदिनं एवं तृतीयसवन एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवति. यद्ध वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसंस्वरमाणाश्चरन्ति. तस्मात्त्वेदं प्राच्योग्रामताबहुलाविष्टा. अथ यत्त्वेदं तृतीयसवने संस्वरमाणाश्चरन्ति. तस्मात्त्वेदं प्रत्यंचि दीर्घारण्यानि भवन्ति. तथाह यजमानः प्रमायुको भवति; तेनासंस्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातःसवन एवं माध्यंदिन एवं तृतीयसवन एवमु ह यजमानो उपमायुको भवति. स एतमेव शस्त्रेणानुपर्यावर्तत यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मद्रं तपति. तस्मान्मद्रया वाचा प्रातःसवने शंसेदथ यदाभ्यत्यथ बलीयस्तपति. तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यंदिने शंसेदथ यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति. तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेदेवं शंसेद्यदि वाच ईशीत; वाग्धि शस्त्रं यया तु वाचोत्तरोत्तरिण्योत्सहेत. समापनाय तया प्रतिपद्येतैत्सुशस्ततममिव भवति. स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति तं यदस्तमेतीति मन्यन्ते ऽन्ह एव; तदंतमित्वाथात्मानं विपर्यस्यते; रात्रीमेवावस्तात्कुरुते हःपरस्तादथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते रात्रेरेव तदंतमित्वाथात्मानं वि पर्यस्यते, उहरेवावस्तात्कुरुते; रात्रीं परस्तात्स वा एष न कदाचन निम्नोचति. न ह वै कदाचन निम्नोचत्येतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्रुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ४४ ॥ इत्यैतरेय ब्राह्मणे तृतीयपंचिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यज्ञो वै देवेभ्योन्नाद्यमुदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् यज्ञो वै नोन्नाद्यमुदक्रमीदन्विमं यज्ञमन्नमन्विछामेति ते ब्रुवन् कथमन्विछामेति ब्राह्मणेन च छंदोभिश्चेत्यब्रुवंस्ते ब्राह्मणं छंदोभिरदीक्षयंस्तस्यांतं यज्ञमतन्वतापि पत्नीः समयाजयंस्तस्मात्थाप्येतर्हि दीक्षणीयायामिष्टावां तमेव

यज्ञं तन्वते ; पिपलीः सं याजयंति. तमनु न्यायमन्ववायंस्ते प्राय-
णीयमतन्वत. तं प्रायणीयेन नेदीयोन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरंत.
तच्छंय्वंतमकुर्वंस्तस्मात्थाप्येतर्हि प्रायणीयं शंय्वंतमेव भवति. तमनु
न्यायमन्ववायंस्त आतिथ्यमतन्वत. तमातिथ्येन नेदीयोन्वागच्छंस्ते
कर्मभिः समत्वरंत. तदिळांतमकुर्वंस्तस्माद्वाप्येतर्हि आतिथ्यामिळांत-
मेव भवति. तमनु न्यायमन्ववायंस्त उपसदोतन्वत; तमुपसदभिर्नेदी-
योन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरंत. ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो-
देवता अयजंस्तस्मात्थाप्येतर्ह्युपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य
तिस्रो देवतो यजंति. तमनु न्यायमन्ववायंस्त उपवसथमतन्वत.
तमुपवसथ्येह न्यामुवंस्तमात्वांतं यज्ञमतन्वतापिपलीः समयाजयं-
स्तस्मात्थाप्येतर्ह्युपवसथांतमेव यज्ञं तन्वते ; पिपलीः सं याजयंति.
तस्मादेतेषु पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरामिवानुब्रूयादनूसारमिव
हि ते तमायंस्तस्मादुपवसथे यावत्या वाचा कामयीत तावत्यानु-
ब्रूयादाप्नोहि स तर्हि भवतीति तमाप्त्वा ब्रुवंतिष्ठस्व नोन्नाद्यायेति
स नेत्यब्रवीत्कथं वस्तिष्ठेयेति तानीक्षतैव तमब्रुवन्ब्राह्मणेन च न
छंदोभिश्च सयुग्भूत्वान्नाद्यायतिष्ठस्वेति तथेति. तस्मात्थाप्येतर्हि यज्ञः
सयुग्भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणेन च छंदोभिश्च ॥ ४५ ॥

त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियंते. जग्धं गीर्णं वातं ; तस्यैतदेव जग्धं यदा-
शंसमानमार्त्विज्यं कारयत. उत वामेदद्यादुत वामावृणीतेति तस्य
तत्पराडेव यथा जग्धं न हैव तद्यजमानं भुनक्त्यथ हैतदेव गीर्णं,
यद्विभ्यदार्त्विज्यं कारयत. उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञ-
वेशसं कुर्यादिति तस्य तत्पराडेव यथा गीर्णं ; न हैव तद्यजमानं भुन-
क्त्यथ हैतदेव वातं यदभिशस्यमानमार्त्विज्यं कारयते. यथा ह वा
इदं वातान्मुप्या बीभत्संत; एवं तस्माद्देवास्तस्य तत्पराडेव यथावातं

न हैव तद्यजमानं भुनक्ति. स एतेषां त्रयाणामाशानेयात्तं यद्येतेषां त्रयाणामेकं चिदकाममभ्याभवेत्तस्यास्ति वामदेव्यस्य स्तोत्रे प्रायश्चित्तिरिदं वा इदं वामदेव्यं. यजमानलोको ऽमृतलोकः; स्वर्गो लोकस्तत्त्रिभिरक्षरैरन्यूनं; तस्य स्तोत्र उपसृप्यत् त्रेधात्मानं विगृण्णीयात्पुरुष इति स एतेषु लोकेष्व्वात्मानं दधात्यस्मिन् यजमानलोकेस्मिन्नमृतलोकेस्मिन्स्वर्गे लोके स सर्वा दुरिष्टिमत्येत्यपि यदि समृत्त्या इव ऋत्विजः स्युरिति ह स्माहाथ हैतज्जपेदेवेति ॥ ४६ ॥

छंदांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा श्रान्तानि जघनार्धे यज्ञस्य तिष्ठन्ति. यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदेवं तेभ्य एतं मैत्रावरुणं पशु पुरोळाशमनु देविकाहवींषि निर्वपेद्; धात्रे पुरोळाशं द्वादशकपालं यो धाता स वषट्कारोनुमत्यै चरुं यानुमतिः सा गायत्री. राकायै चरुं या राका सा त्रिष्टुप्, सिनीवात्यै चरुं या सिनीवाली सा जगती; कुह्वै चरुं या कुहूः सानुष्टुप् एतानि वाव सर्वाणि छंदांसि, गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्यान्येतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्त, एतैर्ह वा अस्य छंदोभिर्यजतः; सर्वैश्छंदोभिरिष्टं भवति य एवं वेद. तद्वै यदिदमाहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति छंदांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं छंदांसि दधत्यननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद. तत्थैक आहुर्धातारमेव सर्वासां पुरस्तात्पुरस्तादाज्येन परि यजेत्तदासु सर्वासु मिथुनं दधातीति तदु वा आहुर्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते; यत्र समानीभ्यां ऋग्भ्यां समानेहन्यजतीति यदि ह वा अपि बन्ध इव जायाः; पतिर्वाव तासां मिथुनं तद्यदासां धातारं पुरस्ताद्यजति. तदासु सर्वासु मिथुनं दधातीति नु देविकानां ॥ ४७ ॥

अथ देवीनां सूर्याय पुरोळाशमेककपालं; यः सूर्यः स धाता

स उ एव वषट्कारो दिवे चरुं; या द्यौः सानुमतिः, सो एव गाय-
 न्युषसे चरुं; योषाः सा राका सो एव त्रिष्टुप् गवे चरुं; या गौः
 सा सिनीवाली सोएव जगती पृथिव्यै चरुं; या पृथिवी सा कुहूः
 सो एवानुष्टुबेतानि वाव सर्वाणि छंदांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागत-
 मानुष्टुभमन्व-यान्येतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्त. एतैर्ह
 वा अस्य छंदोभिर्यजतः सर्वेऽछंदोभिरिष्टं भवति य एवं
 वेद. तद्वै यदिदमाहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति
 छंदांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं छंदांसि दधत्यननुध्यायिनं लोकं
 जयति य एवं वेद. तत्थैक आहुः सूर्यमेव सर्वासां पुरस्तात्पुरस्ता-
 दाज्येन परि यजेत्तदासु सर्वासु मिथुनं दधातीति तदु वा आहु-
 र्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते; यत्र समानीभ्यां ऋग्भ्यां समानेहन्यज-
 तीति यदि ह वा अपि बद्ध इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं;
 तद्यदासां सूर्यं पुरस्ताद्यजति. तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति. ता या
 इमास्ता अमूर्या अमूस्ता इमा अन्यतराभिर्वाव तं काममाप्नोति य
 एतासूभयीषु ता उभयीर्गतश्रियः; प्रजातिकामस्य सन्निर्वपेन्नेत्वेषि-
 ष्यमाणस्य यदेना एषिष्यमाणस्य सन्निर्वपेदीश्वरो हास्य वित्ते देवा
 अरंतोर्यद्वा अयमात्मनेऽलममंस्तेति ताह शुचिवृक्षो गौपालाय नोवृ-
 त्थद्युन्नस्याभिप्रतारिणस्योभयीर्यज्ञे संनिरुवाप. तस्य ह रथगृत्संगा-
 हमानं दृष्ट्वोवाचेत्थमहमस्य राजन्यस्य देविकाश्च देवीश्चोभयीर्यज्ञे
 सममादयं; यदस्येत्यं रथगृत्सोगाहत इति चतुर्षांश्चि क्वचिनः शश्व
 त्थास्यते पुत्रनत्वार आसुः ॥ ४८ ॥

अभिष्टोमं वै देवा अश्रयंतोक्थान्यसुरास्ते समावद्दीर्या एवासन्न
 व्यावर्तत. तान् भरद्वाज ऋषीणामपश्यदिमे वा असुरा उक्थेषु
 श्रितास्तानेषां न कश्चन पश्यतीति सोमिमुदब्धयद्, त्यू पु ब्रवाणि

य इत्येतरागिर इत्यसुर्याह वा इतरा गिरः, सोमिरुपोत्तिष्ठन्ब्रवीत्किं
स्विदेव मह्यं कृशोदीर्घः ? पलितो वक्ष्यतीति भरद्वाजो ह वै कृशोदीर्घः
पलित आस सोब्रवीदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्तान्वो न कश्चन
पश्यतीति तानभिरश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवद्यदभिरश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवत्तत्सा-
कमश्वं सामाभवत्तत्साकमश्वस्य साकमश्वत्वं. तदाहुः साकमश्वेनो-
क्थानि प्रणयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्थानि यान्यन्यत्र साकमश्वदिति
प्रमंहिष्ठीयेन प्रणयेदित्याहुः प्रमंहिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्थेभ्यः
प्राणुदंत. तत्प्राहैव प्रमंहिष्ठीयेन नयेत्पसाकमश्वेन ॥ ४९ ॥

ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्थमश्रयंत. सोब्रवीदिंद्रः कश्चाहं
चेमानितो असुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद्भरुणस्तस्मादैंद्रावरुणं
मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसति. इंद्रश्च हि तान्वरुणश्च ततो नुदेतां; ते
वै ततो उपहता असुरा, ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थमश्रयंत. सोब्रवीदिंद्रः
कश्चाहं चेमानितो असुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद्बृहस्पतिस्त-
स्मादैंद्राबार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी; तृतीयसवने शंसतींद्रश्च हि तान्-
बृहस्पतिश्च ततो नुदेतां; ते वै ततो उपहता असुरा अछावाकस्योक्थ-
मश्रयंत. सोब्रवीदिंद्रः कश्चाहं चेमानितो असुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं
चेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादैंद्रावैष्णवमछावाकस्तृतीयसवने शंसतींद्रश्च
हि तान्विष्णुश्च ततो नुदेतां. इंद्रमिंद्रेण देवताः शस्यंते; इंद्रं वै
मिथुनं. तस्मात् इंद्रान्मिथुनं प्र जायते प्रजात्यै प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेदाथ हैते पोत्रियाश्च नेष्ट्रीयाश्च चत्वार ऋतुयाजाः,
षष्ठ ऋचः सा विराड् दशिनी; तद्विराजि यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठाप-
यंति प्रतिष्ठापयंति ॥ ५० ॥ इत्येतरयब्राह्मणे तृतीयपंचि-
कायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ इति तृतीयपंचिका समाप्ता.

अथ चतुर्थपंचिकाप्रारंभः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं ॥ देव्यै
 प्रथमेनान्हेंद्राय वज्रं समभरंस्तं द्वितीयेनान्हासिचंस्तृतीयेनान्हा
 प्रायछंस्तं चतुर्थेहन् प्राहरत्तस्माच्चतुर्थेहन् षोळशिनं शंसति.
 वज्रो वा एष यत्षोळशी तद्यच्चतुर्थेहन् षोळशिनं शंसति. वज्रमेव
 तत्प्र हरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं, योस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै. वज्रो वै
 षोळशी; पशव उक्थानि; तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति. तं यत्पर-
 स्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति. वज्रेणैव तत्षोळशिना पशून्यपरि गच्छति.
 तस्मात्पशवो वज्रेणैव षोळशिना परि गता मनुष्यानभ्युपावर्तते. तस्मा-
 दश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परि गत एव स्वयमात्मने त एव;
 वाचाभिषिष्य उपावर्तते. वज्रमेव षोळशिनं पश्यन्वज्रेणैव षोळशिना
 परि गतो वाग् धि वज्रो वाक् षोळशी. तदाहुः किं षोळशिनः षोळ-
 शित्वमिति षोळश स्तोत्राणां षोळश शस्त्राणां षोळशाभिरक्षरैरा-
 दत्ते; षोळशभिः प्रणौति षोळशपदान्निविदं दधाति. तत्षोळशिनः
 षोळशित्वं; द्वे वा अक्षरे अति रिच्येते षोळशिनोऽनुष्टुभमभिसं
 पन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनौ, सत्यानृते वाव ते अवत्येनं सत्यं नैन-
 मनृतं हिनस्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

गौरिवीतं षोळशि साम कुर्वीत; तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्ते-
 जो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं
 विद्वान् गौरिवीतं षोळशि साम कुरुते. नानदं षोळशि साम कर्तव्य
 मित्याहुरिंद्रो वै वृत्राय वज्रमुदयछत्तमस्मै प्राहरत्तमभ्यहनत्सोभि-
 हतो व्यनदद्यद् व्यनदत्तं नानदं सामाभवत्तं नानदस्य नानदत्वम्.
 अभ्रातृव्यं वा एतत् भ्रातृव्यहा साम यन्नानदमभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा
 भवति य एवं विद्वान्नानदं षोळशि साम कुरुते. तद्यदि
 नानदं कुर्युरविद्वतः षोळशी शंस्तव्यो; विद्वतासु हि तासु स्तुवते

यदि गौरिवीतं विदतः षोळशी शंसत्व्यो विदतासु हि तासु
स्तुवते ॥ २ ॥

अथातश्छंदांस्येव व्यतिषजति; आत्मा वहंतु हरयः, उपोषु शृणुहि
गिर इति गायत्रीश्च पंक्तीश्च व्यतिषजति. गायत्रो वै पुरुषः; पांक्ताः
पशवः. पुरुषमेव तत्पशुभिर्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति. यदु
गायत्री च पंक्तीश्च ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्व-
ज्जरूपान्नैति. यदिद्रपृतनाज्ये, यंते अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च
व्यतिषजत्यौष्णिहो वै पुरुषो बार्हताः पशवः; पुरुषमेव तत्पशुभि-
र्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति. यदुष्णिक् च बृहती च ते द्वे अनु-
ष्टुभौ तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्जरूपान्नैति; आधूर्षस्मै, ब्रह्मन्वी-
रब्रह्मकृतिं जुषाण इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति. द्विपाद्वै
पुरुषोवीर्यं त्रिष्टुप्पुरुषमेव तद्वीर्येण व्यतिषजति, वीर्यं प्रतिष्ठापयति.
तस्मात्पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तमो यदु द्विपदा
च विंशत्यक्षरा त्रिष्टुप् च, ते द्वे अनुष्टुभौ; तेनो वाचोरूपादनुष्टुभो-
रूपाद्वज्जरूपान्नैति; एष ब्रह्मा प्रतेमहे, विदथे शंसिषं हरी इति द्विप-
दाश्च जगतीश्च व्यतिषजति. द्विपाद्वै पुरुषो, जागताः पशवः; पुरुषमेव
तत्पशुभिर्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति. तस्मात्पुरुषः पशुषु प्रति-
ष्ठितोऽन्ति चैनानधि च तिष्ठति. वशेचास्य यदु द्विपदा च षोळशा
क्षरा जगती च; ते द्वे अनुष्टुभौ; तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ज-
रूपान्नैति. त्रिकद्व्येषु महिषोयवाशिरं, प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्यतिछंदसः
शंसति. छंदसां वै यो रसो उत्पक्षरत्सोतिछंदसमभ्यत्यक्षरत्तदतिछं-
दसी अतिछंदस्त्वं. सर्वेभ्यो वा एष छंदोभ्यः सन्निर्मितो यत्षोळशी त-
दतिछंदसः शंसति. सर्वेभ्य एवैनं तच्छंदोभ्यः सं निर्मिमीते सर्वेभ्य-
श्छंदोभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ ३ ॥

महानान्नीनामुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाम्यन्त-
 रिक्षलोको द्वितीयासौ लोकस्तृतीया; सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यः सन्नि-
 मिता यत्खोळशी. तद्यन्महानान्नीनामुपसर्गानुप सृजति; सर्वेभ्य एवैनं
 तल्लोकेभ्यः सन्निर्मिमीते; सर्वेभ्यो लोकेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना
 राभ्नोति य एवं वेद. प्र प्रवस्त्रिष्टुभमिषं, अर्चत प्रार्चत, यो व्यतीरंफा-
 णयदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति. तद्यथेह चेह चापथेन चरित्वा
 पंथानं पर्यवेयान्नादृक्तद्यत्प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति. स यो व्याप्तो-
 गतश्रीरिव मन्येताविद्वतं षोळशिनं शंसयेन्नेच्छंदसां कृच्छ्रादवपद्या
 इत्यथ यः पाप्मानमप जिघांसुः स्याद्विद्वतं षोळशिनं शंसयेद्; व्य-
 तिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना; व्यतिषक्तमेवास्मै तत्पाप्मानं. शमलमप-
 हंत्यप पाप्मानं हते य एवं वेद. उद्यद् ब्रध्नस्य विष्टपमित्युत्तमया परि-
 दधाति. स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं; स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं
 गमयति. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति. सर्वेभ्यो वा एष स
 सवनेभ्यः सन्निमित्तो यत्खोळशी, तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति
 यजति. पीतवद्वै प्रातःसवनं; प्रातःसवनादेवैनं तत्सन्निर्मिमीते ५थो
 इदं सवनं केवलं त इति माध्यंदिनं वै सवनं केवलं; माध्यंदिनादेवैनं
 तत्सवनात्सन्निर्मिमीते. ममत्वि सोमं मधुमन्तामिद्रेति मद्वद्वै तृतीयसवनं;
 तृतीयसवनादेवैनं तत्सन्निर्मिमीते. सत्रावृषं जठर आवृषस्वोति वृषण्वद्वै
 षोळशिनो रूपं. सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यः सन्निमित्तो यत्खोळशी,
 तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति. सर्वेभ्य एवैनं तत्सवनेभ्यः
 सन्निर्मिमीते; सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राभ्नोति य
 एवं वेद. महानान्नीनां पंचक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु;
 सर्वेभ्यो वा एष छंदोभ्यः सन्निमित्तो यत्खोळशी तद्यन्महानान्नीनां
 पंचाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छं-

दोभ्यः सन्निर्मिमीते; सर्वेभ्यश्छंदोभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राधोति
य एवं वेद ॥ ४ ॥

अहर्वै देवा अश्रयंत रात्रीमसुरास्ते समावद्दीर्या एवासन्न व्या-
वर्तत. सोब्रवीदिद्रः कश्चाहं चेमानितो ऽसुरान् रात्रीमन्ववेष्पाव इति
स देवेषु न प्रत्यार्विदद बिभयू रात्रेस्तमसा मृत्योस्तस्मात्प्राप्येतर्हि नक्तं
यावन्मात्रमिवैवापाक्रम्य बिभैति; तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव; तं वै
छंदांस्येवान्ववायंस्तं यच्छंदांस्येवान्ववायंस्तस्मादिद्रश्चैव छंदांसि च
रात्री बहंति. न निविच्छस्यते, न पुरोरुङ्गन धाय्या नान्या देवतेन्द्रश्च
त्येव छंदांसि च रात्री बहंति. तान्वै पर्यायैरेव पर्यायमनुदंत; यत्
पर्यायैः पर्यायमनुदंत; तत्पर्यायाणां पर्यायत्वं. तान्वै प्रथमेनैव पर्यायेण
पूर्वरात्रादनुदंत, मध्यमेन मध्यरात्रादुत्तमेनापररात्राद्. अपि शर्वर्या
अनुस्मसीत्यब्रुवन्नपिशर्वराणि खलु वा एतानि छंदांसि इति ह स्मा-
हेतानि ह्रीं रात्रेस्तमसो मृत्योर्बिभ्यतमत्यपारयंस्तदपि शर्वराणामपि
शर्वरत्वं ॥ ५ ॥

पांतमावो अंधस इत्यंधस्वत्यानुष्टुभा रात्रीं प्रतिपद्यत. आनुष्टुभी
वैरात्रिरेतद्रात्रिरूपमंधस्वत्यः पीतवत्यो मद्वत्यस्त्रिष्टुभो याग्या भवं-
त्यभिरूपा यद्यज्ञेभिरूपं तत्समृत्थं. प्रथमेन पर्यायेण स्तुवते; प्रथमा-
न्येव पदानि पुनराददते. यदेवैषामश्वा गाव आसंस्तदेवैषां तेनाददते.
मध्यमेन पर्यायेण स्तुवते. मध्यमान्येव पदानि पुनराददते. यदेवैषा
मनोरथा आसंस्तदेवैषां तेनाददत. उत्तमेन पर्यायेण स्तुवत; उत्तमा-
न्येव पदानि पुनराददते. यदेवैषां वासो हिरण्यं मणिरध्यात्ममासीत्त-
देवैषां तेनाददत. आ द्विषतो वसुदत्ते निरेनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो
नुदते य एवं वेद. पवमानवदहरित्याहु न रात्रिः पवमानवती कथमुभे-
पवमानवती भवतः! केन ते समावद्वाजौ भवत इति? यदेवैद्राय मद्ने-

सुतम्; इदं वसोसुतमंध, इदं ह्यन्वोजसासुतमिति स्तुर्विति च शंसंति च. तेन रात्रिः पवमानवती; तेनोभे पवमानवती भवतस्तेन ते समावद्भाजौ भवतः. पंचदशस्तोत्रमहरित्याहुर्न रात्रिः पंचदशस्तोत्रा ; कथमुभे पंचदशस्तोत्रे भवतः? केन ते समावद्भाजौ भवतः? इति द्वादश स्तोत्राण्यपिशर्वराणि. तिसृभिर्देवताभिः संधिना राथंतरेण स्तुवते. तेन रात्रिः पंचदशस्तोत्रा तेनोभे पंचदशस्तोत्रे भवतस्तेन ते समावद्भाजौ भवतः. परिमितं स्तुर्वत्यपरिमितमनु शंसति. परिमितं वै भूतमपरिमितं भव्यमपरिमितस्यावरुध्या इत्यति शंसति. स्तोत्रमिति वै प्रजात्मानमिति पशवस्तद्यस्तोत्रमिति शंसति. यदेवास्यात्यात्मानं तदेवास्यै तेनावरुंधे उवरुंधे ॥ ६ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थ-पंचिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ ओँ ॥ प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या सावित्रीं. तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छंस्तस्या एतत्सहस्रं वहतुमन्वा-करोद्, यदेतदाश्विनमित्याचक्षते; नाश्विनं हैव तद्यदर्वाक् सहस्रं-तस्मात्तत्सहस्रं वैव शंसेद्भूयो वा प्राश्य घृतं शंसेद्यथा ह वा इदं मनोवा रथो वाक्तो वर्तत एवं हैवाक्तो वर्तते. शकुनिरिवोत्पतिष्यन्ना-व्हयीत. तस्मिन् देवा न समजानत. ममेदमस्तु ममेदमस्त्विति ते संजा-नाना अब्रुवन्नाजिमस्यायामहै; स योन उज्जेष्यति. तस्येदं भविष्य-तीति ते अमेरेवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठामकुर्वत. तस्मादाभेयी प्रतिपद् भवत्याश्विनस्याभिर्होता गृहपातः स राजेति तत्थैक आहुर्, अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमित्येतया प्रतिपद्येत. दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्येति प्रथ-मयैव ऋचा काष्ठामाभोतीति तत्तन्नादृत्यं य एनं तत्र ब्रूयाद्, अभिमाभि-मिति वै प्रत्यपाद्यभिमापत्स्यतीति शश्वत्तथा स्यात्तस्मादभिर्होता

गृहपतिः स राजेत्येतयैव प्रतिपद्येत. गृहपतिवती प्रजातिमती शांता;
सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ ७ ॥

तासां वै देवतानामार्जि धावंतीनामभिसृष्टानामभिर्मुखं प्रथमः
प्रत्यपद्यत-तमश्विनावन्वागच्छतां. तमब्रूतामपोदित्यावां वा इदं जेष्या-
व इति स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति तथेति तस्मा अप्यत्रा-
कुरुतां. तस्मादामेयमाश्विने शस्यते ता उषसमन्वागच्छतां; तामब्रू-
तामपोदित्यावां वा इदं जेष्याव इति सा तथेत्यब्रवीत्तस्यै वै ममे-
हाप्यस्त्विति तथेति तस्या अप्यत्राकुरुतां. तस्मादुषस्यमाश्विने
शस्यते. तार्विद्रमन्वागच्छतां. तमब्रूतामावां वा इदं मघवं जेष्याव
इति न ह तं दधृषतुरपोदिहीति वक्तुं. स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममे-
हाप्यस्त्विति तथेति तस्मा अप्यत्राकुरुतां. तस्मादेंद्रमाश्विने शस्यते.
तदश्विना उदजयतामश्विनावाश्रुवातां; यदश्विना उदजयतामश्विना-
वाश्रुवातां. तस्मादेतदाश्विनमित्याचक्षते ऽश्रुते यद्यत्कामयते य एवं
वेद. तदाहुर्यच्छस्यत आमेयं शस्यत; उषस्यं शस्यत ऐंद्रमथ कस्मादे-
तदाश्विनमित्याचक्षत इत्यश्विनौ हि तदुदजयतामाश्विनावाश्रुवातां;
यदश्विना उदजयतामश्विनावाश्रुवातां. तस्मादेतदाश्विनमित्याच-
क्षते ऽश्रुते यद्यत्कामयते य एवं वेद ॥ ८ ॥

अश्वतरी रथेनागिराजिमधावत्तासां प्राजमानो योनिमकूलयत्त-
स्मात्ता न विजायंते. गोभिररुणैरुषा आजिमधावत्तस्मादुषस्यग-
तायामरुणमिवैव प्रभात्युषसोरूपमश्वरथेनेंद्र आजिमधावत्तस्मात्स
उच्चैर्घोष उपबृदिमान्क्षत्रस्य रूपमैंद्रो हि स गर्दभरथेनाश्विना उद-
जयतामश्विनावाश्रुवातां. यदश्विना उदजयतामश्विनावाश्रुवातां. तस्मा
त्ससृतजवो दुग्धदोहः; सर्वेषामेतर्हि वाहनानामनाशिष्टो रेतसस्त्वस्य
वीर्यं नाहरतां. तस्मात्स द्विरेता वाजी. तदाहुः सप्त सौर्याणि छंदांसि

शंसेद्यथैवामेयं यथोषस्यं यथाश्विनं सप्त वै देवलोकाः; सर्वेषु देव-
लोकेषु राभोतीति तत्तन्नादृत्यं. त्रीण्येव शंसेत्त्रयो वा इमे त्रिवृतो
लोका एषामेव लोकानामभिजित्यै. तदाहुरुदृत्यं जातवेदसमिति
सीर्याणि प्रति पद्येतेति तत्तन्नादृत्यं. यथैव गत्वा काष्ठामपराध्रुया-
त्तादृक्तत्, सूर्यो नो दिवस्पात्वित्येतेनैव प्रतिपद्येत. यथैव गत्वा काष्ठा-
मभिपद्येत तादृक्तदुदृत्यं जातवेदसमिति द्वितीयं शंसति. चित्रं देवा-
नामुदगादनीकमिति त्रैष्टुभमसौ वाव चित्रं देवानामुदेति तस्मादेत-
च्छंसति. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति जागतं तद्वाशीः पद-
माशिषमेवैतेनाशास्त आत्मने यजमानाय च ॥ ९ ॥

तदाहुः सूर्यो नाति शस्यो, बृहती नातिशस्या यत्सूर्यमति शंसेद्;
ब्रह्मवर्चसमतिपद्येत. यद्बृहतीमतिशंसेत्पाणानतिपद्येतेति इंद्र क्र-
तुं न आभरेत्येन्द्रं प्रगार्थं शंसति. शिक्षाणो अस्मिन्युरुहूतयामनि, जी-
वाज्योतिरशीमहीत्यसौ वाव ज्योतिस्तेन सूर्यं नातिशंसति. यदु
बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहती नातिशंसति. अभित्वा शूर नोनम इति
राथंतरीं योनिं शंसति; राथंतरेण वै संधिनाश्विनाय स्तुवते. तद्य-
द्राथंतरीं योनिं शंसति रथंतरस्यैव स योनित्वाय. ईशानमस्य जगतः
स्वर्दृशमित्यसौ वाव स्वर्दृक्तेन सूर्यं नाति शंसति. यदु बार्हतः
प्रगाथस्तेन बृहती नातिशंसति. बहवः सूरचक्षस इति मैत्रावरुणं
प्रगार्थं शंसत्यहव मित्रोरात्रिर्वरुण, उभे वा एषो ऽहोरात्रे आरभते
योऽतिरात्रमुपैति. तद्यन्मैत्रावरुणं प्रगार्थं शंसत्यहोरात्रयोरेवैनं
तत्प्रतिष्ठापयति. सूरचक्षस इति तेन सूर्यं नाति शंसति; यदु बार्हतः
प्रगाथस्तेन बृहती नातिशंसति. महीद्यौः पृथिवी चनस्, तेहि द्यावापृथि-
वी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीये शंसति. द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे इयमे-
वेह प्रतिष्ठा सावमुन्नतद्यद्द्यावापृथिवीये शंसति. प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्र-

तिष्ठापयति. देवो देवी धर्मणासूर्यः शुचिरिति तेन सूर्यं नातिशंसति. यदु गायत्री च जगती च ते द्वे बृहत्या तेन बृहती नातिशंसति. विश्वस्य देवीमृचयस्य जन्मनो नयारोषातिनग्रभदिति द्विपदां शंसति. चितैधमुक्थमिति ह स्म वा एतदाचक्षते. यदेतदाश्विनं निर्ऋतिर्ह स्म पाशिन्युपास्ते; यदैव होता परिधास्यत्यथ पाशान् प्राति मोक्ष्यामीति ततो वा एतां बृहस्पतिर्द्विपदामपश्यन्नयारोषाति न ग्रभदिति तया निर्ऋत्याः पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यत्तद्यदेतां द्विपदां होता शंसति. निर्ऋत्या एव तत्पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यति. स्वस्त्येव होतो-
मुच्यते; सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वमायुरेति य एवं वेद. मृचयस्य जन्मन इत्यसौ वाव मर्चयतीव तेन सूर्यं नातिशंसति. यदु द्विपदा पुरुषच्छंदसं सा सर्वाणि छंदांस्यभ्याप्ता तेन बृहती नाति शंसति ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्पत्याया परि दधाति. ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मण्येवैनं तद-
ततः प्रतिष्ठापयति; एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इत्येतया परि दध्यात्प्र-
जाकामः पशुकामो; बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्त इति प्रजया वै सुप्रजा
वीरवान्वयं स्याम पतयो रयीणामिति प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीर-
वान् भवति यत्रैवं विद्वानेतया परि दधाति. बृहस्पते अतियदर्यो अर्हा-
दित्येतया परि दध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामो ऽतीववान्यान्ब्रह्म-
वर्चसमर्हति. द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वाव वै ब्रह्म-
वर्चसं भाति. यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं
तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं; ब्रह्मवर्चसी
ब्रह्मयशसी भवति यत्रैवं विद्वानेतया परि दधाति. तस्मादेवं विद्वानेत-
यैव परि दध्याद् ब्राह्मणस्पत्या तेन सूर्यं नातिशंसति. यदु त्रिष्टुभं त्रिः
शंसति; सा सर्वाणि छंदांस्यभ्याप्ता तेन बृहती नातिशंसति. गायत्र्या

९४ ऐतरेयब्राह्मणे चतुर्थपंचिका ११, १२, १३.

च त्रिष्टुभा च वषट्कुर्याद् ब्रह्म वै गायत्री वीर्यं त्रिष्टुब्ब्रह्मणैव तद्वीर्यं सं दधाति. ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी वीर्यवान् भवति यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्करोति. अश्विना वायुना युवं सुदक्षा, उभा पिबतमश्विनेति गायत्र्या च विराजा च वषट्कुर्याद्; ब्रह्म वै गायत्र्यन्नं विराड् ब्रह्मणैव तदन्नाद्यं सं दधाति. ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति, ब्रह्माद्यमन्नमस्ति यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा च वषट्करोति. तस्मादेवं विद्वान्गायत्र्याचैव विराजा च वषट्कुर्यात्. प्रवामंभांसिमद्यान्यस्थुर, उभा पिबतमश्विनेत्येताभ्यां ॥ ११ ॥

चतुर्विंशमेतदहरूपयंत्यारंभणीयमेतेन वै संवत्सरमारभंत. एतेन स्तोमांश्च छंदांसि चैतेन सर्वा देवता, अनारब्धं वै तच्छंदो नारब्धा सा देवता यदेतस्मिन्नहनि नारभंते. तदारंभणीयस्यारंभणीयत्वं. चतुर्विंशः स्तोमो भवति. तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वं; चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा; अर्धमासश्च एव तत्संवत्सरमारभंत. उक्थ्यो भवति; पशवो वा उक्थानि पशूनामवरुध्यै. तस्य पंचदश स्तोत्राणि भवति. पंचदश शस्त्राणि समासो मासश्च एव तत्संवत्सरमारभंते. तस्य षष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संवत्सरस्याहान्यहश्च एव तत्संवत्सरमारभंते; ऽभिष्टोम एतदहः स्यादित्याहुरभिष्टोमो वै संवत्सरो; न वा एतदन्यो ऽभिष्टोमादहर्दाधार न विव्याचेति स यद्यभिष्टोमः स्यादष्टाचत्वारिंशास्त्रयः पवमानाः स्युश्चतुर्विंशतीतराणि स्तोत्राणि तदु षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संवत्सरस्याहान्यहश्च एव तत्संवत्सरमारभंत. उक्थ्य एव स्यात्पशुसमृत्थो यज्ञः पशुसमृत्थ सत्रं सर्वाणि चतुर्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षाध्येतदहश्चतुर्विंशं तस्मादुक्थ्य एव स्यात् ॥ १२ ॥

बृहद्रथंतरे सामनी भवत; एते वै यज्ञस्य नावौ संपारिण्यौ. यद्वृ-

हद्रथंतरे ताभ्यामेव तत्संवत्सरं तरंति. पादौ वै बृहद्रथंतरे शिर एतद-
हः पदाभ्यामेव तच्छ्रियं शिरोभ्यायंति. पक्षौ वै बृहद्रथंतरे; शिर एत-
तदहः पक्षाभ्यामेव तच्छ्रियं शिरोभ्यायुवते. ते उभे न समवसृज्ये;
य उभे समवसृजेयुर्यथैव छिन्ना नौर्बधनात्तीरं तीरमृच्छंती प्लवैतैवमेव
ते सत्रिणस्तीरं तीरमृच्छंतः प्लवेरन्. य उभे समवसृजेयुस्तद्यादि रथं-
तरमवसृजेयुर्बृहत्तैवोभे अनवसृष्टे. अथ यदि बृहदवसृजेयू रथंतरे-
णैवोभे अनवसृष्टे; यद्वै रथंतरं तद्वै रूपं. यद्बृहत्तद्वैराजं यद्रथंतरं
तच्छाक्करं यद्बृहत्तद्वैवतमेवमेते उभे अनवसृष्टे भवतो; ये वा एवं
विद्वांस एतदहरूपयत्याप्त्वा वै ते ५६ःशः संवत्सरमाप्त्वार्षमासश
आप्त्वा मासश आप्त्वा स्तोमांश्च छंदांसि च आप्त्वा सर्वा देवता
स्तप एव तप्यमानाः सोमपीथं भक्षयंतः संवत्सरमभिषुण्वंत आसते;
ये वा अत ऊर्ध्वं संवत्सरमुपयंति. गुरुं वै ते भारमाभि नि दधते; सं
वै गुरुभारः शृणाल्यथ य एनं परस्तात् कर्मभिरापत्वा ५७स्तादुपैति
स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते ॥ १३ ॥

यद्वै चतुर्विंशं तन्महाव्रतं; बृहद्विवे नात्र होता रेतःसिंचति. तददो
महाव्रतीयेनान्हा प्र जनयति. संवत्सरे संवत्सरे वै रेतःसिक्तं जायते.
तस्मात्समानं बृहद्विवो निष्केवल्यं भवत्येष ह वा एनं परस्तात्कर्मभि-
राप्त्वा वस्तादुपैति य एवं विद्वानेतदहरूपैति. स्वस्ति संवत्सरस्य
पारमश्रुते य एवं वेद. यो वै संवत्सरस्यावारं च पारं च वेद स
वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते अतिरात्रो वा. अस्य प्रायणीयो वार-
मुदयनीयः पारं स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद. यो वै
संवत्सरस्यावरोधनं चोद्रोधनं च वेद स वै स्वस्ति संवत्सरस्य
पारमश्रुते अतिरात्रोऽवा. अस्य प्रायणीयो अवरोधनमुदयनीय उद्रो-
धनं; स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद. यो वै संवत्सरस्य

९६ ऐतरेयब्राह्मणे चतुर्थपंचिका १४, १५, १६.

प्राणोदानौ वेद स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते अतिरात्रो वा अस्य प्रायणीयः प्राण उदान उदयनीयः स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद ॥ १४ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपंचिकायां द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यत्ययं वै लोको ज्योतिरंतरिक्षं गौरसौ लोक आयुः स एवैष उत्तरस्थो ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि गौरायुर्ज्योतिरिति त्रीण्ययं वै लोको ज्योतिरसौ लोको ज्योतिस्ते एते ज्योतिषोऽभयतः सं लोके ते तेनैतेनोभयतो ज्योतिषा षळहेन यंति. तद्यदेतेनोभयतो ज्योतिषा षळहेनयंत्यनयोरेव तल्लोकयोरुभयतः प्रति तिष्ठंतो यंत्यस्मिंश्च लोके अमुंश्चोभयोः परि यद्वा एतेदेव चक्रं यदभिप्लवः षळहस्तस्य यावभितो अग्निष्टोमौ तौ प्रधीये, चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्नभ्यं गच्छति. वैवर्तमानेन यत्र कामयते तत्स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद. यो वै तद्देव यत्प्रथमः षळहः स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते, यस्तद्देव यद्वितीयो यस्तद्देव यत्तृतीयो यस्तद्देव यच्चतुर्थो यस्तद्देव यत्पंचमः ॥ १५ ॥

प्रथमं षळहमुपयंति. षळहानि भवंति, षड्वा ऋतव ऋतुश एव तत्संवत्सरमाप्नुवंत्यृतुशः संवत्सरे प्रतितिष्ठंतो यंति. द्वितीयं षळहमुपयंति; द्वादशाहानि भवंति; द्वादश वै मासा, मासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवंति. मासशः संवत्सरे प्रतितिष्ठंतो यंति. तृतीयं षळहमुपयंत्यष्टादशाहानि भवंति. तानि द्वेधा नवान्यानि नवान्यानि; नव वै प्राणा नव स्वर्गा लोकाः; प्राणांश्चैव तत्स्वर्गांश्च लोकानाप्नुवंति. प्राणेषु चैव तत्स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठंतो यंति. चतुर्थं षळहमुपयंति. चतुर्विंशतिरहानि भवंति; चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा; अर्धमासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवंत्यर्धमासशः संवत्सरे प्रतितिष्ठंतो यंति; पंचमं

षळहमुपयंति, त्रिंशदहानि भवंति. त्रिंशदक्षरा वै विराड् विराळं नाद्यं विराजमेव तन्मासि मास्यभिसंपादयंतो यंत्यन्नाद्यकामाः खलु वै सत्रमासत. तद्यद्विराजं मासि मास्यभिसंपादयंतो यंत्यन्नाद्यमेव तन्मासि मास्यवरुंधानां यंत्यस्मै च लोकायामुष्मै चोभाभ्यां ॥ १६ ॥

गवामयनेन यंति ; गावो वा आदित्या आदित्यानमेव तदयने न यंति. गावो वै सत्रमासत ; शफां छृंगाणि सिषासत्यस्तासां दशमे मासि शफाः शृंगाण्यजायंत. ता अब्रुवन् यस्मै कामायादीक्षामह्या पाम तमुत्तिष्ठामेति ता या उदतिष्ठंस्ता एताः शृंगिण्यो ; ५थ याः समापयिष्यामः. संवत्सरमित्यासत ; तासामश्रुत्वया शृंगाणि प्रावर्तंत. ता एतास्तूपरा ऊर्जं त्वसुन्वंस्तस्मादु ताः सर्वानृतून्प्राप्त्वोत्तरमुत्तिष्ठंत्यूर्जे ह्यसुन्वत्सर्वस्य वै गावः प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गताः ; सर्वस्य प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गच्छति य एवं वेद. आदित्याश्च ह वा अंगिरसश्च स्वर्गे लोके स्पर्धत. वयं पूर्वं एष्यामो वयमिति ते हादित्याः पूर्वं स्वर्गे लोकं जग्मुः ; पश्चेवांगिरसः षष्ठ्यां वा वर्षेषु. यथा वा प्रायणीयो ऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः ; सर्वे ऽभिप्लवाः षळहा आक्ष्यंत्यन्यान्यहानि तदादित्यानामयनं. प्रायणीयो ऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः ; सर्वे पृष्ठयाः षळहा आक्ष्यंत्यन्यान्यहानि तदैंगिरसामयनं. सा यथास्त्रुतिरंजसायन्येवमभिप्लवः षळहः ; स्वर्गस्य लोकस्याथ यथा महापथः पर्याण एवं पृष्ठयः षळहः स्वर्गस्य लोकस्य ; तद्यदुभाभ्यां यंत्युभाभ्यां वै यन्न रिप्यत्युभयोः कामयोरुपाप्स्ये यश्चाभिप्लवे षळहे यश्च पृष्ठये ॥ १७ ॥

एकविंशमेतदहरुपयंति विषुवंतं मध्य संवत्सरस्यैतेन वै देवा ; एकविंशेनादित्यं स्वर्गाय लोकायोदयछंत्स एष इति एकविंशस्तस्य दशावस्तादहानि दिवाकीर्त्यस्य भवंति, दश परस्तान्मध्य एकविंश उभयतो विराजि प्रतिष्ठित ; उभयतो हि वा एष विराजि प्रतिष्ठित

स्तस्मादेषोत्तरेमांलोकान्यन्न व्यथते. तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गालोकादवपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात्प्रत्युत्तभुवन्-
स्तोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽतिपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात्प्रत्युत्तभुवन्. स्तोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्त त्रयोऽवस्तात्सप्तदशा भवन्ति; त्रयः परस्तान्मध्य एष एकविंश उभयतः स्वरसामभिर्धृत; उभयतो हि वा एष स्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेषोत्तरेमां-
लोकान्यन्न व्यथते. तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गालोकादवपाताद-
बिभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात्प्रत्युत्तभुवन्स्तोमा वै परमाः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽतिपातादबिभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात्प्रत्य-
स्तभुवन्स्तोमा वै परमाः स्वर्गा लोकास्तत्रयोऽवस्तात्सप्तदशा भवन्ति, त्रयः परस्तात्ते द्वौ द्वौ संपद्यत्रयश्चतुर्ऽस्त्रशा भवन्ति. चतुर्ऽस्त्रशो वै स्तोमानामुत्तमस्तेषु वा एष एतदध्याहितस्तपति; तेषु हि वा एष-
एतदध्याहितस्तपति. स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्माद्भूताद्भविष्यतः सर्वमेवेदमतिरोचते यदिदं किंचोत्तरो भवति. यस्मादुत्तरो बुभूषति तस्मादुत्तरो भवति य एवं वेद ॥ १८ ॥

स्वरसान्न उपयंतीमेवै लोकाः; स्वरसामान इमान्वै लोकान्स्वरसा-
मभिरसृण्वंस्तत्स्वरसान्नां स्वरसामत्वं. तद्यत्स्वरसान्न उपयंत्येष्वेवैनं
तल्लोकेष्वभजन्ति. तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रल्लयादबिभयुः. समा
इव वै स्तोमा अविगूळ्हा इवेमेह न प्रल्लियेरन्निति तांस्सर्वैः स्तोमैरव-
स्तात्पर्यार्षित्सर्वैः पृष्ठैः परस्तात्तद्यदभिजित्सर्वस्तोमोऽवस्तात्भवति. वि-
श्वजित्सर्वपृष्ठैः परस्तात्तत्सप्तदशानुभयतः पर्यृषन्ति धृत्या अप्रल्लयाय.
तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गालोकादवपातादबिभयुस्तं पंचमी रश्मि-
भिरुदवयन्; रश्मयो वै दिवाकीर्त्यानि महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं भवति.
विकर्णं ब्रह्म साम भासमभिष्टोमसामोभे बृहद्रथंतरे पवमानयोर्भवत

स्तदादित्यं पंचभी रश्मिभिरुदयंति धृत्या अनवपातायोदित आदित्ये
प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति. सौर्यं पशुमन्य-
गश्वेतं सवनीयस्योपालंभ्यमालभेरत्सूर्यदेवत्यं ह्येतदहरेकविंशतिं
सामिधेनोरनुब्रूयात्प्रत्यक्षात्स्येतदहरेकविंशमेकपंचाशतं द्विपंचाशतं
वा शस्त्वा मध्ये निविदं दधाति. तावतीरुत्तराः शंसति. शतायुर्वै
पुरुषः शतवीर्यः शतेंद्रिय आयुष्येवेनं तद्दीर्यं इंद्रिये दधाति ॥१९॥

दूरोहणं रोहति. स्वर्गो वै लोको दूरोहणं; स्वर्गमेव तं लोकं रोहति
य एवं वेद. यदेव दूरोहणां असौ वै दूरोहो यो असौ तपति कश्चिद्वा
अत्र गच्छति. स यद्दूरोहणं रोहत्येतमेव तद्रोहति हंसवत्यारोहति.
हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषद्, वसुरंतरिक्षसदित्येष वै वसुरंत-
रिक्षसत्, होता वेदिषदित्येष वै होता वेदिषद्; अतिथिर्दुरोणसदित्येष
वा अतिथिर्दुरोणसन्, नृषदित्येष वै नृषद्, वरसदित्येष वै वरसद्वरं वा
एतत्सद्यनां यस्मिन्नेष आसन्नस्तपति, ऋतसदित्येष वै सत्यसद्; व्योम
सदित्येष वै व्योमसद् व्योमवा एतत्सद्यनां यस्मिन्नेष आसन्नस्त-
पति; अब्जा इत्येष वा अब्जा अब्जो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं
प्रविशति; गोजा इत्येष वै गोजा; ऋतजा इत्येष वै सत्यजा;
अद्रिजा इत्येष वा अद्रिजा; ऋतामित्येष वै सत्यमेष एतानि
सर्वाण्येष ह वा अस्य छंदस्सु प्रत्यक्षतमादिव रूपं. तस्माद्यत्र
क्वचिद् दूरोहणं रोहेत्सवत्यैवरोहेत्ताक्ष्यै स्वर्गकामस्य रोहेत्ताक्ष्यौ
ह वा एतं पूर्वाध्वानमैद्यत्रादौ गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोममाहरत्तद्यथा
क्षेत्रज्ञमध्वनः पुर एतारं कुर्वीत तादृक्तद्यदेवताक्ष्यै उयं वै ताक्ष्यौ
यो उयं पवत एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोळ्हा. त्यमूषु वाजिनं
देवजुतमित्येष वै वाजी देवजुतः, सहावानं तरुतारं रथानामित्येष
वै सहावांस्तरुतैष हीमाल्लोकांस्तद्यस्तरति; अरिष्टनेमिं पृतनाज-

१०० ऐतरेयब्राह्मणे चतुर्थपंचिका २०, २१, २२.

माशुमित्येष वा अरिष्टनेमिः पृतनाजिदाशुः; स्वस्तय इति स्वस्तिता-
माशास्ते. ताक्ष्यमिहाहुवेमेति वह्यत्येवैनमेतद्. इंद्रस्येव रातिमाजोहु-
वानाः स्वस्तय इति स्वस्तितामेवाशास्ते. नावमिवारुहेमेति समेवैन-
मेतदधिरोहति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै संपत्यै संगत्या; उर्वी न पृथ्वी
बहुले गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषामेतीमे ऐवैतदनुमंत्रयत आच
पराचमेष्यं. त्सद्यश्चिद्यः शवसा पंचकृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्तताने-
ति प्रत्यक्षं सूर्यमभिवदति. सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मावरंते यु-
वतिर्न शर्यामित्याशिषमेवेतेनाशास्त आत्मने च यजमानेभ्यश्च ॥ २० ॥

आहूय दूरोहणं रोहति. स्वर्गौ वै लोको दूरोहणं. वागाहावो ब्रह्म
वै वाक्स यदाव्हयते तद् ब्रह्मणाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति. स पच्छः
प्रथमं रोहतीमं तं लोकमाप्नोत्यथार्धर्चशोतरिक्षं तदाप्नोत्यथ त्रिप-
द्यामुं तं लोकमाप्नोत्यथ केवल्या तदेतस्मिन्प्रति तिष्ठति य एष
तपति. त्रिपद्या प्रत्यवरोहति यथाशाखां धारयमाणस्तदमुष्मि लोके
प्रति तिष्ठत्यर्धर्चशोतरिक्षे पच्छो ऽस्मि लोक आप्स्वैव तत्स्वर्गं लोकं यज-
माना अस्मि लोके प्रति तिष्ठत्यथ य एककामाः स्युः स्वर्गकामाः परा-
चमेव तेषां रोहेत्ते जयेयुर्हैव स्वर्गं लोकं नेत्वेवास्मि लोके ज्योगिव
वसेयुर्मिथुनानि सूक्तानि शस्यंते. त्रैष्टुभानि च जागतानि च मिथुनं
वै पशवः पशवश्छंदांसि पशूनामवरुध्यै ॥ २१ ॥

यथा वै पुरुष एवं विषुवास्तस्य यथादक्षिणो ऽर्ध एवं पूर्वो ऽर्धो विषु-
वतो यथोत्तरो ऽर्ध एवमुत्तरो ऽर्धो ऽविषुवतस्तस्मादुत्तर इत्याचक्षते;
प्रबाहुक्सतः शिर एव विषुवान्बिदलसांहित इव वै पुरुषस्तत्थापि-
स्यूमेव मध्ये शीर्णो विज्ञायते. तदाहुर्विषुवत्येवैतदहः शंसेद्विषुवान्वा
एतदुक्त्यानामुक्थं विषुवान् विषुवानिति ह विषुवंतो भवंति श्रेष्ठताम-
श्रुवत इति तत्तन्नादृत्यं संवत्सर एव शंसेद्रेतो वा एतत्संवत्सरं दध-

तो यांति. यानि वै पुरा संवत्सराद्वेतांसि जायंते, यानि पंचमास्यानि
यानि षाण्मास्यानि स्त्रीव्यंति वै तानि न वैतैर्भुजतेथ यान्येव दश-
मास्यानि जायंते, यानि सांवत्सरिकाणि तैर्भुजते. तस्मात्संवत्सर एवै-
तदहः शंसेत्संवत्सरो ह्येतदहरामोति, संवत्सरं ह्येतदहरामुवंत्येष ह
वै संवत्सरेण पाप्मानमपहत एष विषुवतांगेभ्यो हिव मासैः पाप्मानम-
पहते; शीर्ष्णो विषुवताप संवत्सरेण पाप्मानं हते उप विषुवता य एवं
वेद. वैश्वकर्मणमृषभं सवनीयस्योपालभ्यमालभेरं; द्विरूपमुभयत एतं
महाव्रतीये ऽहर्नीद्रो वै वृत्रं हत्वा विश्वकर्माभवत्प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा
विश्वकर्माभवत्संवत्सरो विश्वकर्मेद्रमेव तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं
विश्वकर्माणमाप्नुवंतींद्र एव तदात्मनि प्रजापतौ संवत्सरे विश्वकर्मण्यं-
ततः प्रति तिष्ठति. प्रति तिष्ठति य एवं वेद य एवं वेद ॥ २२ ॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपंचिकायां तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयांस्यामिति स तपो तप्यत; स
तपस्तप्त्वेमं द्वादशाहमपश्यदात्मन एवांगेषु च प्राणेषु च ; तमात्मन
एवांगेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च द्वादशधा निरमिमीत. तमाहरत्तेनायजत.
ततो वै सो भवदात्मना प्र प्रजया पशुभिरजायत; भवत्यात्मना प्र
प्रजया पशुभिर्जायते य एवं वेद. सो कामयत कथं नु गाय-
त्र्या सर्वतो द्वादशाहं परिभूय सर्वामृत्विमृध्रयामिति? तं वै तेज-
सैव पुरस्तात्पर्यभवच्छंदोभिर्मध्यतो ऽक्षरैरुपरिष्ठाद् गायत्र्या सर्वतो-
द्वादशाहं परिभूय सर्वामृत्विमाभ्रौत्सर्वामृत्विमृध्नोति य एवं वेद.
यो वै गायत्रीं पक्षिणीं चक्षुष्मतीं ज्योतिष्मतीं भास्वतीं वेद गायत्र्या
पक्षिण्या चक्षुष्मत्या ज्योतिष्मत्या भास्वत्या स्वर्गे लोकमेत्येषा वै
गायत्री पक्षिणी चक्षुष्मती ज्योतिष्मती भास्वती यद् द्वादशाहस्तस्य
यावभितो ऽतिरात्रौ तौ पक्षी यावंतराभिष्टोमौ ते चक्षुषी; ये ऽष्टौ मध्य-

उक्थ्याः स आत्मा; गायत्र्या पक्षिण्या चक्षुष्मत्या ज्योतिष्मत्या भास्वत्या स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २३ ॥

त्रयश्च वा एते च्यहा आदशममहराद्वावतिरात्रौ यद्द्वादशाहो. द्वादशाहानि दीक्षितो भवति यज्ञिय एव तैर्भवति. द्वादश रात्रिरूपसद उपैति; शरीरमेव ताभिर्धूनुते; द्वादशाहं प्रसुतो भूत्वा शरीरं धूत्वा शुत्थः पूतो देवता अप्येति य एवं वेद. षट्त्रिंशदहो वा एष यद् द्वादशाहः; षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती, बृहत्या वा एतदयनं यद् द्वादशाहो बृहत्या वै देवा इमां लोकानाश्रुवत. ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्रुवत दशभिरंतरिक्षं दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो दिशो द्वाभ्यामेवास्मिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्; प्रति तिष्ठति य एवं वेद. तदाहुर्यदन्यानि छंदांसि वर्षीयांसि भूयोक्षरतराण्यथ कस्मादेतां बृहतीत्याचक्षत इत्येतया हि देवा इमां लोकानाश्रुवत. ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्रुवत दशभिरंतरिक्षं दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो दिशो द्वाभ्यामेवास्मिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्. तस्मादेतां बृहतीत्याचक्षतेऽश्रुते यद्यत्कामयते य एवं वेद ॥ २४ ॥

प्रजापतियज्ञो वा एष यद् द्वादशाहः; प्रजापतिर्वा एतेनाग्रे यजत द्वादशाहेन. सो ब्रवीदृतुंश्च मासांश्च याजयत मा द्वादशाहेनेति तं दीक्षयित्वा ऽनपक्रमं गमयित्वा ब्रुवं देहि नूनो ऽथ त्वा याजयिष्याम इति तेभ्य इषमूर्जं प्रायच्छस्तेषोर्गृत्तुषु च मासेषु च निहिता ददतं वैते तमयाजयंस्तस्माद् ददद्याज्यः प्रतिगृहंतो वैते तमयाजयंस्तस्मात्प्रति गृहता याज्यमुभये राभ्रवंति य एवं विद्वांसो यजंते च याजयंति च. ते वा इमं ऋतवश्च मासाश्च गुरव इवामन्यंत. द्वादशाहे प्रतिगृह्यते ब्रुवन्मजापतिं याजय नो द्वादशाहेनेति स तथेत्यब्रवीत्ते वै दीक्षध्वमिति ते पूर्वपक्षाः पूर्वं दीक्षंत ते प्राप्मानमपाहत; तस्मात्ते दिवैव दिवैव ह्यपहत

पाप्मानो उपरपक्षा अपरे दीक्षंत; तेन तरां पाप्मानमपाहत. तस्मात्ते तम इव तम इव ह्यनपहत पाप्मानस्तस्मादेवं विद्वां दीक्षमाणेषु पूर्वः पूर्व एव दिदीक्षिषेताप पाप्मानं हते य एवं वेद. स वा अयं प्रजापतिः संवत्सर ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत्ते वा इम ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठंस्त एते अन्योन्यस्मिन्मतिष्ठिता एवं ह वाव स ऋत्विजि प्रति तिष्ठति यो द्वादशाहेन यजते. तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन नेदयं मयि प्रति तिष्ठादिति ज्येष्ठयज्ञो वा एष यद् द्वादशाहः, स वै देवानां ज्येष्ठो य एतेनाग्रे यजत. श्रेष्ठयज्ञो वा एष यद् द्वादशाहः स वै देवानां श्रेष्ठो य एतेनाग्रे यजत. ज्येष्ठः श्रेष्ठो यजेत कल्याणीह समाभवति. न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन नेदयं मयि प्रति तिष्ठादिति द्वादशाय वै देवा ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठ्याय नातिष्ठंत. सो ब्रवीद्बृहस्पतिं याजय मा द्वादशाहेनेति तम याजयन्ततो वै तस्मै देवा ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठ्यायातिष्ठंत. तिष्ठंते उस्मै स्वाज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठ्याय समस्मिन् स्वाः श्रेष्ठतायां जानते य एवं वेद. ऊर्ध्वो वै प्रथमस्यहस्तिर्यङ्मध्यमोऽर्वाङुत्तमः; स यदूर्ध्वः प्रथमस्यहस् तस्मादयममिर्ूर्ध्व उद्दीप्यत; ऊर्ध्वा ह्येतस्य दिग्यन्तिर्यङ् मध्यमस्तस्मादयं वायुस्तिर्यङ् पवते तिरश्चीरापो वहंति; तिरश्चीह्येतस्य दिग्यदर्वाङुत्तमस्तस्मादसावर्वाङ् तपत्यर्वाङ् वर्षत्यर्वाचि नक्षत्राण्यर्वाची ह्येतस्य दिक्; सम्यंचो वा इमे लोकाः सम्यंच एते त्र्यहाः सम्यंचो स्मा इमे लोकाः श्रियै दीदाति य एवं वेद ॥ २५ ॥

दीक्षा वै देवेभ्यो उपाक्रामन्तां वासंतिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुजत. तां वासंतिकाभ्यां मासाभ्यां नोदामुवंस्तां ग्रैष्माभ्यां तां वार्षिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां हैमंतिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुजत. तां हैमंतिकाभ्यां

मासाभ्यानोदाप्रवंस्तां शैशिराभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत. तां शैशि-
राभ्यां मासाभ्यामाप्रवन्नाप्रोति यमीप्सति, नैनं द्विषं नाप्रोति य एवं
वेद. तस्माद्यं सत्रिया दीक्षोपनमेदेतयोरेव शैशिरयोर्मासयोरगत-
योर्दीक्षेत साक्षादेव तदीक्षायामागतायां दीक्षते प्रत्यक्षादीक्षां
परिगृण्हाति. तस्मादेतयोरेव शैशिरयोर्मासयोरगतयोर्धैचैव ग्राम्याः
पशवो ये चारण्या अणिमाणमेव तत्परुषिमाणं नियन्ति. दीक्षारूपमेव
तदुप निप्लवन्ते. स पुरस्तादीक्षायाः प्राजापत्यं पशुमालभते. तस्य
सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै
तस्याग्निं यो जामदग्न्यो भवन्ति. तदाहुर्यदन्येषु पशुषु यथ ऋष्याग्निं यो
भवन्त्यथ कस्मादस्मिन्सर्वेषां जामदग्न्य एवेति? सर्वरूपा वै जामदग्न्यः
सर्वसमृत्वाः सर्वरूप एष पशुः सर्वसमृत्त्वस्तद्यज्जामदग्न्यो भवन्ति
सर्वरूपतायै सर्वसमृद्ध्यै. तस्य वायव्यः पशुपुरोळाशो भवति.
तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्माद्वायव्यः पशुपुरोळाशः
क्रियत इति? प्रजापतिर्वै यज्ञो यज्ञस्यायातयामताया इति ब्रूयाद्यदु
वायव्यस्तेन प्रजापतेर्नैति वायुर्होव प्रजापतिस्तदुक्तमृषिणा पव-
मानः प्रजापतिरिति सत्रमुचेत्स न्युप्याग्निं यजेरन्त्सर्वे दीक्षे-
रन्त्सर्वे सुनुयु र्वसंतमभ्युदवस्यत्यूर्ग्वै वसंत इषमेव तदूर्जमभ्यु-
दवस्यति ॥ २६ ॥

छंदांसि वा अन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन्. गायत्री त्रिष्टुभश्च
जगत्यै चायतनमभ्यध्यायत्; त्रिष्टुब् गायत्र्यै च जगत्यै च; जगती गा-
यत्र्यै च त्रिष्टुभश्च ततो वा एतं प्रजापतिर्व्यूहछंदसं द्वादशाह-
मपश्यत्तमाहरत्तेनायजत. तेन स सर्वान्कामांश्छंदांस्यगमयत्सर्वान्का-
मान् गच्छति य एवं वेद. छंदांसि व्यूहत्यातयामतायै छंदास्येव
व्यूहति तद्यथादो ऽश्वैर्वा नळुद्भिर्वा न्यैरन्यैरश्राततरैरश्राततरैरु-

पविमोकं यांत्येवमेवैतच्छंदोभिरन्यैरन्यैरश्रांततरैरश्रांततरैरुपविमोकं
स्वर्गं लोकं यंति यच्छंदांसि व्यूहतीमौ वै लोकौ सहास्तां तौ
व्येतां नावर्षं न समतपत्ते पंचजना न समजानत. तौ देवाः समन-
यंस्तौ संयंतावेतं देवविवाहं व्यवहेतां. रथंतरेणैवेयममूं जिन्वति
बृहता साविमां नौधसेनैवेयममूं जिन्वति श्यैतेनासाविमां धूमेनैवेय-
ममूं जिन्वति वृष्ट्या साविमां देवयजनमेवेयममुष्यामदधात्यशूनसा-
वस्यामेतद्वा इयममुष्यां देवयजनमदधाद्यदेतच्छंद्रमासि कृष्णमिव.
तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजंत एतदेवोपेप्संत. ऊषा न सावस्यां तत्था-
पि तुरः कावषेय उवाचोषःपोषो जनमेजयकेति तस्मात्थाप्येतर्हि गव्यं
मीमांसमानाः पृच्छंति संति तत्रोषाः३इति ऊषोहि पोषो उसौ वै लोक
इमं लोकमभिपर्यावर्तत. ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां; न द्यावां
तरिक्षां नांतरिक्षाद्भूमिः ॥ २७ ॥

बृहच्च वा इदमग्रे रथंतरं चास्तां; वाक्च वै तन्मनश्चास्तां; वाग्वै
रथंतरं मनो बृहत्तद्बृहत्पूर्वं ससृजानं. रथंतरमत्यमन्यत तद्रथंतरं
गर्भमधत्त तद्वैरूपमसृजत; ते द्वे भूत्वा रथंतरं च वैरूपं च बृहद-
त्यमन्येतां; तद्बृहद्र्भमधत्त तद्वैराजमसृजत; ते द्वे भूत्वा बृहच्च
वैराजं च रथंतरं च वैरूपं चात्यमन्येतां तद्रथंतरं गर्भमधत्त
तच्छाक्रमसृजत तानि त्रीणि भूत्वा रथंतरं च वैरूपं च शाक्रं
च बृहच्च वैराजं चात्यमन्यंत. तद्बृहद्र्भमधत्त; तद्वैवतमसृजत तानि
त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् पृष्ठान्यासंस्तानि ह तर्हि त्रीणि
छंदांसि. षट् पृष्ठानि नोदामुवंत्सा गायत्री गर्भमधत्त; सानुष्टुभमसृजत
त्रिष्टुब् गर्भमधत्त. सापंक्तिमसृजत जगती गर्भमधत्त साति छंदसमसृ-
जत तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् छंदांस्यासन् षट् पृष्ठानि
तानि तथाकल्पंत. कल्पते यज्ञो अपि तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैव-

मेतां छंदसांच पृष्ठानां च कृतिं विद्वां दीक्षते दीक्षते ॥ २८ ॥
इतिचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अभिर्वै देवता; प्रथममहर्वहति त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं साम गायत्री
छंदो यथा देवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछंदसं राध्नोति य
एवं वेद. यद्वा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्यान्हो रूपं, यद्युक्तवद्यद्रथव-
द्यदाशुमद्यत्विबवद्यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते. यदयं लोको ऽभ्युदि-
तो यद्राथंतरं यद्वायत्रयं यत्करिष्यदेतानि वै प्रथमस्यान्हो रूपाणि; उप-
यंतो अध्वरमिति प्रथमस्यान्ह आज्यं भवति; प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथ-
मस्यान्होरूपं; वायवायाहि दर्शतेति प्रउगमेति प्रथमे ऽहनि प्रथम-
स्यान्होरूपं. आत्वारथं यथोतय; इदं वसो सुतमंध इति मरुत्वतीयस्य
प्रतिपदनुचरौ; रथवच्च पिबवच्च प्रथमे ऽहनि प्रथमस्यान्होरूपं; इंद्र
नेदीय एदिहीति, इंद्रनिहवः प्रगाथः प्रथमे पदे देवता निरुच्यते प्रथमे
हनि ऽप्रथमस्यान्हो रूपं. प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः प्रेति प्रथ-
मे ऽहनि प्रथमस्यान्हो रूपम्. अभिर्नैता; त्वं सोमक्रतुभिः; पिन्वंत्यप इति
धाय्याः. प्रथमेषु पदेषु देवता निरुच्यंते प्रथमे ऽहनि प्रथमस्यान्हो-
रूपं. प्र व इंद्राय बृहत इति मरुत्वतीयः प्रगाथः प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथम-
स्यान्होरूपं. आया त्विद्रो वस उपन इति सूक्तमेति प्रथमे ऽहनि प्रथम-
स्यान्होरूपम्. अभि त्वा शूर नोनुमो; अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथंतरं
पृष्ठं भवति राथंतरे ऽहनि प्रथमे ऽहनि प्रथमस्यान्होरूपं. यद्वा वान पु-
रुतमं पुराषाळिति धाय्या. वृत्रहेंद्रो नामान्यप्रा इत्येति प्रथमे ऽहनि
प्रथमस्यान्होरूपं. पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः पिबवान्
प्रथमे ऽहनि प्रथमस्यान्हो रूपं. त्यमूषु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यं; पुर-
स्तासूक्तस्य शंसति; स्वस्त्ययनं वै तार्क्ष्यः; स्वस्तितायै स्वस्त्ययनमेव
तत्कुरुते; स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद ॥ २९ ॥

आ न इंद्रो दूरादान आसादिति सूक्तमेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्या-
 न्हो रूपं. संपातौ भवतो निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निवित्धाने. वामदेवो वा
 इमां लोकानपश्यत्तात्संपातैः समपतद्यत्संपातैः समपतत्तत्संपातानां
 संपातत्वं. तद्यत्संपातौ प्रथमे ऽहनि शंसति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै
 संपत्यै संगत्यै. तत्सवितुर्वृणीमहे ; अद्यानो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य
 प्रतिपदनुचरौ राथंतरे ऽहनि प्रथमे ऽहनि प्रथमस्यान्हो रूपं. युंजते मन
 उत युंजते धिय इति सावित्रं युक्तवत्प्रथमे ऽहनि प्रथमस्यान्हो रूपं. प्र
 द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति द्यावापृथिवीयं मेति प्रथमे ऽहनि प्रथम-
 स्यान्हो रूपम्. इहेह वो मनसा बंधुता नर इत्यार्भवं यद्वा एति च मेति च
 तत्प्रथमस्यान्हो रूपं. तद्यत्प्रेति सर्वमभविष्यत् प्रैष्यनेवास्माल्लोकाद्य-
 जमाना इति तद्यदिहेह वो मनसा बंधुता नर इत्यार्भवं. प्रथमे ऽहनि शंस-
 त्ययं वै लोक इहेहास्मिनेवैनांस्तंलोके रमयति. देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः
 स्वस्तय इति वैश्वदेवं. प्रथमे पदे देवता निरुच्यते. प्रथमे ऽहनि प्रथम-
 स्यान्हो रूपं. महांतं वा एते ऽध्वानमेष्यंतो भवति ये संवत्सरं वा द्वाद-
 शाहं वासते. तद्यदेवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमे
 ऽहनि शंसति स्वस्तितायै स्वस्ययनमेव तत्कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य
 पारमश्रुतेय एवं वेद. येषां चैवं विद्वानेतत्स्योता देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः
 स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमे ऽहनि शंसति. वैश्वानराय पृथुपाजसे विप
 इत्यामिमारुतस्य प्रतिपत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते. प्रथमे ऽहनि प्रथ-
 मस्यान्हो रूपं. प्र त्वक्षसः प्र तवसो विरप्शिन् इति मारुतं मेति
 प्रथमे ऽहनि प्रथमस्यान्हो रूपं. जातवेदसे सुनवाम सोममिति जात-
 वेदस्यां पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति. स्वस्ययनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै
 स्वस्ययनमेव तत्कुरुते. स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद.
 प्रतव्यसीं नव्यसीं धीतिममय इति जातवेदस्यं मेति प्रथमे ऽहनि प्रथ-

मस्यान्हो रूपं. समानमाभिमारुतं भवति यच्चाभिष्टोमे यद्वै यज्ञे समानं क्रियते तत्प्रजा अनुसमनंति. तस्मात्समानमाभिमारुतं भवति ॥ ३० ॥

इंद्रो वै देवता द्वितीयमहर्वहति. पंचदशस्तोमो बृहत्साम त्रिष्टुप्-छंदो यथा देवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछंदसं रात्रोति य एवं वेद. यद्वै नेति न प्रेति यस्त्थितं; तत् द्वितीयस्यान्हो रूपं, यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदंतर्वद्यदृषण्वद्यदृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते. यदंतरिक्षमभ्युदितं यद्बार्हतं यत्रैष्टुभं यत्कुर्वदेतानि वै द्वितीयस्यान्हो-रूपाणि. अग्निं दूतं वृणीमह इति द्वितीयस्यान्ह आज्यं भवति कुर्वद् द्वि-तीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपं. वायो ये ते सहस्रिण इति प्रउगं, सुतः सोमक्रतावृषेति वृधन्वद् द्वितीये हनि द्वितीयस्यान्हो रूपं. विश्वानरस्य वनस्पतिर्मिद्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ वृधन्वच्चां तर्वच्च; द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपं. इंद्र नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथ; उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इति ब्राह्मणस्पत्यः ऊर्ध्वां द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपम्. अभिनेता; त्वं सोमक्रतुभिः; पिन्वंत्यप इति धाय्या; अच्युता बृहदिंद्राय गायतेति मरुत्वतीयः प्रगाथो; येन ज्योतिरजनयनृ-तावृध इति वृधन्वां द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपम्. इंद्र सोमं सो-मपते पिबेममिति सूक्तं; सज्जोषा रुद्रैस्तृपदावृषस्वेति वृषण्वद् द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपं. त्वामिधिहवामहे त्वं ह्येहिचेरव इति बृह-त्यृष्टं भवति. बार्हते ऽहनि द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपं यद्वावानेति धाय्याच्युतोभयं शृणवच्च न इति साम प्रगाथो; यच्चेदमद्य यदुच ह्य आसीदिति बार्हते ऽहनि द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपं. त्यमूषु बाजिनं देवजूतमिति ताक्ष्यौ ऽच्युतः ॥ ३१ ॥

यात ऊतिरवमाया परमेति सूक्तं. बहि वृणयानि कृणुहि पराच इति

वृषण्वद् द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपं. विश्वो देवस्य नेतुस्;
तत्सवितुर्वरेण्यम्, आ विश्वदेवं सत्यमिति वैश्वदेवस्य प्रति-
पदनुचरी बार्हते ऽहनि द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपम्.
उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रमूर्ध्वद् द्वितीये ऽहनि
द्वितीयस्यान्हो रूपं. ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावा-
पृथिवीयं; सुजन्मनि धिषणे अंतरीयत इत्यंतर्वद् द्वितीये ऽहनि
द्वितीयस्यान्हो रूपं. तक्षत्रं सुवृतं विघ्नापस इत्यार्भवं. तक्षन्
हरी इंद्रवाहा वृषण्वसू इति वृषण्वद् द्वितीये ऽहनि द्विती-
यस्यान्हो रूपं. यज्ञस्य वो रथ्यं विश्वार्तिं विश्वामिति वैश्वदेवं; वृषा
केतुर्यजतो द्यामशायतेति वृषण्वद् द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो
रूपं. तदु शयार्तमगिरसो वै स्वर्गाय लोकाय सत्रमासत ते ह
स्मद् द्वितीयं द्वितीयमेवाहरागत्य मुह्यति. तान्वा एतच्छायार्तो
मानवो द्वितीये ऽहनि सूक्तमसंशयत्ततो वै ते म यज्ञमजानन्म
स्वर्गं लोकं तद्यदेतत्सूक्तं द्वितीये ऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञायै
स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यायै. पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इत्या-
मिमारुतस्य प्रतिपद्वृषण्वद् द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपं.
वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधस इति मारुतं वृषण्वद् द्वितीये ऽहनि
द्वितीयस्यान्हो रूपं. जातवेदसे सुनषाम सोममिति जातवेदस्या-
च्युता. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदस्यं वृधन्वद् द्वितीये
ऽहनि द्वितीयस्यान्हो रूपमन्हो रूपं॥ ३२॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे
चतुर्थपंचिकायां पंचमो अध्यायः॥ ५॥ इतिचतुर्थपंचिका समाप्ता.

अथ पंचमपंचिकाप्रारंभः श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ॥ विश्वे वै
देवा देवतास्तृतीयमहर्ब्रह्मं सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम जगती
छंदो यथादेवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछंदसं राध्नेति य

एवं वेद. यद्वै समानोदकं तत्तृतीयस्यान्हो रूपं यदश्ववद्यदंतव-
द्यसुनरावृत्तं यसुनर्निनृत्तं यद्रतवद्यत्यर्यस्तवद्यन्निवद्यदंतरूपं य-
दुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितो यद्वैरूपं
यज्जागतं यत्कृतमेतानि वै तृतीयस्यान्हो रूपाणि. युक्ष्वा हि देवहू-
तमाँ अश्वाँ अग्ने रथीरिवेति तृतीयस्यान्ह आज्यं भवति. देवा वै
तृतीयेनान्हा स्वर्गं लोकमायंस्तानसुरा रक्षांस्यन्ववारयंत. ते वि-
रूपा भवत विरूपा भवतेति भवंत आयंस्ते यद्विरूपा भवत
विरूपा भवतेति भवंत आयंस्तद्वैरूपं सामाभवत्तद्वैरूपस्य वैरू-
पत्वं. विरूपः पाप्मना भूत्वा पाप्मानमपहते य एवं वेद. तान् ह
स्मान्वेवागच्छंति समेव सृज्यते तानश्वा भूत्वा पद्भिरपाघत
यदश्वा भूत्वा पद्भिरपाघत तदश्वानामश्वत्त्वमश्रुते यद्यत्कामयते
य एवं वेद. तस्मादश्वः पशूनां जविष्ठः; तस्मादश्वः प्रत्यङ्पदा
हिनस्त्यप पाप्मानं हते य एवं वेद. तस्मादेतदश्ववदाज्यं भवति
तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. वायवायाहि वीतये, वायो याहि
शिवादिव, इंद्रश्च वायवेषां सुतानाम्, आ मित्रेवरुणे वयम्, अश्विनावेह
गच्छतम्, आयाह्यद्रिभिः सुतं, सजूर्विश्वेभिर्देवैर्भिर्, उत नः प्रिया
प्रियास्वित्यौणिहं प्रउगं समानोदकं तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं.
तं तमिद्राधसे महे, त्रय इंद्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रति-
पदनुचरौ निनृत्तवत् त्रिवत्तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपम्. इंद्र
नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथः. प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मण-
स्यस्यो निनृत्तवास्तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्होरूपम्. अभिर्नेता, त्वं
सोम क्रतुभिः, पिन्वंत्यप इति धाम्या अच्युता. नकिः सुदासो रथं
पर्यासनरीरमदिति मरुत्वतीयः प्रगाथः पर्यस्तवास्तृतीये ऽहनि तृती-
यस्यान्होरूपं. न्यर्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं त्रिवत्तृतीये ऽहनि तृती-

यस्यान्हो रूपं. यद् द्याव इन्द्र ते शतं, यदिन्द्र यावतस्त्वमिति वैरूपं पृष्ठं भवति राथंतरे ऽहनि तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. यद्वावानेति धाय्याच्युता; अभित्वा शूर नोनुम इति राथंतरस्य योनिमनु निवर्तयति राथंतरं ह्येतदहरायतनेन. इन्द्र त्रिधातु शरणमिति साम प्रगाथस्त्रिवास्तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. त्यमूषु वाजिनं देवजुतमिति ताक्ष्यौ उच्यतः ॥ १ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्तं समानोदर्कं तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. तदु सजनीयमेतद्वा इन्द्रस्येंद्रियं यत्सजनीयमेतस्मिन्वै शस्यमान इन्द्रमिन्द्रियमाविशति. तत्त्वाप्याहुश्छंदोगास्तृतीये ऽहनि बह्वृचा इन्द्रस्येंद्रियं शंसंतीति तदु गार्त्समदमेतेन वै गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकमजयदुपेंद्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद. तत्सवितुर्वृणीमहे, ऽद्यानो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथंतरे ऽहनि तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रमंतो वै महदंतस्तृतीयमहस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते इति द्यावापृथिवीयं; घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधेति पुनरावृत्तं पुनर्निनृत्तं तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्यइत्यार्भवं; रथस्त्रिचक्र इति त्रिवत्तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. परावतो ये दिधिषंत आप्यमिति वैश्वदेवमंतो वै परावर्तोतस्तृतीयमहस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं. तदु गायमेतेन वै गयः प्लातो विश्वेषां देवानां प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकमजयदुप विश्वेषां देवानां प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इत्यामिमारुतस्य प्रतिपदंतो वै धिषणांतस्तृतीयमहस्तृतीये ऽहनि तृतीय-

स्यान्हो रूपं. धारावरा मरुतो धृण्वोजस इति मारुतं; बव्हभि-
व्याहृत्यमंतो वै बव्हंतस्तृतीयमहस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्यान्हो रूपं.
जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्याच्युता. त्वमग्ने प्रथमो
अंगिरा ऋषिरिति जातवेदस्यं पुरस्तादुदकं तृतीये ऽहनि तृतीयस्या-
न्हो रूपं. त्वं त्वमित्युत्तरं व्यहमभिवदति संतत्यै संततैस्व्यहै-
रव्यवाछिन्नैर्यति य एतं विद्वांसो यांति ॥ २ ॥

आप्यंते वै स्तोमा आप्यंते छंदांसि तृतीये ऽहन्येव तदेव तत
उच्छिष्यते वागित्येव तदेतदक्षरं व्यक्षरं वागित्येकमक्षरमक्षरमिति
व्यक्षरं स एवैष उत्तरस्यहो वागेकं गौरेकं दौरेकं. ततो वै वागेव
चतुर्थमहर्बहति. तद्यच्चतुर्थमहर्न्यूखयत्येतदेव तदक्षरमभ्यायच्छंत्ये-
तद्वर्धयंत्येतत्प्रविभावयिषंति चतुर्थस्यान्ह उद्यत्या. अन्नं वै
न्यूखो यदेलवा अभिगेष्णाश्वरंत्यथान्नाद्यं प्रजायते. तद्यच्चतुर्थ-
महर्न्यूखयन्त्यन्नमेव तत्प्रजनयंत्यन्नाद्यस्य प्रजात्यै. तस्माच्चतुर्थ-
महर्जातवद् भवति. चतुरक्षरेण न्यूखयेदित्याहुश्चतुष्पादा वै
पशवः पशूनामवरुध्यै व्यक्षरेण न्यूखयेदित्याहुस्त्रयो वा इमे
त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्या एकाक्षरेण न्यूखयेदिति
ह स्माह लांगलायनो ब्रह्मा मौद्गल्य एकाक्षरा वै वागेष वाव संप्रति
न्यूखं न्यूखयति य एकाक्षरेण न्यूखयतीति द्व्यक्षरेणैव न्यूखयेत्
प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेव
तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति. तस्माद् द्व्यक्षरेणैव
न्यूखयेन्मुखतः प्रातरनुवाके न्यूखयति; मुखतो वै प्रजा अन्न-
मदंति; मुखत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं दधाति. मध्यत आन्ये
न्यूखयति; मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति मध्यत एव तदन्नाद्यस्य
यजमानं दधाति. मुखतो मध्यंदिने न्यूखयति; मुखतो वै प्रजा

अन्नमदंति; मुखत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं दधाति. तदुभयतो न्यूखं परिगृह्णाति सवनाभ्यामन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै ॥ ३ ॥

वाग्वै देवता चतुर्थमहर्बहत्येकर्वशस्तोमो वैराजं सामानुष्टुप छंदो यथादेवतमेनेन यथास्तोमं यथासामं यथाछंदसं राध्नोति य एवं वेद. यद्वा एति च प्रेति च तच्चतुर्थस्यान्हो रूपं. यत्थ्येव प्रथममहस्तदेतत्पुनर्यच्चतुर्थं यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते यदयं लोको ऽभ्युदितो यज्जातवद्यत्प्रबवद्यच्चुक्रवद्यद्वाचो रूपं यद्वैमदं यद्विरिफितं यद्विछंदा यदूनातिरिक्तं यद्वैराजं यदानुष्टुभं यत्कारिष्यद्यत्प्रथमस्यान्हो रूपमेतानि वै चतुर्थस्यान्हो रूपाणि. आग्निं न स्ववृक्तिभिरिति चतुर्थस्यान्ह आज्यं भवति; वैमदं विरिफितं विरिफितस्य ऋषेश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपमष्टर्चं पांक्तं; पांक्तो यज्ञः पांक्ताः पशवः पशूनामवरुध्यै. ता उ दश जगत्यो जगत्प्रातश्चवन एष त्र्यहस्तेन चतुर्थस्यान्हो रूपं. ता उ पंचदशानुष्टुभ आनुष्टुभं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्यान्हो रूपं. ता उ विंशतिर्गायत्र्यः पुनः प्रायणीयं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्यान्हो रूपं. तदेतदस्तुतमशस्तमयातयामसूक्तं यज्ञ एव साक्षात्तद्यदेतच्चतुर्थस्यान्ह आज्यं भवति. यज्ञादेव तद्यज्ञं तन्वते वाचमेव तत्पुनरुपयंति संतत्यै संततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्येति य एवं विद्वांसो र्यंति. वायो शुक्रो अयामि ते, विहि होत्रा अवीता, वायोः शतं हरीणाम्, इंद्रश्च वायवेषां सोमानाम्, आचिकितान् सुक्रतू, आ नो विश्वाभिरूतिभिस्, त्यम् वो अमहणम्, अप त्यं वृजिनं रिपुम्, अंबितमे नदीतम् इत्यानुष्टुभं प्रउगमेति च प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदीमह इत्यभ्यायाम्य-

मिषैतदहस्तेन चतुर्थस्यान्हो रूपं. इदं वसो सुतमधं, इंद्र नेदी-
य एदिहि, मैतु ब्रह्मणस्पतिर्, अग्निना, त्वं सोम क्रतुभिः, पिबन्-
त्यवः, य व इंद्राय बृहत् इति प्रथमेनान्हा समान आतानश्चतुर्थे
ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. श्रुधी हवामिद्र मा रिषण्य इति सूक्तं
हववञ्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. मरुत्वा इंद्र वृषभो रणा-
येति सूक्तम्; उग्रं सहोदामिह तं हुवेमेति हववञ्चतुर्थे ऽहनि
चतुर्थस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधा-
रायतनादेवैतेन न प्राच्यावत्. इमे नु मायिनं हुव इति पर्यासो
हववांश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. ता उ गायत्र्यो. गायत्र्यो
वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यादिनं वहति. तद्वैतच्छंदो वहति यस्मिन्
निविशियते तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति; पिबा सोममिद्रं
मंदतु त्वा, श्रुधी हव विषिपानस्याद्रेरिति वैराजं पृष्ठं भवति बार्हतं
ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. यहावानेति धाय्याच्युता.
त्वामिस्थि हवामह इति बृहतो योनिमनु निवर्तयति बार्हतं द्यौत-
दहरायतनेन. त्वमिद्रं प्रतूर्तिष्विति सामप्रगाथो, अशस्तिहा
अनितेति जातवांश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. त्वमूषु वाजिनं
देवजूतामिति ताक्ष्यौ उच्यतः ॥ ४ ॥

कुह श्रुते इंद्रः कस्मिन्नयेति सूक्तं वैमदं विरिफितं विरिफितस्य
ऋषेश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. युध्मस्य ते वृषभस्य स्व-
राज इति सूक्तम्, उरं गभीरं अनिषाम्युग्रमिति जातवञ्चतुर्थे
ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं
दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते. त्वमु वः सन्नासाहमिति पर्यासो;
विश्वोस्तु गीर्वाणयतमित्यभ्यायाम्वामिषैतदहस्तेन चतुर्थस्यान्हो रूपं.
ता उ गायत्र्यो. गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यादिनं वहति

तद्वैतच्छंदो वहति यस्मिन्निविस्तीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं
 दधाति. विश्वो देवस्य नेतुस्, तत्सवितुर्वरेण्यम्, आ विश्वदेवं
 समातिमिति विश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ बाहंते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि
 चतुर्थस्यान्हो रूपं. आ देवो यातु सविता सुरस इति सावित्रमेति
 चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. प्रद्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति
 द्यावापृथिवीयं प्रेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. प्र ऋभुभ्यो
 दूतमिव वाचमिष्य इत्यार्भवं. प्रेति च वाचमिष्य इति च चतुर्थे
 ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. प्र शुक्रैतु देव मनीषेति विश्वदेवं. प्रेति
 च शुक्रवञ्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. ता उ विछंदसः संति
 द्विपदाः संति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्यान्हो रूपं. विश्वानरस्य सुमतौ
 स्यामेत्याभिमारुतस्य प्रतिपदः इतो जात इति जातवञ्चतुर्थे ऽहनि
 चतुर्थस्यान्हो रूपं. क ई व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं; नकि-
 ष्ठीषां जर्नूषि वेदेति जातवञ्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं.
 ता उ विछंदसः संति द्विपदाः संति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्यान्हो
 रूपं. जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्याच्युता.
 अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति जातवेदस्य; हस्तच्युती जमय-
 न्तेति जातवञ्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्हो रूपं. ता उ विछंदसः संति
 विराजः संति त्रिष्टुभस्तेन चतुर्थस्यान्हो रूपमन्हो रूपं ॥ ५ ॥
 इत्यैतरेयब्राह्मणे पंचमपंचिकायां प्रथमो अध्यायः ॥ १ ॥

गौर्वै देवता पंचममहर्वहति त्रिणवः स्तोमः शाकरं साम पंक्ति-
 छंदो यथादेवतमेनेन यथास्तोमं यथासामं यथाछंदसं राज्ञोति य
 एवं वेद. यद्वै नेतिन प्रेति यस्मिन् तत्पंचमस्यान्हो रूपं. यत्पंचमवद्विती-
 यमहस्तेदेतत्पंचमं यदूर्ध्ववद्यत्पतिवद्यदंतर्वद्यदृषण्वद् यदृष-
 म्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदंतरिक्षमभ्युदितं यदुग्धवद् य-

दूधवद्यत्वेनमद्यत्पृश्निमद्यन्मद्वद्यत्पशुरूपं यदध्यासवद्विक्षुद्रा इव हि पशवो यज्जागतं जागता हि पशवो; यद्बार्हतं बार्हता हि पशवो य-
 त्याक्तं पाक्ता हि पशवो; यद्दामं वामं हि पशवो यद्विष्मत्सविर्हि प-
 शवो यद्वपुष्मद्वपुर्हि पशवो यच्छाकरं यत्याक्तं यत्कुर्वद्यद्वितीयस्यान्हो
 रूपमेतानि वै पंचमस्यान्हो रूपाणि. इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति
 पंचमस्यान्ह आज्यं भवति. जागतमध्यासवत्पशुरूपं पंचमेऽहनि पंचम-
 स्यान्हो रूपं. आ नो यज्ञं दिविस्पृशम्, आ नो वायो महे तने, रथेन पृथुपाज-
 सा, ब्रह्मवः सूरचक्षस, इमा उ वा दिविष्टयः, पिबा सुतस्य रसिनो, देवदेवं
 वो ऽवसे देवं देवं, बृहदु गायिषे वच इति बार्हतं प्रउगं पंचमेऽहनि
 पंचमस्यान्हो रूपं. यत्याचज्जन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्या-
 चज्जन्ययेति पंचमेऽहनि पंचमस्यान्हो रूपम्. इंद्र इत्सोमपा एक, इंद्र
 नेदीय एदिहि, उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते, ऽभिर्नेता, त्वं सोम क्रतुभिः, पिन्व-
 त्यपो, बृहर्दिद्राय गायतेति द्वितीयेनान्हा समान आतानः पंचमेऽहनि
 पंचमस्यान्हो रूपम्. अवितासि सुन्वतो वृक्तबार्हिष इति सूक्तं. मद्-
 त्याक्तं पंचपदं पंचमेऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. इत्याहि सोम इन्मद इति
 सूक्तं मद्त्याक्तं पंचपदं पंचमेऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. इंद्र पिब तुभ्यं
 सुतो मदायेति सूक्तं मद्त्वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारा-
 यतनादेवैतेन न प्रच्यवते. मरुत्वा इंद्र मीद्व इति पर्यासो नेति न प्रेति
 पंचमेऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य
 त्र्यहस्य मध्यं दिनं वहन्ति. तद्वै तच्छंदो वहति यस्मिन्निविस्तीयते
 तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति ॥ ६ ॥

महानाम्नीष्वत्र स्तुवते शाक्रेण सान्ना राथंतरेऽहनि पंचमेऽहनि
 पंचमस्यान्हो रूपम्. इंद्रो वा एताभिर्महानात्मानं निरमिमीत तस्मान्म-
 हानाम्योऽथो इमे वै लोका महानाम्य इमे महान्त इमान्वै लोकान्

प्रजापतिःसृष्ट्वेदं सर्वमशक्नोद्यदिदं किं च यदिमान् लोकान्प्रजापतिः
सृष्ट्वेदं सर्वमशक्नोद्यदिदं किं च तच्छक्यो भवंस्तच्छकरीणां
शकरीत्वं. ता ऊर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत यदूर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत
तत्सिमा अभवंस्तत्सीमानां सिमात्वं. स्वादोरित्या विषुवत, उप नो हरि-
भिः सुतम्, इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपो वृषण्वान् पृश्निमान्महान्वृ-
धन्वान्यचमे ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. यद्वावानेति धाय्याच्युता. अभि-
त्वा शूर नोनुम इति रथंतरस्य योनिमनु निवर्तयति राथंतरं ह्येत-
दहरायतनेन. मो णु त्वा वाघतश्चनेति सामप्रगाथो ऽध्यासवान्
पशुरूपं पंचमे ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. त्यमू णु वाजिनं
देवज्जुतमिति ताक्ष्योऽच्युतः ॥ ७ ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्यैष्वाविथेति सूक्तं पातं पंचपदं पंचमे ऽहनि पंच-
मस्यान्हो रूपम्; इंद्रो मदाय वावृध इति सूक्तं महत्यांक्तं पंचपदं पंचमे
ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. सत्रा मदासस्तव विश्वजन्या इति सूक्तं मह-
त्त्रिष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्य-
वते. तमिंद्रं वाजयामसीति पर्यासः; स वृषा वृषभो भुवदिति पशुरूपं
पंचमे ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य
त्र्यहस्य मर्ध्यदिनं वहति. तद्वै तच्छंदो वहति यस्मिन्निविस्थीयते. तस्माद्
गायत्रीषु निविदं दधाति. तत्सवितुर्वृणीमहे, अद्या नो देव सवितरिति
वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथंतरे ऽहनि पंचमे ऽहनि पंचमस्यान्हो
रूपम्. उदु ष्य देवः सविता दमूना इति सावित्रम्; आ दाशुषे सुवाति भू-
रि वाममिति वामं पशुरूपं पंचमे ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. मही यावापृ-
थिवी इह ज्येष्ठे इति यावापृथिवीर्यः रुवत्थोक्षेति पशुरूपं पंचमे ऽहनि-
परमस्यान्हो रूपम्. ऋभुर्बिभ्वा वाज इंद्रो नो अछेत्यार्भवं. वाजो वै पशवः
पशुरूपं पंचमे ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसाभि-

रिति वैश्वदेवमध्यासवत्यशुरूपं पंचमे ऽहनि पंचमस्यान्होरूपं. हवि-
ष्मांतमजरं स्वर्वेदीन्यामिमारुतस्य प्रतिपत्यविष्मत्पंचमे ऽहनि पंचम-
स्यान्हो रूपं. वपुर्न तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारुतं वपुष्मत्पंचमे
ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं. जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवे-
दस्याच्युता. अमिहोता गृहपतिः स वाजेति जातवेदस्यमध्यासव-
त्यशुरूपं पंचमे ऽहनि पंचमस्यान्हो रूपं ॥ ८ ॥

देवक्षेत्रं वा एतद्यत्षष्ठमहर्देवक्षेत्रं वा एत आगच्छंति ये षष्ठ
महरागच्छति न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसंति. नर्तुर्ऋतोर्गृहे
वसतीत्याहुस्तद्यथा यथमृत्विज ऋतुयाजान् यजंत्यसंप्रदायं तद्यथ-
र्त्तुनूक्त्ययंति यथायथं जनतास्तदाहुर्नर्तुर्पैषैः प्रेषितव्यं नर्तुर्पैषै-
र्वषट्कृत्यं. वाग्वा ऋतुर्पैषा आप्यते वै वाक् षष्ठे ऽहनीति यदृतुर्पैषैः
प्रेष्येयुर्यदृतुर्पैषैर्वषट्कुर्युर्वाचमेव तदाप्तां श्रान्तामृक्णवर्ही वह
राविणीमृच्छेयुर्यद्देभिर्न प्रेष्येयुर्यद्देभिर्न वषट्कुर्युरच्युताद्यज्ञस्य च्य-
वेरन्यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्वा ईयुस्तस्माद्गृमेभ्य एवाधि
प्रेषितव्यमृग्मेभ्यो अधि वषट्कृत्यं. तं न वाचमाप्तां श्रान्तां ऋक्णवर्ही
वहराविणीमृच्छंति नाच्युताद्यज्ञस्य च्यवते न यज्ञात्प्राणात्प्रजा-
पतेः पशुभ्यो जिह्वार्यंति ॥ ९ ॥

पारुच्छेपीरुप दधति पूर्वयोः सवनयोः पुरस्तात्प्रस्थितयाज्यानां.
रोहितं वै नामैतच्छंदो यत्पारुच्छेपमेतेन वा इंद्रः सप्त स्वर्गाल्लो-
कानरोहद्रोहति सप्त स्वर्गान् लोकान् य एवं वेद. तदाहुर्यत्पंचपदा
एव पंचमस्यान्हो रूपं षट्पदाः षष्ठस्याथ कस्मात्सप्तपदा षष्ठे ऽहं
छस्यंत इति षड्भिरेव पदैः षष्ठमहरामुवंत्यपछिद्येवैतदहर्यत्स-
प्तमं तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारभ्य वसंति. वाचमेव तत्पुनरुपयंति
संतत्यै संततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यति य एवं विद्वांसो यंति ॥ १० ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतंत. ते वै देवाः षष्ठेनैवान्हिभ्यो लोकेभ्यो असुरान् प्राणुदंत. तेषां यान्यंतर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्या-
दाय समुद्रं प्रीप्यंत. त एतेनैव छंदसा अनुहायातर्हस्तीनानि वसून्या
ददत. तद्यदेतत्पदं पुनः पदं स एवांकुश आसंजनाय. आ द्विषतो
वसु दत्ते निरेनमेभ्यो सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद ॥ ११ ॥

द्यौर्वै देवता षष्ठमहर्वहति त्रयास्त्रिंशः स्तोमो रैवतं सामातिछंदा-
च्छंदो यथादेवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछंदसं राज्ञोति य
एवंवेद. यद्वै समानोदर्कं तत्षष्ठस्यान्होरूपं यत्थ्येव तृतीयम-
हस्तेदेतत्पुनर्यत्षष्ठं. यदश्ववद्यदंतवद्यत्पुनरावृत्तं यत्पुनर्निवृत्तं
यद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदंतरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते
यदसौ लोको अभ्युदितो यत्पारुछेपं यत्सप्तपदं यन्नाराशंसं यन्ना-
भानेदिष्ठं यद्वैवतं यदतिछंदा यत्कृतं यत् तृतीयस्यान्हो रूपमेतानि
वै षष्ठस्यान्हो रूपाणि. अयं जायत मनुषो धरीमणीति षष्ठस्यान्हो
आज्यं भवति. पारुछेपमातिछंदाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो
रूपं. स्तोर्णं बहिरूप नो याहि वीतय, आ वां रथो नियुत्वान्व
क्षदवसे, सुषुमा यातमाद्विभिर, युवांस्तोमेभिर्देवयंतो अश्विना, अवर्मह
इंद्रवृषाभिर्द्रा, अस्तु श्रीषळ् ओषुणो अमे शृणुहि त्वामीळितो, ये देवासो
दिव्येकादश स्थ, इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगं पारुछेपमति-
छंदाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. स पूर्व्यौ महानामिति
मरुत्वतीयस्य प्रतिपदंतो वैमहदंतः षष्ठमहः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो
रूपं. त्रय इंद्रस्य सोम, इंद्र नेदीय एदिहि, प्र नूनं ब्राह्मणस्पतिर्,
अग्निर्नैता, त्वं सोम क्रतुभिः, पिन्वंत्यपो, नकिः सुदासो रथमिति
तृतीयेनान्हा समान आतानः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. यं त्वं
रथमिंद्र मेधसातय इति सूक्तं पारुछेपमतिछंदाः सप्तपदं षष्ठे

ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. स यो वृषा वृष्ण्योभिः समोका इति सूक्तं
समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. इंद्र मरुत्वा इह पाहि
सोममिति सूक्तं; तेभिः साकं पिबतु वृत्रखाद इत्यंतो वै खादोतः
षष्ठमहः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन
सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते. अयं ह येन वा इदमिति पर्यासः
स्वर्मरुत्वता जितमित्यंतो वै जितमंतः षष्ठमहः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो
रूपं. ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यंदिनं
वहन्ति. तद्वै तच्छंदो वहति यस्मिन्निविधीयते तस्मात् गायत्रीषु
निविदं दधाति. रेवतीर्न सधमादे, रेवा इद्रेवतस्तोतेति रैवतं
पृष्ठं भवति बार्हते ऽहनि षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. यद्वावानेति
धाम्याच्युता. त्वामिस्थि हवामह इति बृहतो योनिमनु निवर्तयति.
बार्हतं ह्येतदहरायतनेन. इंद्रमिद्रेवतातय इति सामप्रगाथो नि
नृत्तवान्षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. त्वमूषु वाजिनं देवजूतमिति
ताक्ष्यो उच्यतः ॥ १२ ॥

एंद्र याहुप नः परावत इति सूक्तं पारुछेपमतिछंदाः सप्तपदं
षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. प्रधान्वस्य महतो महानीति सूक्तं समा-
नोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपम्. अभूरेको रयिपते रयीणामिति
सूक्तं; रथमातिष्ठ तुविनृष्ण भीममित्यंतो वै स्थितमंतः षष्ठमहः षष्ठे
ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधा-
रायतनादेवैतेन न प्रच्यवते. उप नो हरिभिः सुतमिति पर्यासः समा-
नोदर्कः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य
त्र्यहस्य मध्यंदिनं वहन्ति. तद्वै तच्छंदो वहति यस्मिन्निविद्धीयते.
तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधाति. अभि त्वं देवं सवितारमोण्योरिति
वैश्वदेवस्य प्रतिपदतिछंदाः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. तत्सवितु-

वैरेण्यं, दोषो अगादित्यनुचरोतो वै गतमंतः षष्ठमहः षष्ठे ऽहनि षष्ठ-
स्यान्हो रूपम्. उदुष्यदेवः सविता सवायेति सावित्रं; शश्वत्तमंतदप
वन्हिरस्यादित्यंतो वै स्थितमंतः षष्ठमहः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो
रूपं. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयं समानोदकं षष्ठे
ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं. किमुश्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्, उप नो
वाजा अध्वरमृभुक्षा इत्यार्भवं नाराशंसं त्रिवत्षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो
रूपम्. इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा, ये यज्ञेन दक्षिण्यासमक्ता इति
वैश्वदेवं ॥१३ ॥

नाभानेदिष्टं शंसति. नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं
भ्रातरो निरभजंत्सो ऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावम-
ववदितारमित्यब्रुवंस्तस्मात्स्वाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावो ऽववदितेत्ये-
वाचक्षते. स पितरमेत्याब्रवीत् त्वां ह वाव मह्यं तताभाक्षुरिति तं
पिता ब्रवीन्मा पुत्रक तदादृथा अंगिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्र-
मासते. ते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यंति. तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि
शंसय तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्गतो दास्यंतीति तथेति
तानुपैत्पतिगृणीत मानवं सुमेधस इति तमब्रुवन् किंकामो वदसी-
तादमेव वः षष्ठमहः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद्वा एतत्सहस्रं सत्रप-
रिवेषणं तन्मे स्वर्गतो दत्तेति तथेति तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहन्यशंसयत्.
ततो वै ते प्र यज्ञमजानन् प्र स्वर्गं लोकं. तद्यदेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि
शंसति यज्ञस्य प्रज्ञायै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै. तं स्वर्गतो ऽब्रुवन्ने-
तत्ते ब्राह्मण सहस्रमिति तदेनं समाकुर्वाणं पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत
उपोत्थायाब्रवीन्मम वा इदं मम वै वास्तुहमिति सो ऽब्रवीन्मह्यं वा
इदमदुरिति तमब्रवीत्तद्वै नौ तवैव पितरि प्रश्न इति स पितरमेतं
पिता ब्रवीन्ननु ते पुत्रकादूश्चित्यदुरेव म इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः

कृष्णशवास्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वास्तुहमित्यादितेति
तं पिता ब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तुभ्यं स दास्यतीति स पुनरेत्याब्र-
वीत्तव ह वाव किल भगव इदमिति मे पिताहेति सो अब्रवीत्तदहं
तुभ्यमेव ददामि य एव सत्यमवादीरिति तस्मादेवं विदुषा
सत्यमेव वदितव्यं. स एष सहस्रसन्निर्मत्रो यन्नाभानेदिष्टं. उपै-
न सहस्रं नमति प्र षष्ठेनान्हा स्वर्गं लोकं जानाति य एवं
वेद ॥ १४ ॥

तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते. नाभानेदिष्टं वालखिल्या वृषाक-
पिमेवयामरुतं तानि सहैव शंसेद्यदेषामंतरियात्तद्यजमानस्यां-
तरियाद्यदि नाभानेदिष्टं रेतो ऽस्यांतरियाद्यदि वालखिल्याः प्राणान-
स्यांतरियाद्यदि वृषाकपिमात्मानमस्यांतरियाद्यदेवयामरुतं प्रति-
ष्ठाया एनं च्यावयेद्वैव्यै च मानुष्यै च. नाभानेदिष्टेनैव रेतोऽसिच-
त्तद्वालखिल्याभिव्यं करोत. सुकीर्तिना काक्षीवतेन योनिं व्यहापय-
दुरौ यथा तव शर्मन्मदेमेति. तस्मा ज्यायान्स गर्भः कनीयांसं
संतं योनिं न हिनस्ति ब्रम्हणा हि स कृत्स्न एवयामरुतैतवै
करोति तेनेदं सर्वमेतवै कृतमेति यदिदं किंच. अहश्च कृष्णमहरर्जुनं
चेत्यामिमारुतस्य प्रतिपदहश्चाहश्चेति पुनरावृत्तं पुनर्निनृत्तं षष्ठे ऽहनि
षष्ठस्यान्हो रूपं. मध्वो वो नाम मारुतं यजत्रा इति मारुतं बव्ह-
भिव्याहृत्यमंतो वै बव्हंतः षष्ठमहः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं.
जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्याच्युता. स प्रलथा सहसा
जायमान इति जातवेदस्यं समानोदकं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्यान्हो रूपं
धारयं धारयन्निति शंसति प्रस्रंसाद्वा अंतस्य बिभाय तद्यथा
पुनराग्रंथं पुनर्निर्ग्रथमंतं बभ्रायान्मयूखं वांततो धारणाय निहन्या
त्तादृक्तद्यत्धारयं धारयन्निति शंसति संतत्यै संततेस्म्यहैरव्यव-

छिन्नैर्यति य एवं विद्वांसो यंति ॥ १५ ॥ इत्यैतरेयब्रा-
ह्मणे पंचमपंचिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यद्वा एति च प्रेति च तत्सप्तमस्यान्हो रूपं. यत्थ्येव प्रथम-
महस्तदेवैतत्पुनर्यत्सप्तमं यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्तिबवद्यत्प्रथमे
पदे देवता निरुच्यते यदयं लोकोऽभ्युदितो यज्जातवद्यदनिरुक्तं
यत्कारिष्यद्यत्प्रथमस्यान्हो रूपमेतानि वै सप्तमस्यान्हो रूपाणि. समु-
द्रादूर्भिर्मधुमाऽउदारदिति सप्तमस्यान्ह आज्यं भवत्यनिरुक्तं
सप्तमेऽहनि सप्तमस्यान्हो रूपं. वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते न
समुद्रः क्षीयते तद्यदेतत्सप्तमस्यान्ह आज्यं भवति यज्ञादेव तद्यज्ञं
तन्वते वाचमेव तत्पुनरुपयंति संतत्यै. संततैरुच्यैरव्यवच्छिन्नैर्यति
य एवं विद्वांसो यंत्याप्यंते वै स्तोमा आप्यंते छंदांसि षष्ठेऽहनि
तद्यथैवाद आज्येनावदानानि पुनः प्रत्यभिघारयंत्ययातयामताया
एवमेवैतत्स्तोमाऽश्च छंदांसि च पुनः प्रत्युपयंत्ययातयामतायै यदे-
तत्सप्तमस्यान्ह आज्यं भवति. तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप् प्रातःसवन एष
व्यहः. आ वायो भूष शुचिया उप नः, प्रयाभिर्यासि दाश्वांसमछ, आ
नो नियुद्धिः, शतिनीमिरध्वरं, प्र सोता जिरो अध्वरेष्वस्थाद्, ये वायव
इंद्रमादनासो, या वां शतं नियुतो याः सहस्रं, प्र यद्वा मित्रावरु-
णास्पर्धन्, आ गोमतानासत्या रथेन, आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्,
प्र वो यज्ञेषु देवयंतो अर्चन्, प्रक्षोदसा धायसा सस्त्र एषेति प्रउग-
मेति च प्रेति च सप्तमेऽहनि सप्तमस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टु-
प्प्रातःसवन एष व्यहः. आ त्वा रथं यथोतय, इदं वसो सुतमंध,
इंद्र नेदीय एदिहि, प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्, अग्निर्नेता, त्वं सोम क्रतुभिः
पिन्वंत्यपः, प्र व इंद्राय बृहत् इति प्रथमेनाह्ना समान आतनः
सप्तमेऽहनि सप्तमस्यान्हो रूपं. कया शुभा सवयसः सनीळा इति

सूक्तं; न जायमानो न शतेन जात इति जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्या-
 न्हो रूपं. तदु कयाशुभीयमेतद्वै संज्ञानं संतनिसूक्तं यत्कयाशुभीयमेतेन
 ह वा ईद्रो ऽगस्त्यो मरुतस्ते समजानत-तद्यत्कयाशुभीयं शंसति संज्ञा-
 त्या एव. तद्वायुष्यं तद्यो ऽस्य प्रियः स्यात्कुर्यादेवास्य कयाशुभीयं. तदु
 त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्र च्यवते.
 त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति सूक्तम्; अत्यन्नवाजं हवनस्यदं रथ-
 मिति रथवत्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्यान्हो रूपं. तदु जागतं जगत्यो वा
 एतस्य त्र्यहस्य मध्यंदिनं वहन्ति. तद्वैतच्छंदो वहति यस्मिन्निवि-
 त्स्थीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति. मिथुनानि सूक्तानि शस्यंते
 त्रैष्टुभानि च जागतानि च. मिथुनं वै पशवः पशवश्छंदोमाः पशूना-
 मवरुध्यै. त्वामित्थि हवामहे, त्वं त्योहि चेरव इति च बृहतृष्टं भवति
 सप्तमे ऽहनि यदेव षष्ठस्यान्हस्तद्वै रथंतरं तद्वै रूपं यद्बृहत्तद्वैराजं
 यद्रथंतरं तच्छाक्करं यद्बृहत्तद्वैवतं. तद्यद्बृहत्तृष्टं भवति बृहत्तैव
 तद्बृहत्पत्युत्तभुवंत्यस्तामेकृतत्राय यद्रथंतरं स्यात्कृतत्रं स्यात्तस्मा-
 द्बृहदेव कर्तव्यं. यद्वा वानेति धाय्याच्युता; अभि त्वा शूर नोनुम इति
 रथंतरस्य योनिमनु निवर्तयति. राथंतरं ह्येतदहरायतनेन. पिबा
 सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः पिबवान् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्या-
 न्हो रूपं. त्वमू षु वाजिनं देवजूतमिति ताक्ष्यो ऽच्युतः ॥ १६

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति सूक्तं प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तम-
 स्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतना-
 देवैतेन न प्र च्यवते. अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं; यद्वा व
 प्रेति तदभीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्यान्हो रूपं. तदु जागतं जगत्यो
 वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यंदिनं वहन्ति. तद्वैतच्छंदो वहति यस्मिन्नि-
 विस्थीयते. तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति. मिथुनानि सूक्तानि

शस्यंते त्रैष्टुभानि च जागतानि च. मिथुनं वै पशवः पशवच्छंदोमाः
 पशूनामवरुध्यै. तत्सवितुर्वृणीमहे, उद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य
 प्रतिपदनुचरौ राथंतरे उहानिसप्तमे उहानिसप्तमस्यान्हो रूपं. अभि त्वा
 देव सवितरिति सावित्रं. यद्वाव प्रेति तदभीति सप्तमे उहानि सप्तम-
 स्यान्हो रूपं. प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयं. प्रेति सप्तमे उहानि
 सप्तमस्यान्हो रूपम्. अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं जातवत् सप्तमे उहानि
 सप्तमस्यान्हो रूपम्. आयाहि वनसा सहेति द्विपदाः शंसति. द्विपादौ
 पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः पशवच्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै. तद्यद् द्विपदाः
 शंसति यजमानमेव तद्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति. एभि-
 रमे दुवो गिर इति वैश्वदेवमेति सप्तमे उहानि सप्तमस्यान्हो रूपं. तान्यु
 गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहो. वैश्वानरो अजीजनदित्या-
 मिमारुतस्य प्रतिपज्जातवत् सप्तमे उहानि सप्तमस्यान्हो रूपं. प्रयद्-
 स्त्रिष्टुभमिषमिति मारुतं. प्रेति सप्तमे उहानि सप्तमस्यान्हो रूपं.
 जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्याच्युता. दूतं वो विश्ववेद-
 समिति जातवेदस्यमनिरुक्तं सप्तमे उहानि सप्तमस्यान्हो रूपं तान्यु
 गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहः ॥ १७ ॥

यद्वै नेति न प्रेति यस्त्विदं तदष्टमस्यान्हो रूपं. यथ्येव द्वितीय-
 महस्तदेवैतलुनर्यदष्टमं. यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदंतर्वद्यदृषण्वद्यद् वृधन्व-
 द्यन्मध्यमेपदे देवतानिरुच्यते यदंतरिक्षमभ्युदितं यद् द्यमि यन्मह-
 द्यद्विहूतवद्यलुनर्वद्यलुर्वद्यद् द्वितीयस्यान्हो रूपमेतानि वा अष्टम-
 स्यान्हो रूपाणि. अभि वो देवमभिभिः सजोषा इत्यष्टमस्यान्ह आर्ज्यं
 भवति. द्यग्न्यष्टमे उहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातः
 सवन एष त्र्यहः. कुविदंग नमसा ये वृधासः, पीवो अत्रां रयि-
 वृधः सुमेधा, उछत्रुषसः सुदिना अरिप्रा, उशंता दूता नदभाय गोपा,

यावत्तरस्तन्वो यावदोजः, प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्धेनुः प्रत्नस्य
 काम्यं दुहाना, ब्रह्माण इंद्रोप याहि विद्वान्, उध्वो आभिः सुमार्ति
 वस्वो अश्रेद्, उतस्यानः सरस्वती जुषाणेति प्रउगं. प्रतिवदंतर्वद्विहूतः
 वदूर्ध्ववदष्टमे ऽहनि अष्टमस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातः
 सवन एष व्यहो. विश्वानरस्य वस्यतिम्, इंद्र इत्सोमपा एक, इंद्र
 नेदीय एदिहि, उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते, ऽमिनेता, त्वं सोम क्रतुभिः, पिन्वं-
 त्यपो, बृहदिन्द्राय गायतेति द्वितीयेनान्हा समान आतानो ऽष्टमे ऽहन्यष्ट
 मस्यान्हो रूपं. शंसा महामिंद्रं यस्मिन्विश्वा इति सूक्तं महद्वदष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. महश्चित्त्वमिंद्र यत एतानि सूक्तानि महद्व-
 दष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. पिबा सोममभि यमुग्रतई इति सूक्तम्,
 ऊर्वं गव्यं महि गृणान इंद्रेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं.
 महा९ इंद्रो नृवदाचर्षणिमा इति सूक्तं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो
 रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न
 प्रच्यवते. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तं, यदैत्कृण्वानो महि-
 मानमिन्द्रियमिति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. तदु जागतं
 जगत्यो वा एतस्य व्यहस्य मध्यादिनं वहति. तद्वैतच्छंदो वहति
 यस्मिन्निविधीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति. मिथुनानि सूक्ता-
 नि शस्यते त्रैष्टुभानि जागतानि च. मिथुनं वै पशवः पशवश्छंदोमाः
 पशूनामवरुध्यै महद्वैति सूक्तानि शस्यंते. महद्वा अंतरिक्षं अंतरि-
 क्षस्याप्त्यै पंच सूक्तानि शस्यंते. पंचपदा पंक्तिः पांक्तो यज्ञः पांक्ताः
 पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै. अभि त्वा शूर नोनुमो, अभि
 त्वा पूर्वपीतय इति रथंतरं पृष्ठं भवत्यष्टमे ऽहनि. यद्वावानेति धाय्या-
 च्युता. त्वामिच्छि हवामह इति बृहतो योनिमनु निवर्तयति बार्हतं
 ह्येतदहरायतनेन. उभयं शृणवच्च न इति सामप्रगाथो. यच्चेदमद्य

यदु च ह्य आसीदिति बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहनि अष्टमस्यान्हो रूपं. त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति ताक्ष्यो ऽच्युतः ॥ १८ ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति सूक्तं महे वीराय तवसे तुरायेति महद्ददष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वेति सूक्तं महद्ददष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. त्वं महा९ इंद्रयो ह शुष्मैरिति सूक्तं महद्ददष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. त्वं महा९ इंद्र तुभ्यम् ह क्षा इति सूक्तं, महद्ददष्टमे ऽहनि अष्टमस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते. दिवश्चिदस्य वरिमा पप्रथ इति सूक्तमिद्रं न मन्हेति महद्ददष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यंदिनं वहति. तद्वैतच्छंदो वहति यस्मिन्निविस्तीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति. मिथुनानि सूक्तानि शस्यंते त्रैष्टुभानि च जागतानि च. मिथुनं वै पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै महद्दंति सूक्तानि शस्यंते. महद्वा अंतरिक्षमंतरिक्षस्याप्त्यै पंच पंच सूक्तानि शस्यंते. पंचपदा पंक्तिः पांक्तो यज्ञः पांक्ताः पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै. तानि द्वेधा पंचान्यानि पंचान्यानि दश संपद्यंते. सा दशिनी विराळन्नं विराळन्नं पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै. विश्वो देवस्य नेतुस्, तत्सवितु वरेण्यम्, आ विश्वदेवं सप्ततिमिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनचरौ बार्हते ऽहनि अष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्रमूर्ध्ववदष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिवीयं महद्ददष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. युवाना पितरा पुनरित्याभवं पुनर्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपम्. इमा नुव भुवना सीषधामेति द्विपदाः शंसति. द्विपादौ पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः पशवश्छंदोमाः

पशूनामवरुध्यै. तद्यद् द्विपदा शंसति यजमानमेव तद्विप्रतिष्ठं चतु-
ष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति. देवानामिदवो महदिति वैश्वदेवं महद्दद-
ष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष
त्र्यहः. ऋतावानं वैश्वानर इत्यामिमारुतस्य प्रतिपदः; अमिर्वैश्वानरो
महानिति महद्ददष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं. क्रीळं वः शर्धौ
मारुतमिति मारुतं; जंभे रसस्य वावृध इति वृधन्वदष्टमे ऽहन्यष्टम
स्यान्हो रूपं. जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्याच्युता. अमे
मृळ महा९ असीति जातवेदस्यं महद्ददष्टमे ऽहन्यष्टमस्यान्हो रूपं.
तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यह एष त्र्यहः ॥ १९ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे पंचमपंचिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यद्वै समानोदकं तन्नवमस्यान्हो रूपं. यध्येव तृतीयमहस्तदैवतत्
पुनर्यन्नवमं यदश्ववद्यदंतवद्यत् पुनरावृत्तं यत् पुनर्निनृत्तं यद्रतवद्यत्
पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदंतरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ
लोको ऽभ्युदितो यच्छुचिवद्यत्सत्यवद्यत् क्षेतिवद्यद्रतवद्यदोकवद्यत्
कृतं यत्तृतीयस्यान्हो रूपमेतानि वै नवमस्यान्हो रूपाणि. अगन्म म-
हा नमसा यविष्ठमिति नवमस्यान्ह आज्यं भवति. गतवन्नवमेऽहनि
नवमस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्पातः सवन एष त्र्यहः. प्र-
वीरया शुचयो दद्विरे, ते ते सत्येन मनसा दीध्याना, दिवि क्षयंता
रजसः पृथिव्याम्, आ विश्ववाराश्विना गतन्नो, अयं सोम इंद्र तुभ्यं
सुन्व, आ तु प्र ब्रह्माणो अंगिरसो नक्षंत, सरस्वतीं देवयंतो हवंत,
आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा, सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति प्रउगं
शुचिवत्सत्यवक्षेतिवद्यद्रतवद्यदोकवन्नवमेऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. तदु-
त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्पातः सवन एष त्र्यहम्. तं तमिद्राधसे महे त्रय इंद्रस्य
सोमा, इंद्र नेदीय एदिहि, प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्, अमिर्नेता, त्वं सोम-

क्रतुभिः, पिन्वंत्यपो, नकिः सुदासो रथमिति तृतीयेनान्हा समान आ
तानो नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपम्-इंद्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम-
इति सूक्तमंतो वै स्वाहाकारंतो नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो
रूपं. गायत्साम नभन्यं यथावेरिति सूक्तम्; अर्चाम तद्वावृधानं स्वर्व-
दित्यंतो वै स्वरंतो नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. तिष्ठा
हरी रथ आयुज्यमानेति सूक्तमंतो वै स्थितमंतो नवममहर्नवमे ऽहनि
नवमस्यान्हो रूपम्. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति सूक्तं; धियो-
रयेष्ठाभित्यंतो वै स्थितमंतो नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं.
तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते.
प्र मंदिने पितुमदर्चता वच इति सूक्तं समानोदर्कं नवमे ऽहनि
नवमस्यान्हो रूपं. तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यं
दिनं वहन्ति. तद्वैतच्छंदो वहति यस्मिन्निविस्तीयते तस्माज्जगतीषु
निविदं दधाति. मिथुनानि सूक्तानि शस्यंते त्रैष्टुभानि च जगतानि
च. मिथुनं वै पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै पंच सूक्तानि
शस्यंते. पंचपदा पंक्तिः पांक्तो यज्ञः पांक्ताः पशवः पशवश्छंदोमा
पशूनामवरुध्यै. त्वामिच्छि हवामहे, त्वं ह्येहि चेरव इति बृहत्यृष्टं
भवति नवमे ऽहनि. यद्वावानेति धाय्याच्युता. अभि त्वा शूर नोनुम
इति रथंतरस्य योनिमनु निवर्तयति रथंतरं ह्येतदहरायतनेन. इंद्र
त्रिधातु शरणमिति सामप्रगाथस्त्रिवान्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो
रूपं. त्यमूषु वाजिनं देवजूतमिति ताक्षर्यो ऽच्युतः ॥ २० ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरे इंद्र पूर्वोरिति सूक्तं गतवन्नवमे ऽहनि नवम-
स्यान्हो रूपं. कदा भुवन् रथक्षयाणि ब्रह्मेति सूक्तं क्षेतिवदंतरूपं
क्षेतोव वा अंतं गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपम्. आ सत्यो यातु
मघवा ऋजीषीति सूक्तं सत्यवन्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. तत्त-

इन्द्रियं परमं पराचैरिति सूक्तमंतो वै परममंतो नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधाराय-
 तनादेवैतेन न प्र च्यवते. अहं भुवं वसुनः पूर्य्यस्यतिरिति सूक्तमहं
 धनानि संजयामि शश्वत इत्यंतो वै जितमंतो नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यंदिनं
 वहन्ति. तद्वैतच्छंदो वहति यस्मिन्निविस्थीयते तस्माज्जगतीषु निविंद
 दधाति. मिथुनानि सूक्तानि शस्यंते त्रैष्टुभानि च जागतानि च. मिथुनं वै
 पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै पंच पंच सूक्तानि शस्यंते. पंचपदा
 पंक्तिः पांक्तो यज्ञः पांक्ताः पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै.
 तानि द्वेधा पंचान्यानि पंचान्यानि दश संपद्यंते. सा दशिनी विराळन्नं
 विराळन्नं पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै. तत्सवितुर्वृणीमहे,
 उद्यानो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथंतरे ऽहनि नव-
 मे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. दोषो आगादिति सावित्रमंतो वै गतमंतो
 नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. प्र वां महि दधी अभीति
 द्यावापृथिवीयं; शुची उप प्र शस्तय इति शुचिवन्नवमे ऽहनि नवम-
 स्यान्हो रूपम्. इंद्र इषे ददातु नस्तेनो रत्नानि धत्तनेत्यार्भवं; त्रिरा-
 साप्तानि सुन्वत इति त्रिवन्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. बभुरेको
 विषुणः सुनरो युवेति द्विपदाः शंसति. द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः
 पशवः पशवश्छंदोमाः पशूनामवरुध्यै. तद्यद् द्विपदाः शंसति यज-
 मानमेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति. ये त्रिंशति
 त्रयस्पर इति वैश्वदेवं त्रिवन्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. तान्यु
 गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहो. वैश्वानरो न ऊतय इत्या-
 मिमारुतस्य प्रतिपद्, आ प्र यातु परावत इत्यंतो वै परावतंतो
 नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्यान्हो रूपं. मरुतो यस्य हि क्षय इति

मारुतं क्षेतिवदंतरूपं क्षेतीव वा अंतं गत्वा नवमे ऽहनि नवम-
स्यान्हो रूपं. जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्याच्युता-
प्राप्तये वाचमीरयेति जातवेदस्यं समानोदर्कं नवमे ऽहनि नवमस्या-
न्हो रूपं. स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति द्विष इति
शंसति. बहु वा एतस्मिन्नवरात्रे किं च किं च वारणं क्रियते
शांत्या एव. तद्यत्स नः पर्षदति द्विषः, स नः पर्षदति द्विष इति
शंसति. सर्वस्मादेवैनास्तदेनसः प्र मुंचति तान्यु गायत्राणि
गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहः ॥ २१ ॥

पृष्ठयं षळहमुपयंति यथा वै मुखमेवं पृष्ठयः षळहस्तद्य
थांतरं मुखस्य जिह्वा तालु दंता एवं छंदोमा. अथ येनैव वाचं
व्याकरोति येन स्वादु चास्वादु च वि जानाति तदशममहर्यथा
वै नासिके एवं पृष्ठयः षळहस्तद्यथांतरं नासिकयोरेवं छंदोमा.
अथ येनैव गंधान्वि जानाति तदशममहर्यथा वा अक्ष्येवं पृष्ठयः
षळहस्तद्यथांतरमक्ष्णः कृष्णमेवं छंदोमा. अथ यैव कनीनिका
येन पश्यति तदशममहर्यथा वै कर्ण एवं पृष्ठयः षळहस्तद्यथांतरं
कर्णस्यैवं छंदोमा. अथ येनैव शृणोति तदशममहः श्रीर्वै दशममहः
श्रियं वा एत आ गच्छंति ये दशममहरागच्छंति. तस्मादशममह-
रविवाक्यं भवति. मा श्रियो ऽववादिष्मेति दुरववदं हि श्रेयसस्ते
ततः सर्पति ते मार्जयंते ते पत्नीशालां संप्रपद्यंते. तेषां य
एतां आहुतिं विद्यात्स ब्रूयात्समन्वारभध्वमिति स जुहुयादिह
रमेह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिरमे वाद्स्वाहा वाळिति स
यदिह रमेत्याहास्मिन्नैवैनास्तलोके रमयतीह रमध्वमिति. यदाह
प्रजामेवेषु तद्रमयतीह धृतिरिह स्वधृतिरिति यदाह प्रजां चैव
तद्वाचं च यजमानेषु दधात्यमे वाळिति रथंतरं, स्वाहा वाळिति

बृहद्देवानां वा एतन्मिथुनं यद्वृहद्रथंतरे देवानामेव तन्मिथुनेन मिथुनमवरुंधते. देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायते प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद. ते ततः सर्पति ते मार्जयते त आग्नीध्रं संप्रपद्यते. तेषां य एतामाहुतिं विद्यात्स ब्रूयात्समन्वारब्धमिति स जुहुयादुप सृजं धरुणं मातरं धरुणो धयन् रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्स्वाहेति रायस्पोष मिषमूर्जमवरुंध आत्मेन च यजमानेभ्यश्च यत्रैवं विद्वानेतामाहुतिं जुहोति॥ २२ ॥

ते ततः सर्पति ते सदः संप्रपद्यते यथा यथमन्य ऋत्विजो व्युत्सर्पति संसर्पत्युद्रातारस्ते सर्पराज्ञया ऋक्षु स्तुवत; इयं वै सर्पराज्ञीयं हि सर्पतो राज्ञीयं वा अलोमिकेवाग्र आसीत्सैतं मंत्रमपश्यद् आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति तामयं पृश्निर्वर्ण आविशन्ना-
नारूपो यं यं काममकामयत यदिदं किं चौषधयो वनस्पतयः स वांणि रूपाणि पृश्निरेनं वर्ण आ विशति. नानारूपो ऽयं यं कामं कामयते य एवं वेद. मनसा प्रस्तौति मनसोद्वायति मनसा प्रतिहरति वाचा शंसति. वाक् च वै मनश्च देवानां मिथुनं; देवानामेव तन्मिथुनेन मिथुनमवरुंधते. देवानां मिथुनेन मिथुनं प्रजायते प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद. अथ चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे तदेव तत् स्तुतमनु शंसति. देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं नाम यश्चतुर्होतारस्तद्यच्चातुर्होतृन् होता व्याचष्टे. देवानामेव तद्यज्ञियं गुह्यं नाम प्रकाशं गमयति. तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति गच्छति प्रकाशं य एवं वेद. यं ब्राह्मणमनूचानं यशो नछेदिति ह स्माहारण्यं परेत्य दर्भस्तंबानुदग्रथ्य दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य चतुर्होतृन् व्याचक्षीत. देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं

नाम प्रकाशं गमयति तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति गच्छति
प्रकाशं य एवं वेद ॥ २३ ॥

अथौदुंबरीं समन्वारभंत इषमूर्जमन्वारभ इत्यूर्वा अनाद्य-
मुदुंबरो. यद्वै तदेवा इषमूर्जं व्यभजंत ततः उदुंबरः समभवत्तस्मा
त्स त्रिः संवत्सरस्य पच्यते. तद्यदौदुंबरीं समन्वारभंत इषमेष तदू-
र्जमन्नाद्यं समन्वारभंते. वाचं यच्छंति ; वाग्निं यज्ञो यज्ञमेव
तद्यच्छंत्यहर्नि यच्छंत्यहर्वै स्वर्गो लौकः स्वर्गमेव तं लोकं नि
यच्छंति. न दिवा वाचं विसृजेरन्यद्दिवा वाचं विसृजेरन्नहर्भा-
तृव्याय परिशिष्युर्न नक्तं वाचं विसृजेरन्यन्नक्तं वाचं विसृजे-
रन् रात्रौ भ्रातृव्याय परिशिष्युः. समया विषितः सूर्यः स्यादथ
वाचं विसृजेरंस्तावंतमेव तद्विषते लोकं परिशिषंत्यथो खल्वस्त-
मित एव वाचं विसृजेरंस्तमोभाजमेव तद्विषंतं भ्रातृव्यं कुर्वत्या-
हवनीयं परित्य वाचं विसृजेरन्यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो
लोक आहवनीयो यज्ञेनैव तत्स्वर्गेण लोकेन स्वर्गं लोकं यंति
यदि होनमकर्म यदत्यरीरिचाम, प्रजापतिं तयितरमप्येत्विति वाचं
विसृजंते. प्रजापतिं वै प्रजा अनु प्रजायंते. प्रजापतिरूनाति-
रिक्तयोः प्रतिष्ठा नैनानूनं नातिरिक्तं हिनस्ति. प्रजापतिमेवो
नातिरिक्तान्यभ्यत्यर्जंति य एवं विद्वांस एतेन वाचं विसृजंते
तस्मादेवं विद्वांस एतेनैव वाचं विसृजेरन् ॥ २४ ॥

अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्होतृषु वदिष्यमाणस्तदाहावस्य रूपम्.
ओं होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रतिगृणात्यवसिते अवसिते दशसु
पदेषु तेषां चित्तिः सुगासी ३ त् चित्तमाज्यमासी ३ त् वाग्वेदिरासी-
३ त् आधीतं बहिरासी ३ त् केतो अभिरासी ३ त् विज्ञातममीदासी-
३ त् प्राणो हविरासी ३ त् सामाध्वर्युरासी ३ त् वाचस्पतिर्होता-

सी ३ त् मन उपवक्तासी ३ त् ते वा एतं ग्रहमगृह्णत. वाचस्यते
विधे नामन् विधेम ते नाम विधेस्त्वमस्माकं नाम्ना द्यां गच्छ यां देवाः
प्रजापतिगृहपतय ऋत्विमराधुवंस्तामृत्वि रात्स्यामो. अथ प्रजापते-
स्तनूरनुद्रवति ब्रम्होद्यं च. अन्नादा चान्नपत्नी चान्नादा तदभिरन्न
पत्नी तदादित्यो ; भद्राच कल्याणी च भद्रा तत्सोमः कल्याणी
तत्सशवो; अनिलयाचापभया चानिलया तद्वायुर्न ह्येष कदाच नेलय-
त्यपभया तन्मृत्युः सर्वं ह्येतस्माद्विभाय; अनाप्ता चानाप्या चानाप्ता
तत्सृथिव्यनाप्या तद् द्यौर; अनाधृष्या चाप्रतिधृष्या चानाधृष्या तद-
भिरप्रतिधृष्या तदादित्यो ; अपूर्वा चाभ्रातृव्या चापूर्वा तन्मनो
५भ्रातृव्या तत्संवत्सरः. एता वाव द्वादश प्रजापतेस्तन्व एष कृत्स्नः
प्रजापतिस्तत्कृत्स्नं प्रजापतिमाप्नोति दशममहरथ ब्रह्मोद्यं वदं
त्यमिर्गृहपतिरिति हैक आहुः. सो ऽस्य लोकस्य गृहपतिर्वायुर्गृहप-
तिरिति हैक आहुः. सौतरिक्षस्य लोकस्य गृहपतिरसौ वै गृहप-
तियौ ऽसौ तपत्येष पतिर्ऋतवो गृहाः. येषां वै गृहपतिं देवं विद्वान्
गृहपतिर्भवति रात्रोति स गृहपती, राधुवंति ते यजमानाः येषां
वा अपहतपाप्मानं देवं विद्वान् गृहपतिर्भवत्यप स गृहपतिः
पाप्मानं हते पते यजमानाः पाप्मानं ९ घृते ऽध्वर्यो अरात्स्मारात्स्म
॥ २५ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पंचमपंचिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

उत्थराहवनीयमित्यपराणह आह यदेवान्हा साधु करोति तदेव
तत्प्रादुत्थृत्य तदभये निधत्ते. उत्थराहवनीयमिति प्रातराह य-
देव रात्र्या साधु करोति तदेव तत्प्रादुत्थृत्य तदभये निधत्ते.
यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो लोक आहवनीयो यज्ञ एव तत्स्वर्गो
लोके स्वर्गं लोकं निधत्ते य एवं वेद; यो वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं
षोळशकलं पशुषु प्रतिष्ठितं वेद वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोळश-

कलेन पशुषु प्रतिष्ठितेन राभ्रोति. रौद्रं गविसहायव्यमुपावसृष्टमा-
श्विनं दुह्यमानं सौम्यं दुग्धं वारुणमधिश्रितं पौष्णं समुदयंतं
मारुतं विष्यंदमानं वैश्वदेवं बिंदुमन्मैत्रं शरोगृहीतं द्यावापृथि-
वीयमुद्रासितं सावित्रं प्रक्रांतं वैष्णवं ह्रियमाणं बार्हस्पत्यमु-
पसन्नमग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतेरुत्तरेद्रं हुतम्. एतद्वा अमिहोत्रं वैश्व-
देवं षोळशकलं पशुषु प्रतिष्ठितपदं वैश्वदेवेनामिहोत्रेण षोळश
कलेन पशुषु प्रतिष्ठितेन राभ्रोति य एवं वेद ॥ २६ ॥

यस्यामिहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र प्रायश्चि-
त्तिरिति तामभिमन्त्रयेत्. यस्माद् भीषा निषीदासि ततो नो
अभयं कृधि पशून्ः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळ्हुष इति
तामुत्थापयेद् ; उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् इंद्राय कृण्वन्ती
भागं मित्राय वरुणाय चेत्यथास्या उदपात्रमूधसि च मुखे
चोपगृण्हीयादथैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिर्य-
स्यामिहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरि-
त्यशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते तामन्न-
मप्यादयेच्छांत्यै. शांतिर्वा अन्नं; सूयवसाङ्गवती हि भूया
इति सा तत्र प्रायश्चित्तिर्यस्यामिहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्यंदेत
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा तत्र स्कंदयेत्तदभि मृश्य जपेद्यदद्य
दुग्धं पृथिवीमसृप्त यदोषधीरत्यसृपद्यदापः पयो गृहेषु पथो
अग्नयायां पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति तत्र यत्परिशिष्टं
स्यात्तेन जुहुयाद्यदलं होमाय स्याद्यद्यु वै सर्वे सिक्तं स्यादथा-
न्यामाहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादात्वेव श्रत्वायै होतव्यं सा तत्र
प्रायश्चित्तिः सर्वे वा अस्य बर्हिष्यं सर्वे परिगृहीतं य एवं
विद्वानमिहोत्रं जुहोति ॥ २७ ॥

असौ वा अस्यादित्यो यूषः पृथिवी वेदिरोषधयो बर्हिर्वन-
 स्यतय इध्मा आपः प्रोक्षण्यो दिशः परिधयो. यत्थ वा अस्य
 किंच नश्यति यन् भ्रियते यदपाजंति सर्वं हैवेनं तदमुष्मिहोके
 यथा बर्हिषि दत्तमागच्छेदेवमागच्छति य एवं विद्वानभिहोत्रं
 जुहोति. उभयान्वा एष देवमनुष्यान् विपर्यासं दक्षिणा नयति
 सर्वं चेदं यदिदं किंच. मनुष्यान्वा एष सायमाहुत्या देवेभ्यो
 दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं किंच. त एते प्रलीना
 न्योकस इव शरे मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा नीता. देवान्वा एष
 प्रातराहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं
 किंच. त एते विविदाना इवोत्पतंत्यदो उहं करिष्ये
 उदो उहं गमिष्यामीति वदंतो. यावतं ह वै सर्वमिदं दत्त्वा
 लोकं जयति तावतं ह लोकं जयति य एवं विद्वानभिहोत्रं
 जुहोति. अमये वा एष सायमाहुत्याश्विनमुपाकरोति तद्वाक् प्रति
 गृणाति. वाग् वागित्यभिना हास्य रात्र्याश्विनं शस्तं भवति य एवं
 विद्वानभिहोत्रं जुहोति. आदित्याय वा एष प्रातराहुत्या महाव्रत
 मुपाकरोति तत्प्राणः प्रति गृणात्यन्नमन्नमित्यादित्येन हास्यान्हा म-
 हाव्रतं शस्तं भवति य एवं विद्वानभिहोत्रं जुहोति. तस्य वा
 एतस्याभिहोत्रस्य सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे साय-
 माहुतयः सप्त चो एव शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतयो.
 तावत्यो उमेर्यजुष्मत्य इष्टकाः संवत्सरेण हास्याभिना चित्येनेष्टं
 भवति य एवं विद्वानभिहोत्रं जुहोति ॥ २८ ॥

वृषशुष्मो ह वातावत उवाच जातूकण्यौ वक्ता स्मो वा
 इदं देवेभ्यो यद्वैतदभिहोत्रमुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि
 हूयत इत्येतद् हैवोवाच कुमारी गंधर्वगृहीता वक्ता स्मो वा इदं

पितृभ्यो यद्वैतदमिहोत्रमुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि हूयत-
इत्येतद्वा अमिहोत्रमन्येद्युर्हूयते यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते
प्रातरथैतदमिहोत्रमुभयेद्युर्हूयते यदस्तमिते सायं जुहोत्युदिते
प्रातस्तस्मादुदिते होतव्यं. चतुर्विंशे ह वै संवत्सरे अनुदितहोमी
गायत्री लोकमाप्नोति द्वादश उदितहोमी. स यदा द्वौ संवत्सरौ
अनुदिते जुहोत्यथ हास्यिको हुतो भवत्यथ य उदिते जुहोति
संवत्सरेणैव संवत्सरमाप्नोति य एवं विद्वानुदिते जुहोति. तस्मा-
दुदिते होतव्यमेष ह वा अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति यो ऽस्त-
मिते सायं जुहोत्युदिते प्रातरग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वत्या-
दित्येन तेजसा ऽहस्तेजस्वदहोरात्रयोर्हास्य तेजसि हुतं भवति
य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यं ॥ २९ ॥

एते ह वै संवत्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे ताभ्यामेव तत्संवत्स-
रमेति स यो अनुदिते जुहोति. यथैकतश्चक्रेण यायात्तादृक्तदथ
य उदिते जुहोति यथोभयतश्चक्रेण यान् क्षिप्रमध्वान् समश्रुवीत
तादृक्तदेषा अभियज्ञगाथा गीयते. बृहद्रथंतराभ्यामिदमेति युक्तं
यद्वृत्तं भविष्यच्चापि सर्वं; ताभ्यामियादमीनाधाय धीरो दिवैवान्य-
ञ्जुहुयान्नक्तमन्यदिति. राथंतरौ वै रात्र्यहर्बाहर्तमग्निर्वै रथंतर-
मादित्यो बृहदेते ह वा एनं देवते ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गं लोकं
गमयतो य एवं विद्वानुदिते जुहोति. तस्मादुदिते होतव्यं. तदे-
षा अभियज्ञगाथा गीयते. यथाह वा स्थूरिणैकेन यायादकृत्वा अन्य
दुपयोजनाय; एवं यंति ते बहवो जनासः पुरोदयाञ्जुह्वति
ये अमिहोत्रमिति तां वा एतां देवतां प्रयतीं सर्वमिदमनु प्रैति
यदिदं किंचैतस्यै हीदं देवताया अनुचरं सर्वं यदिदं किंच
सैषानुचरवती देवता विंदते ह वा अनुचरं भवत्यस्यानुचरो

य एवं वेद. स वा एष एकातिथिः स एष जुह्वत्सु वसति. तद्यददो गाथा भवत्यनेन समेनसा सोऽभिशास्तादेनस्वतो वाप-
हरादेनः, एकातिथिमप सायं रुणद्धि विसानि स्तेनो अपस
जहारेत्येष ह वै स एकातिथिः स एष जुह्वत्सु वसत्येतां वाव
स देवतामपरुणत्वि योऽलमभिहोत्राय सन्नाभिहोत्रं जुहोति तमेषा
देवता उपरुत्था उपरुणत्विस्माच्च लोकादमुष्माच्चोभाभ्यां योऽलम-
भिहोत्राय सन्नाभिहोत्रं जुहोति. तस्माद्योऽलमभिहोत्राय स्याज्जु-
हुयात्तस्मादाहुर्न सायमतिथिरपरुध्य इत्येतत्त्व स्म वै तद्वि-
द्वानगरी जानश्रुतेय उदितहोमिनमैकादशाक्षं मानुतंतव्य-
मुवाच, प्रजायामेनं विज्ञाता स्मो यदि विद्वान्वा जुहोत्यवि-
द्वान्वेति तस्यो हैकादशाक्षे राष्ट्रमिव प्रजा बभूव. राष्ट्रमिव ह
वा अस्य प्रजा भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति. तस्मादुदिते
होतव्यं ॥ ३० ॥

उद्यन्नु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीत्संदधाति.
स योऽनुदिते जुहोति यथा कुमाराय वा वत्साय वा उजाताय
स्तनं प्रति दध्यान्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति यथा कुमाराय वा
वत्साय वा जाताय स्तनं प्रति दध्यान्तादृक्ततमस्मै प्रतिधायमान
मुभयोर्लोकयोरन्नाद्यमनु प्रतिधायते तस्माच्च लोकादमुष्माच्चो-
भाभ्यां स योऽनुदिते जुहोति यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा उप्रयते
हस्त आदध्यान्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति यथा पुरुषाय वा
हस्तिने वा प्रयते हस्त आदध्यान्तादृक्ततमेष एतेनैव हस्तेनोर्ध्व
हत्वा स्वर्गे लोक आदधाति य एवं विद्वानुदिते जुहोति. तस्मादु-
दिते होतव्यं. उद्यन्नु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि
प्रणयति. तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते. प्राणे हास्य संप्रति-

हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदि-
ते होतव्यमेष ह वै सत्यं वदंस्तस्ये जुहोति यो ऽस्तमिते
सायं जुहोत्युदिते प्रातर्भूर्भवः स्वरोमिति अभिज्योतिज्योतिर
भिरिति सायं जुहोति. भूर्भवः स्वरो सूर्यो ज्योतिज्योतिः सूर्य
इति प्रातः सत्यं हास्य वदतः सत्यहुतं भवति य एवं विद्वानु-
दिते जुहोति. तस्मादुदिते होतव्यं. तदेषाऽभियज्ञगाथा गीयते;
प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽभिहोत्रं दिवा
कीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति ॥३१॥

प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान्स्यामिति स तपो ऽतप्यत
स तपस्तप्त्वेमां लोकानसृजत पृथिवीमंतरिक्षं दिवं. तांल्लोकानभ्य-
तपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्तामिरेव पृथिव्या अजा-
यत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतींष्यभ्यतपत्तेभ्यो ऽभित-
प्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाभिरजायत यजुर्वेदो
वायोः सामवेद आदित्यात्तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि
शुक्राण्यजायन्त भूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदा
त्स्वरिति सामवेदात्तानि शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा
अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोऽ-
मिति. तस्मादोमोमिति प्रणौत्योमिति वै स्वर्गो लोक ओमित्यसौ
यो ऽसौ तपति. स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत. तमाहरत्तेनायजत स ऋचैव
होत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं. यदेतत् त्र्यै विद्यायै शुक्रं
तेन ब्रह्मत्वमकरोत्स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः संप्रायच्छत्ते देवा
यज्ञमतन्वत तमाहरन्त तेनायजन्त. त ऋचैव होत्रमकुर्वन्त्यजुषा ऽध्व-
र्यवं साम्नोद्गीथं यदेवैतत् त्र्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमकुर्वस्ते
देवा अब्रुवन्प्रजापतिं यदि नो यज्ञ ऋक्त आर्तिः स्याद्यदि

यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा का प्रायश्चित्ति-
रिति! स प्रजापतिरब्रवीदेवान्यादि वो यज्ञ ऋक्त आर्तिर्भवति
भूरिति गार्हपत्ये जुहवाथ, यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये ऽन्वा-
हार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु; यदि सामतः स्वरित्याहवनीये; यद्यवि-
ज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुदुत्याहवनीय एव जुहवाथे
त्येतानि ह वै वेदानामंतःश्लेषणानि यदेता व्याहृतयस्तद्यथात्मनात्मानं
संदध्याद्यथा पर्वणा पर्व यथा श्लेषमणा चर्मण्यं वान्यद्वा विश्लिष्टं संश्ले-
षयेदेवमेवैताभिर्यज्ञस्य विश्लिष्टं संदधाति. सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता
व्याहृतयस्तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्तव्या ॥ ३२ ॥

तदाहुर्महावदाः यदृचैव होत्रं क्रियते यजुषा ऽध्वर्यवं साम्नो-
द्दीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति!
त्रय्या विद्ययेति ब्रूयादयं वै यज्ञो यो ऽयं पवते तस्य वाक् च
मनश्च वर्तन्यौ. वाचा च हि मनसा च यज्ञो ऽवर्तत. इयं वै वागदो
मनस्तद्वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वति. मनसैव ब्रह्मा सं-
स्करोति. ते हैके ब्रम्हाण उपाकृते प्रातरनुवाको स्तोमभागान्
ब्रूयित्वा भाषमाणा उपासते. तत्तैतदुवाच ब्राम्हण उपाकृते प्रात-
रनुवाके ब्रम्हाणं भाषमाणं दृष्ट्वा ऽर्धमस्य यज्ञस्यांतरगुरिति
तद्यथैकपात्युरुषो यन्नेकतश्चक्रो वा रथो वर्तमानो भ्रेषं न्येत्येवमेव
स यज्ञो भ्रेषं न्येति यज्ञस्य भ्रेषमनु यजमानो भ्रेषं न्येति. तस्माद्
ब्रम्होपाकृते प्रातरनुवाके वाचं यमः स्यादोपांश्वंतर्यामयो होमादु-
पाकृतेषु पवमानेष्वोदृचो ऽथ यानि स्तोत्राणि सशस्त्राण्यातेषां
वषट्काराद्वाचं यम एव स्यात्तद्यथोभयतम्यायुरुषो यन्नुभयत-
श्चक्रो वा रथो वर्तमानो न रिष्यत्येवमेव स यज्ञो न रिष्यति
यज्ञस्यारिष्टिमु यजमानो न रिष्यति ॥ ३३ ॥

तदाहुर्यद् ग्रहान्मे ग्रहीत्याचारीन्म आहुतीर्मे हौषादित्यध्वर्यवे
दक्षिणा नीयंत उदगासीन्म इत्युद्रात्रे ऽववोचन्मे शंसीन्मे याक्षीन्
म इति होत्रे. किं स्वदेव चक्रुषे ब्रम्हणे दक्षिणा नीयंते ऽकृत्वा-
हो स्वदेव हरता इति? यज्ञस्य ह्येष भिषग्यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद्दे-
षजं कृत्वा हरत्यथो यद्रूपिष्ठेनैव ब्रह्मणा छंदसाँ रसेनाविज्यं
करोति यद् ब्रह्मा. तस्माद् ब्रम्हार्धभाग्य वा एष इतरेषामृत्विजामग्र
आस यद् ब्रम्हार्धमेव ब्रम्हण आसार्धमितरेषां ऋत्विजां. तस्माद्यदि
यज्ञ ऋक्त आर्तिः स्याद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्व-
व्यापद्वा ब्रम्हण एव निवेदयते. तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त आर्ति-
र्भवति भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद्यदि यजुष्टो भुव इत्या-
मीध्रीये ऽन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु यदि सामतः स्वरित्याह-
वनीये यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्या-
हवनीय एव जुहुयात्स प्रस्तोतोपाकृते स्तोत्र आह ब्रह्मन्स्तो-
प्यामः प्रशास्तरिति स भूरिति ब्रह्मा प्रातःसवने ब्रूयादिद्रवं-
तः स्तुध्वमिति भुव इति माध्यंदिने सवने ब्रूयादिद्रवंतः स्तुध्वमिति
स्वरिति तृतीयसवने ब्रूयादिद्रवंतः स्तुध्वमिति भूर्भुवः स्वरित्युक्थे
वा उत्तरात्रे वा ब्रूयादिद्रवंतः स्तुध्वमिति. सयदाहेंद्रवंतः स्तुध्वमित्येंद्रो
वै यज्ञ इंद्रो यज्ञस्य देवता सेंद्रमेव तदुद्गीथं करोतींद्रान्मा गार्दि-
द्रवंतः स्तुध्वमित्येवैनान्स्तदाह तदाह ॥ ३४ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे
पंचमपंचिकायां पंचमो ऽध्याय इति पंचमपंचिका समाप्ता.

अथ षष्ठपंचिकाप्रारंभः श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं ॥ देवा ह वै
सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजग्धिरे. तान्होवाचाबुंदः

काद्रवेयः सर्पऋषिर्मन्त्रकृदेका वै वो होत्रा ऽकृता तां वो ॐं कर
वाण्यथ पाप्मानमपहनिष्यध्व इति. ते ह तथेत्यूचुस्तेषां ह स्म
स मध्यंदिने मध्यंदिन एवोपोदासर्पद् ग्राव्णो ऽभिष्टौति. तस्मान्
मध्यंदिने मध्यंदिन एव ग्राव्णो ऽभिष्टुवंति तदनुकृति. स
ह स्म येनोपोदासर्पत्तत्वाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति.
तान् ह राजा मदयां चकार. ते होचुराशीविषो वै नो राजानम-
वेक्षते. हंतास्योष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्यामेति तथेति तस्य होष्णी-
षेणाक्ष्यावपिनह्यस्तस्मादुष्णीषमेव पर्यस्य ग्राव्णो ऽभिष्टुवंति तदनु
कृति. तान्ह राजा मदयामेव चकार. ते होचुः स्वेन वै नो मन्त्रेण
ग्राव्णो ऽभिष्टौतीति हंतास्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृणचामेति तथेति-
तस्य हान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृचुस्ततो हैनां न मदयां चकार.
तद्यदस्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृचंति शांत्या एव ते ह पाप्मा-
नमप जाघ्रिरे. तेषामन्वपहतिं सर्पाः पाप्मानमप जाघ्रिरे त एते
ऽपहतपाप्मानो हित्वा पूर्वा जीर्णा त्वचं नवयैव प्रयंत्यप पा-
प्मानं हते य एवं वेद ॥ १ ॥

तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति शतेनेत्याहुः शतायुर्वै पुरुषः
शतवीर्यः शतेंद्रिय आयुष्ये वै न तद्दीर्य इन्द्रिये दधाति. त्रयस्त्रि-
शत्या वेत्याहुस्त्रयस्त्रिंशतो वै स देवानां पाप्मनो ऽपाहंस्त्रयस्त्रिंशद्वै
तस्य देवा इत्यपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितो वै प्रजापतिः.
प्रजापतेर्वा एषा होत्रा यद् ग्रावस्तोत्राया तस्यां सर्वे कामा
अवरुध्यते. स यदपरिमिताभिरभिष्टौति सर्वेषां कामानामव-
रुध्यै सर्वांन्कामानवरुधे य एवं वेद. तस्मादपरिमिताभिरेवा-
भिष्टुयात्तदाहुः कथमभिष्टुयादित्यक्षरशास्त्रं चतुरक्षरशास्त्रं पच्छास्त्रं
अर्धर्चशास्त्रं ऋक्शास्त्रं इति. तद्यदृक्शो न तदवकल्पते, अथ यत् पच्छो

नो एव तदवकल्पते; ॐ यदक्षरशश्चतुरक्षरशो वि तथा छंदांसि
 लुप्येरन्बहूनि तथाक्षराणि हीयेरन्नर्धर्चंश एवाभिष्टुयान्प्रतिष्ठाया
 एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेव तद्विप्रतिष्ठं
 चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति. तस्मादर्धर्चंश एवाभिष्टुयान्तदाहुर्यन्म-
 ध्यंदिने मध्यंदिन एव ग्राव्यो ऽभिष्टौति कथमस्येतरयोः सवनयोश्च-
 भिष्टुतं भवतीति? यदेव गायत्रीभिरभिष्टौति; गायत्रं वै प्रातः
 सवनं तेन प्रातःसवने; ॐ यज्जगतीभिरभिष्टौति; जागतं वै तृती-
 यसवनं तेन तृतीयसवन एवमु हास्य मध्यंदिने मध्यंदिन एव
 ग्राव्यो ऽभिष्टुवतः सर्वेषु सवनेष्वभिष्टुतं भवति य एवं वेद. तदा-
 हुर्यदध्वर्चुरेवान्यान्त्विजः संप्रेष्यत्यथ कस्मादेष एतामसं
 प्रेषितः प्रतिपद्यत इति? मनो वै ग्रावस्तोत्रीया ऽसंप्रेषितं वा
 हृदं मनस्तस्मादेष एतामसंप्रेषितः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

वाग्वै सुब्रह्मण्या. तस्यै सोमो राजा वत्सः सोमे राजनि
 क्रीते सुब्रह्मण्यामाव्हयति यथा धेनुमुपव्हयेत्तेन वत्सेन
 यजमानाय सर्वान्कामां दुहे. सर्वान् हास्मै कामान् वाग्दुहे य
 एवं वेद. तदाहुः किं सुब्रह्मण्यायै सुब्रह्मण्यात्वमिति? वागे-
 वेति ब्रूयाद्वाग्वै ब्रह्म च सुब्रह्म चेति. तदाहुरथ कस्मादेनं
 पुमांसं संतं स्त्रीमिवाचक्षते इति. वाग्धि सुब्रह्मण्येति ब्रूया-
 त्तेनेति. तदाहुर्यदंतर्वेदीतर ऋत्विज आत्विज्यं कुर्वतीति, बहिर्वेदि
 सुब्रह्मण्या, कथमस्यांतर्वेद्यात्विज्यं कृतं भवतीति? वेदेर्वा उत्कर-
 मुकिरंति, यदेवोत्करे तिष्ठन्नाव्हयतीति ब्रूयात्तेनेति. तदाहुरथ
 कस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्यामाव्हयतीत्यृषयो वै सत्रमासत.
 तेषां यो वर्षिष्ठ आसीत्तमब्रुवन्सुब्रह्मण्यामाव्हय त्वं नो
 वेदिष्ठाद् देवान् वह्यिष्यसीति वर्षिष्ठमेवैनं तत्कुर्वत्यथो वेदिमेव

तत्सर्वा प्रीणाति. तदाहुः कस्मादस्मा ऋषभं दक्षिणामभ्याजंतीति
 वृषा वा ऋषभो योषा सुब्रम्हण्या तन्मिथुनं तस्य मिथुनस्य
 प्रजात्या इत्युपांशु पालीवतस्यामीधो यजति. रेतो वै पालीवत
 उपांशिव वै रेतसः सिक्तिर्नानु वषट्करोति. संस्था वा एषा
 यदनु वषट्कारो नेद्रेतः संस्थापयानीत्यसंस्थितं वै रेतसः समृत्वं-
 तस्मान्नानु वषट्करोति. नेष्टुरुपस्थ आसीनो भक्षयति. पत्नी-
 भाजनं वै नेष्टा, उमिः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्या आमिनैव. तस्य-
 पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं
 वेद. दक्षिणा अनु सुब्रम्हण्या संतिष्ठते. वाग्वै सुब्रम्हण्यान्नं
 दक्षिणान्नाद्य एव तद्वाचि यज्ञमततः प्रतिष्ठापयंति प्रतिष्ठाप-
 यंति ॥३॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठ्यपंचिकायां प्रथमो अध्यायः ॥

देवा वै यज्ञमतन्वत. तांस्तन्वानान् असुरा अभ्यायन्यज्ञवे-
 शसमेषां करिष्याम इति. तां दक्षिणत उपायन् यत एषां यज्ञस्य
 तन्निष्ठममन्यंत. ते देवाः प्रतिबुध्य मित्रावरुणौ दक्षिणतः पर्यौहंस्ते
 मित्रावरुणाभ्यामेव दक्षिणतः प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नत. तथै-
 वैतद्यजमाना मित्रावरुणाभ्यामेव दक्षिणतः प्रातःसवने असुररक्षां-
 स्यपाघ्नते तस्मान्मैत्रावरुणं मैत्रावरुणः प्रातःसवने शंसति. मित्रा-
 वरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नत.
 ते वै दक्षिणतोऽपहता असुरा मध्यतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः
 प्रतिबुध्येंद्रं मध्यतो दधुस्त इंद्रेणैव मध्यतः प्रातःसवने असुरर-
 क्षांस्यपाघ्नत. तथैवैतद्यजमाना इंद्रेणैव मध्यतः प्रातःसवने असुर-
 रक्षांस्यपाघ्नते. तस्मादेन्द्रं ब्राम्हणाच्छंसी प्रातःसवने शंसतींद्रेण
 हि देवा मध्यतः प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नत. ते वै मध्यतोऽपहता
 असुरा उत्तरतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येंद्राभी उत्तरतः पर्यौ

हंस्त इन्द्राभिभ्यामेवोत्तरतः प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नत. तथैवैत-
द्यजमाना इन्द्राभिभ्यामेवोत्तरतः प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नते.
तस्माद्विन्द्राग्रमछावाकः प्रातःसवने शंसतीन्द्राभिभ्याम् हि देवा
उत्तरतः प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नत. ते वा उत्तरतो उपहता
असुराः पुरस्तात्पर्यद्रवन्त्समनीकतस्ते देवाः प्रतिबुध्यामिपुरस्तात्प्रातः
सवने पर्योहंस्ते अभिनैव पुरस्तात्प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नत. तथै-
वैतद्यजमाना अभिनैव पुरस्तात्प्रातःसवने असुररक्षांस्यपाघ्नते. तस्मा-
दामेयं प्रातःसवनमप पाप्मानं हते य एवं वेद. ते वै पुरस्तादप-
हता असुराः पश्चात्परीत्य प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्य विश्वान्
देवान् आत्मानं पश्चात्तृतीयसवने पर्योहंस्ते विश्वैरेव दे-
वैरात्मभिः पश्चात् तृतीयसवने असुररक्षांस्यपाघ्नत. तथैवैतद्य-
जमाना विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात्तृतीयसवने असुररक्षांस्यपाघ्नते.
तस्माद्विश्वदेवं तृतीयसवनमप पाप्मानं हते य एवं वेद. ते वै
देवा असुरानेवमपाघ्नत सर्वस्मादेव यज्ञात्ततो वै देवा अभवन्
परासुरा. भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति
य एवं वेद. ते देवा एवं ऋषेण यज्ञेनापासुरान् पाप्मानमघ्नता-
जयंस्त्वर्गं लोकमप ह वै द्विषंतं पाप्मानं भ्रातृव्यं हते जयति
स्वर्गं लोकं य एवं वेद यश्चैवं विद्वान्त्सवनानि कल्पयति ॥ ४ ॥

स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वति प्रातःसवने उहरेव तद-
न्होऽनुरूपं कुर्वत्यवरेणैव तदन्हा परमहरभ्यारभते उथ तथा न
मध्यंदिने. श्रीर्वै पृष्ठानि तानि तस्मै न तत्स्थानानि यत्स्तोत्रियं
स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्यस्तयैव विभक्त्या तृतीयसवने न स्तोत्रियं
स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वति ॥ ५ ॥

अथात आरंभणीया एव. ऋजुनीति नो वरुण इति मैत्रा-

वरुणस्य; मित्रो नयतु विद्वानिति प्रणेता वा एष होत्रकाणां यन्मैत्रावरुणस्तस्मादेषा प्रणेतृमती भवति. इंद्रं वो विश्वतस्परीति ब्राम्हणाच्छंसिनो; हवामहे जनेभ्य इतींद्रमेवैतया उहरहर्निव्हयंते. न हेषां विहवे अन्य इंद्रं वृंक्ते यत्रैवं विद्वान्ब्राम्हणाच्छंस्येतामहरहः शंसति. यत्सोम आ सुते नर इत्यछावाकस्य; इंद्रामी आ जोहवुरितींद्रामी हवैतया उहरहर्निव्हयंते. न हेषां विहवे अन्य इंद्रामी वृंक्ते यत्रैवं विद्वानछावाक एतामहरहः शंसति. ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः संपारिण्यः स्वर्गमेवैताभिलोक्यमाभि संतरंति ॥ ६ ॥

अथातः परिधानीया एव. ते स्याम देव वरुणेति मैत्रावरुणस्य; इषं स्वश्च धीमहीत्ययं वै लोक इषमित्यसौ; लोकः स्वरित्युभावैतया लोकावारभते. व्यंतरिक्षमतिरदिति ब्राम्हणाच्छंसिनो विवृत्तुचं स्वर्गमेवैभ्य एतया लोकं विवृणोति. मदे सोमस्य रोचना इंद्रो यदभिनद्वलमिति सिषासवो वा एते यदीक्षितास्तस्मादेषा बलवती भवति; उद्रा आजदंगिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः अर्वाचं नुनुदे बलमिति सनिमेवैभ्य एतया उवरुंधे. इंद्रेण रोचना दिव इति; स्वर्गो वै लोक; इंद्रेण रोचना दिवो दृव्हानि दृहितानि च स्थिराणि न पराणुद इति स्वर्ग एवैतया लोके उहरहः प्रतितिष्ठतो यंति. आहं सरस्वतीवतोरित्यछावाकस्य. वाय्वै सरस्वती वाग्वतोरिति हैतदाह; इंद्राग्न्यो रवो वृण इत्येतत्थ वा इंद्राग्न्योः प्रियं धाम यद्वागिति प्रियेणैवैनौ तत्धान्ना समर्धयति, प्रियेण धान्ना समृध्यते य एवं वेद ॥ ७ ॥

उभय्यः परिधानीया भवति. होत्रकाणां प्रातःसवने च माभ्यंदिने चाहीनाश्चैकाहिकाश्च. तत ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः

परिदधाति. तेनास्माल्लोकान् प्रच्यवते ऽहीनाभिरछावाकः
स्वर्गस्य लोकस्याप्त्या उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी तेनो स उभौ
व्यन्वारभमाण एतीमं चामुं च लोकमथो भैत्रावरुणं चाछावाकं
चाथो अहीनं चैकाहं चाथो संवत्सरं चाभिष्टोमं चैवमु स
उभौ व्यन्वारभमाण एत्यथ तत एकाहिका एव तृतीयसवने
होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति. प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठायामेव
तद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयंत्यनवानं प्रातःसवने यजेदेकां द्वे न स्तो-
ममतिशंसेत्तद्यथाभिहेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्तादृक्तदथो
क्षिप्रं देवेभ्यो ऽन्नाद्यं सौमपीथं प्रयच्छानीति क्षिप्रं हास्मि
लोके प्रतितिष्ठत्यपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरपरिमितो वै स्वर्गो
लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै कामं तत्सोता शंसेद्यत्सोत्रकाः
पूर्वेद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तत्सोत्रकाः; प्राणो वै होतांगानि होत्रकाः
समानो वा अयं प्राणोगान्यनु संचरति. तस्मात्तत्कामं होता
शंसेद्यत्सोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तत्सोत्रकाः. सूक्तातिहोता
परिदधेद्यथ समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया
भवन्त्यात्मा वै होतांगानि होत्रकाः समाना वा इमेगानामन्तास्त-
स्मात्समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति
भवन्ति ॥ ८ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपंचिकायां द्वितीयो-
ऽध्यायः ॥ २ ॥

आ त्वा वहंतु हरय इति प्रातःसवन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह
वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृन्धा ऐंद्रीरन्वाहैंद्रो
वै यज्ञो. गायत्रीरन्वाह. गायत्रं वै प्रातःसवनं. नव न्यूनाः प्रातः
सवने ऽन्वाह न्यूने वै रेतः सिच्यते. दश मध्यंदिने ऽन्वाह न्यूने वै
रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियं प्राप्य स्थविष्ठं भवति. नव न्यूनास्तृती-

यसवने उन्वाह न्यूनाद्वै प्रजाः प्रजायंते. तद्यदेतानि केवलसूक्ता-
न्यन्वाह यजमानमेव तद्रर्भं भूतं प्रजनयति यज्ञादेवयोन्यै. ते
हैके सप्त सप्तान्वाहुः. सप्त प्रातःसवने सप्त माध्यंदिने सप्त
तृतीयसवने; यावत्यो वै पुरो अनुवाक्यास्तावत्यो याज्याः. सप्त
प्रांचो यजंति सप्त षष्ठ्यकुर्वति. तासामेताः पुरो अनुवाक्या इति
वदंतस्तत्तथा न कुर्याद्यजमानस्य ह ते रेतो विलुपंत्यथो यज-
मानमेव, यजमानो हि सूक्तं, नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणो उस्माल्लो-
कादंतरिक्षलोकमभि प्रवहति. दशभिरंतरिक्षलोकादमुं लोक-
मभ्यंतरिक्षलोको हि ज्येष्ठो नवभिर्मुष्माल्लोकात्स्वर्गं लोक-
मभि. न ह वै ते यजमानं स्वर्गं लोकमभि वोळ्हुमर्हति ये सप्त
सप्तान्वाहुस्तस्मात्केवलश एव सूक्तान्यनुब्रूयात् ॥ ९ ॥

अथाह यदैन्द्रो वै यज्ञो अथ कस्माद् द्वावेव प्रातःसवने प्रस्थिता-
नां प्रत्यक्षादैन्द्राभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी च? इदं
सोम्यं मध्विति होता यजति. इन्द्र त्वा वृषभं वयामिति ब्राह्मणाच्छंसी.
नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषामैन्द्रो भवन्तीति? मित्रं वयं हवामह
इति मैत्रावरुणो यजति; वरुणं सोमपीतय इति यद्वै किंच पी-
तवत्पदं तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति. मरुतो यस्य हि क्षय इ-
ति पोता यजति. स सुगोपातमो जन इतीन्द्रो वै गोपास्तदैन्द्रं
रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति. अमे पत्नीरिहावहेति नेष्टा यजति. त्वष्टारं सोम-
पीतय इतीन्द्रो वै त्वष्टा तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति. उक्षान्नाय वशा-
न्नायेत्यामीध्रो यजति. सोमपृष्ठाय वेधस इतीन्द्रो वै वेधास्तदैन्द्रं
रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति. प्रातर्यावभिरागतं देवेभिर्जेन्यावसू, इन्द्रामीः
सोमपीतय इति स्वयं समृद्धाछावाकस्यैवमु हैता ऐन्द्रो भवन्ति.

यन्नानादेवत्यास्ते नान्या देवताः प्राणाति यदु गायत्र्यस्तेनामेध्य
एतदु हैताभिस्त्रयमुपाप्नोति ॥ १० ॥

असावि देवं गोऋजीकमंध इति मध्यंदिन उन्नीयमाने
भ्योऽन्वाह वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धा ऐंद्री
रन्वाहैंद्रो वै यज्ञस्त्रिष्टुभोऽन्वाह त्रैष्टुभं वै माध्यंदिनं सवनं. त-
दाहुर्यत्तृतीयसवनस्यैवं रूपं मद्वदथ कस्मान्मध्यंदिने मद्वतीरनु
चाह यजंति चाभिरिति ? मादंतीव वै मध्यंदिने देवताः समेव
तृतीयसवने मादयंते. तस्मान्मध्यंदिने मद्वतीरनुचाह यजंति
चाभिस्ते वै खलु सर्व एव माध्यंदिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैंद्रीभि
र्यजंति. अभि तृणवतीभिरेके. पिबा सोममभि यमुग्रतर्द इति होता
यजति. स ई पाहि य ऋजिषी तरुत्र इति मैत्रावरुणो यजति. एवा
पाहि प्रन्था मंदतु त्वेति ब्राह्मणाच्छंसी यजति. अवाडेहि सोम
कामं त्वाहुरिति पोता यजति. तवायं सोमंस्त्वमेव ह्यर्वाङिति
नेष्टा यजति. इंद्राय सोमाः प्र दिवो विदाना इत्यछावाको यजति.
आपूर्णा अस्य कलशः स्वाहेत्यामोधो यजति. तासामेता अभि तृ-
णवत्यो भवंति. इंद्रो वै प्रातःसवने न व्यजयत स एताभिरेव
माध्यंदिनं सवनमभ्यतृणद्यदभितृणत्तस्मादेता अभितृणवत्यो
भवंति ॥ ११ ॥

इहोपयात शवसो नपात इति तृतीयसवन उन्नीय-
मानेभ्योऽन्वाह वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धास्ता
ऐंद्रार्भव्यो भवंति. तदाहुर्यन्नाभवीषु स्तुवते अथ कस्मादार्भवः पवमान
इत्याचक्षत इति ? प्रजापतिर्वै पित ऋभून्मर्त्यान्सतोऽमर्त्यान्कृत्वा
तृतीयसवन आभजत्तस्मान्नार्भवीषु स्तुवते अथार्भवः पवमान इत्या-
चक्षते अथाह यद्यथाछंदसं पूर्वयोः सवनयोरन्वाह गायत्रीः प्रातः

सवने त्रिष्टुभो माध्यंदिने उथकस्माज्जागते सति तृतीयसवने त्रिष्टु-
भो ऽन्वाहेति ! धीतरसं वै तृतीयसवनमथैतदधीतरसंशुक्रियं छंदो
यत्त्रिष्टुप् सवनस्य सरसताया इति ब्रूयादथो इंद्रमैवैतत्सवने
ऽन्वाभजतीत्यथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवनमथ कस्मादेष एव
तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजति ! इंद्र ऋभुभिर्वाज-
वद्विः समुक्षितमिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषामैन्द्रार्भ-
व्यो भवंतीति ! इंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिति मैत्रावरुणो यजति.
युवो रथो अध्वरं देववीतय इति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्.
इंद्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इति ब्राम्हणाच्छंसी यजति. आ वां विशं
त्विदवः स्वाभुव इति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्. आ वो वहंतु स-
प्तयो रघुष्यद इति पोता यजति. रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभि-
रिति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्. अमेव नः सुहवा आ हि गंत-
नेति नेष्टा यजति. गंतनेति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्. इंद्राविष्णू
पिबतं मध्वो अस्येत्यछावाको यजति. आ वामंधांसि मदिराण्यग्म-
न्निति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्. इमं स्तोममर्हते जातवेदस
इत्यामीध्रो यजति. रथमिव संमहेमा मनीषयेति बहूनि वा ह
तदृभूणां रूपमेवमुहैता ऐन्द्रार्भव्यो भवंति. यन्नानादेवत्यास्तेना-
न्याः देवताः प्रीणाति. यदु जगत्प्रासाहा जागतं वै तृतीयसवनं
तृतीयसवनस्यैव समृध्यै ॥ १२ ॥

अथाह यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था अन्याः कथम-
स्येता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवंतीति ! यदैवैनाः
संप्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते. तेन समा यदुक्थिन्यो ऽन्या हो-
त्रा अनक्था अन्यास्तेनो विषमा एवमु हास्येता उक्थिन्यः सर्वाः
समाः समृद्धा भवंत्यथाह शंसंति प्रातःसवने शंसंति माध्यंदिने

होत्रकाः, कथमेषां तृतीयसवने शस्तं भवतीति ? यदेव माध्यन्दिने द्वे द्वे सूक्ते शंसतीति ब्रूयात्तेनेत्यथाह यद् व्युक्त्यो होता कथं होत्रका व्युक्त्या भवन्तीति ? यदेव द्विदेवत्याभिर्भ्यजन्तीति ब्रूयात्ते नेति ॥ १३ ॥

अथाह यदेतास्तिस्त्र उक्थिन्यो होत्राः कथमितरा उक्थिन्या भवन्तीत्याज्यमेवामीध्रायाया, उक्थं मरुत्वतीयं पोत्रियायै, वैश्वदेवं नेष्ट्रियायै. ता वा एता होत्रा एवं न्यंगा एव भवन्त्यथाह यदेकप्रैषा अन्ये होत्रका अथ कस्माद् द्विप्रैषः पोता द्विप्रैषो नेष्टेति ? यत्रादो गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोममाहरत्तदेतासां होत्राणामिन्द्र उक्थानि परिलुप्य होत्रे प्रददौ, यूयं माऽभ्यवहयध्वं यूयमस्यावेदिष्टेति ते होचुर्देवा वाचेमे होत्रे प्रभावयामेति. तस्मात्ते द्विप्रैषे भवत ऋचा-मीध्रायां प्रभावयां चक्रुस्तस्मात्तस्यैकयर्चा भूयस्यो याज्या भवन्त्य-थाह यद्धोता यक्षद्धोता यक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्मा-दहोतृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रे-ष्यतीति ? प्राणो वै होता, प्राणः सर्व ऋत्विजः प्राणो यक्षत्प्राणो यक्षदित्येव तदाहाथाहास्त्युद्रातृणां प्रैषाः नौः इति अस्तीति ब्रूया-द्यदेवैतत्प्रशास्ता जपं जपित्वा स्तुध्वमित्याह. स एषां प्रैषा अथाहा-स्त्यछावाकस्य प्रवराः ना९३ इति अस्तीति ब्रूयाद्यदेवैनमध्वर्युराहा-छावाकवदस्व यत्ते वाद्यमित्येषो ऽस्य प्रवरो. अथाह यदैद्रावरुणं मैत्रा-वरुणस्तृतीयसवने शंसत्यथ कस्मादस्यामेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इत्यग्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्थेभ्यो निजघ्नस्तस्मादस्यामेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतो. अथाह यदैद्राबार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृती-यसवने शंसत्यैद्रविष्णवमछावाकः कथमेनयोरैद्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्तीतीन्द्रो ह स्म वा असुरानुक्थेभ्यः प्रजिगाय. सो ऽब्रवीत्कश्चाह

चेत्यहं चाहं चेति ह स्म देवता अन्वययंति. स यदिन्द्रःपूर्वः प्रजिगाय तस्मादेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति यद्वहं चाहं चेति ह स्म देवता अन्वययुस्तस्मान्नानादेवत्यानि शंसतः ॥ १४ ॥

अथाह यद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनमथ कस्मादेतान्यैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरंभणीयानि शस्यंत इतीन्द्रमेवैतरारभ्य यंतीति ब्रूयादथो यज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जगत्कायैव तद्यत्किंचात ऊर्ध्वं छंदः शस्यते; तद्व सर्व जागतं भवत्येतानि चैदैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरंभणीयानि शस्यन्ते. अथ त्रैष्टुभमछावाकौततः शंसति. सं वां कर्मणेति यदेव पनाय्यं कर्म तदेतदभिवदति. समिषेत्यन्नं वा इळो उन्नाद्यस्यावरुध्या; अरिष्टै नः पथिभिः पारयंतेति स्वस्तिताया एवैतदहरहः शंसत्यथाह यज्जागतं वैतृतीयसवनमथ कस्मादेषां त्रैष्टुभः परिधानीया भवंतीति ? वीर्यं वै त्रैष्टुब्वीर्यं एव तदंततः प्रतितिष्ठंतो यंति. इयमिंद्रं वरुणमष्ट मे गौरिति मैत्रावरुणस्य बृहस्पति नः परिपातु पश्चादिति ब्राह्मणाच्छंसिनः. उभा जिग्यथुरिति अछावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न पराजयेथे न पराजिग्य इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्य; इंद्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितींद्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते. तान् ह स्म जित्वोचतुःकल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः. सोऽब्रवीदिंद्रो यावदेवायं विष्णुस्तिर्विक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमान् लोकांन्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं. तदाहुः किं तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयदिरयेथामिरयेथामित्यछावाक उक्थेऽभ्यस्यति. स हि तत्रांत्यो भवत्याग्निष्टोमो होता अतिरात्रेच स हि तत्रांत्यो भवत्यभ्यस्येत् षोळशिनीं नाभ्य-

स्येत् इति अभ्यस्येदित्याहुः कथमन्येष्वहःस्वभ्यस्यति कथमत्र नाभ्यस्येदिति ? तस्मादभ्यस्येत् ॥ १५ ॥

अथाह यन्नाराशंसं वै तृतीयसवनमथ कस्मादछावाकौततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसतीति ? विकृतिं वै नाराशंसं किमिव च वै किमिव च रेतो विक्रियते तत्तदा विकृतं प्रजातं भवत्यथैतन्मृद्विव छंदः शिथिरं यन्नाराशंसमथैषोत्यो यदछावाकस्तदृच्छतायै दृच्छे प्रतिष्ठास्याम इति तस्मादछावाकौततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसति दृच्छतायै दृच्छे प्रतिष्ठास्याम इति दृच्छे प्रतिष्ठास्याम इति ॥ १६ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपंचिकायां तृतीयो अध्यायः ॥ ३ ॥

यः श्वः स्तोत्रियस्तमनुरूपं कुर्वति प्रातःसवने अहीनसंतत्यै यथा वा एकाहः सुत एवमहीनस्तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि संतिष्ठमानानि यंत्येवमेवाहीनस्याहानि संतिष्ठमानानि यति-तद्यच्छुः स्तोत्रियमनुरूपं कुर्वति प्रातःसवने अहीनसंतत्या अहीनमेव तंसंतन्वाति ते वै देवाश्च ऋषयश्चाद्रियंत समानेन यज्ञं संतनवामेति त एतत्समानं यज्ञस्यापश्यन्समानान्प्रगाथान्समानाः प्रतिपदः समानानि सूक्तान्योकःसारी वा इंद्रो यत्र वा इंद्रः पूर्वं गच्छत्यैव तत्रापरं गच्छति यज्ञस्यैव सेंद्रतायै ॥ १७ ॥

तान्वा एतान्संपातान्विश्वामित्रः प्रथममपश्यत्तान्विश्वामित्रेण दृष्टान्वामदेवोऽसृजत एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र; यत्र इंद्रो जुजुषे यच्च वष्टि; कथा महामवृद्धकस्य होतुरिति तान् क्षिप्रं समपनद्याक्षिप्रं समपतत्तत्संपातानां संपातत्वं सहेक्षां चक्रे विश्वामित्रो यान्वा अहं संपातानपश्यं तान्वामदेवो असृष्ट कानि न्वहं सूक्तानि

संपातास्तत्प्रतिमान्सृजेयेति स एतानि सूक्तानि संपातास्तत्प्रति-
मानसृजत- सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः; इंद्रः पूर्भिदातिरदास-
मर्कैर्; इमामूषु प्रभृतिं सातये धा; इच्छंति त्वा सोम्यासः सखायः;
शासद्वन्दिर्दुहितुर्नमयं गादः; अभि तष्टेव दीधया मनीषामिति य एक
इद्व्यश्वर्षगीनामिति भरद्वाजो; यस्तिग्मशृंगो वृषभो न
भीमः; उदु ब्रह्मर्ष्यैरत श्रवस्येति वसिष्ठो; अस्मा इदु प्रतवसे तुरा-
येति नोधास्त एते प्रातःसवने षळहस्तोत्रियाच्छस्त्वा माध्यं
दिने ऽहीनसूक्तानि शंसन्ति. तान्येतान्यहीनसूक्तानि. आ सत्यो यातु
मघवां ऋजीषीति सत्यवन्मैत्रावरुणो. अस्मा इदु प्रतवसे तुरायः; इंद्राय
ब्रह्माणि राततमा, इंद्र ब्राह्मणि गोतमासो अक्रन्निति ब्रह्मण्यद्
ब्राह्मणाच्छंसी. शासद्वन्दिर्; जनयतं वन्दिमिति वन्दिवदछावाक-
स्तदाहुः कस्मादछावाको वन्दिवदेतत्सूक्तमुभयत्र शंसति परां चिषु
चैवाहः स्वभ्यावर्तिषु चेति? वीर्यवान्वा एष बह्वृचो वन्दिवदेतत्सूक्तं
ब्रह्मति ह वै वन्दिर्धुरो यासु युज्यते. तस्मादछावाको वन्दिवदेतत्सू-
क्तमुभयत्र शंसति परां चिषु चैवाहः स्वभ्यावर्तिषु च. तानि पंच-
स्वहः सु भवंति चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति
महावते ऽहीनानि ह वा एतान्यहानि न ह्येषु किंचन हीयते
परांचीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावर्तीनि. तस्मादेनान्येतेष्वहः-
सु शंसन्ति. यदेनानि शंसंत्यहीनान्स्वर्गा लोकान्स्मर्वरूपां-
न्स्वर्वसमृद्धानवाप्रवामति यदेवैनानि शंसन्तौ द्रमेवैतैर्निव्हयन्ते
यथऋषभं वाशितयि यद्वैवैनानि शंसंत्यहीनस्य संतत्या अहीन-
मेव तत्संतन्वन्ति ॥ १८ ॥

ततो वा एतांस्त्रीन्संपाताभैत्रावरुणो विपर्यासमेकैकमहरहः
शंसति. एवा त्वामिंद्र वज्रिन्नत्रेति प्रथमे ऽहनि; यन्न इंद्रो जुजुषे

यश्च वष्टीति द्वितीये; कथा महामवृधत्कस्य होतुरिति तृतीये. त्रीनेव संपातान्ब्राह्मणाच्छंसी विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति. इंद्रः पूर्भिदातिरद्वासमर्कैरिति प्रथमे ऽहनि; य एक इद्व्यश्वर्षणीनामिति द्वितीये; यास्तिग्मशृंगो वृषभो न भीम इति तृतीये. त्रीनेव संपातानछावाको विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति. इमामूषु प्रभृतिं सातये धा इति प्रथमे ऽहनि; इच्छंति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये. शासद्वन्दिर्दुहितुर्नप्यं गादिति तृतीये. तानि वा एतानि नव त्रीणि चाहरहः शस्यानि तानि द्वादश संपद्यंते. द्वादश वै मासाः संवत्सरः; संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञमाप्नुवति. तत्संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे ऽहरहः प्रतितष्टंती मति. तान्यंतरेणावापमावपेरन्नन्यूंख्या विराजो वैमदीश्वतुर्थे ऽहनि, पंक्तीः पंचमे, पारु-छेपोः षष्ठे; अथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः. को अद्य नयौ देवकाम इति मैत्रावरुण आवपेत. वनेन वायो न्यधाथि चाकनिति ब्राह्मणाच्छंसी. आयाह्यर्वाडुप बंधुरेष्टा इत्यछावाक. एतानि वा आवपनान्येतैर्वा आवपनैर्देवाः स्वर्गं लोकमजयन्तेतैर्ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जयंति ॥१९॥

सद्यो ह जातो वृषभः कर्नान इति मैत्रावरुणः पुरस्तात्सूक्तानामहरहः शंसति. तदेतत्सूक्तं स्वर्ग्यमेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोकमजयन्तेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयंति. तदु वैश्वामित्रं; विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस; विश्वं हास्मि मित्रं भवति य एवं वेद. येषां चैवं विद्वानेतन्मैत्रावरुणः पुरस्तात्सूक्तानामहरहः शंसति. तदृषभवत्पशुमद्भवति पशूनामवरुध्यै. तत्संचर्चं भवति; पंचपदा पंक्तिः पंक्तिर्वा अन्नमन्ना-

द्यस्यावरुध्या. उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्म-
 ण्वत्समृद्धं सूक्तमहरहः शंसति. तदेतत्सूक्तं स्वर्ग्यमेते-
 न वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोकमजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यज-
 माना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति. तदु वासिष्ठमेतेन वै वसिष्ठ
 इंद्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकमजयदुपेंद्रस्य प्रियं धा-
 म गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद. तद्वै षष्ठ्यं षड्वा
 ऋतव ऋतूनामाप्त्यै तदुपरिष्ठात्संपातानां शंसत्याप्त्यैव तत्स्वर्गं लोकं
 यजमाना अस्मि लोके प्रतितिष्ठन्ति. अभि तष्टेव दीधया मनीषा
 मित्यच्छावाको अहरहः शंसति. अभिवत्तत्यै रूपम्. अभि प्रियाणि
 मर्मशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभि
 मर्मशंतो यंत्यभ्यारभमाणाः. परो वा अस्माल्लोकात्स्वर्गो लोकस्तमे-
 व तदभिवदति. कवी श्रिच्छामि संदृशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः
 पूर्वे प्रेतास्ते वै क्व यस्तानेव तदभ्यतिवदति. तदु वैश्वाभिन्नं. विश्वस्य
 ह वै मित्रं विश्वाभिन्न आस; विश्वं हास्मि मित्रं भवति य एवं
 वेद. तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्त्यै. सकृदिंद्रं निराह तेनैन्द्राद्रूपात्र प्रच्यवते. तद्वै दशर्चः; दशाक्षरा
 विराळन्नं विराळन्नाद्यस्यावरुध्यै यदेव दशर्चा. दश वै प्राणाः
 प्राणानेव तदामुर्वति प्राणाः संसदधते. तदुपरिष्ठात्संपातानां शंस-
 सत्याप्त्यैव तत्स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिन् लोके प्रति-
 तिष्ठन्ति ॥ २० ॥

कस्तमिंद्र त्वा वसुं, कन्नव्यो अतसीनां, कदू न्वस्या कृतमिति
 कद्वंतः प्रगाथा आरंभणीया अहरहः शस्यन्ते. को वै प्रजापतिः
 प्रजापतेराप्त्यै यदेव कद्वन्ताः ३; अन्नं वै कमन्नाद्यस्यावरुध्यै. यदेव
 कद्वन्ताः अहरहर्वा एते शांतान्यहीनसूक्तान्युपयुजाना यन्ति तानि

कद्द्विः प्रगाथैः शमयन्ति तान्येभ्यः शांतानि कं भवन्ति. तान्येनाच्छा-
तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति. त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुस्ता
हैके पुरस्तात्प्रगाथानां शंसन्ति. धाय्या इति वदन्तस्तत्तथा न
कुर्यात्क्षेत्रं वै होता विशो होत्राशंसिनः क्षत्रायैव तद्विशं प्रत्यु-
द्यामिनीं कुर्युः पापवस्यसं. त्रिष्टुभो म इमाः सूक्तप्रतिपद इत्येव
विद्यात्तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवते ये संवत्सरं द्वादशाहं
वासते तद्यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुरेवमेवैता
स्त्रिष्टुभः समारोहन्ति. न ह वा एतच्छंदो गमयित्वा स्वर्गं लोक-
मुपावर्तते वीर्यवत्तमं हि; ताभ्यो न व्याव्हयति समानं हि
छंदो; ३थो नेद्वाय्याः करवाणीति यदेनाः शंसन्ति. प्रज्ञाताभिः
सूक्तप्रतिपद्भिः सूक्तानि समारोहामेति यदेवैनाः शंसन्तीद्रमेवै
ताभिर्निव्हयन्ते यथ ऋषभं वाशितायै यदेवैनाः शंसन्त्यही-
नस्य संतत्या अहीनमेव तत्संतन्वाति ॥ २१ ॥

अप प्राच इंद्र विश्वां अभित्रानिति मैत्रावरुणः पुरस्तात्सू-
क्तानामहरहः शंसति. अपापाचो अभिभूते नुदस्व अपोदीचो
अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन्मदेमेत्यभयस्य रूपमभयमिव
हि यन्निच्छति. ब्रम्हणा ते ब्रम्हयुजा युनज्मीति ब्राम्हणाच्छंस्य-
हरहः शंसति. युनज्मीति युक्तवती युक्त इव ह्यहीनो ३हीनस्य रूपम्.
उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानित्यछावाको ३हरहः शंसत्यनुनेषीत्येतीव
ह्यहीनो ३हीनस्य रूपं; नेषीति सत्रायणरूपं. ता वा एता अहरहः
शस्यन्ते समानीभिः परिदध्युर्, ओकः सारी हैषामिद्रो यज्ञं भवती १३
यथ ऋषभो वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठमेव हैषामिद्रो
यज्ञमेव गच्छति. न शुनं हुवीययाहीनस्य परिदध्याक्षत्रियो
ह राष्ट्राच्चयवते यो हैव परो भवति तमभिन्वयति ॥ २२ ॥

अथातो ऽहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च; व्यंतरिक्षमतिरदित्य-
हीनं युंक्त; एवेदं द्रमिति विमुंचति. आहं सरस्वतीवतोर्, नूनं सा त
इत्यहीनं युंक्ते; ते स्याम देव वरुण, नू णुत इति विमुंचत्येष
ह वा अहीनं. तंतुमर्हति य एनं योक्तुं च विमोक्तुं च वेद
तद्यच्चतुर्विंशे ऽहन् युज्यंते सा युक्तिरथ यत्पुरस्तादुदयनीयस्याति-
रात्रस्य विमुच्यंते सा विमुक्तिस्तद्यच्चतुर्विंशे ऽहनैकाहिकाभिः
परिदध्युरत्राहैव यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युरथ यदहीन
परिधानीयाभिः परिदध्यु र्यथा श्रांतो विमुच्यमान उक्तृत्यैतव
यज्ञमाना उक्तृत्येरन्नुभयीभिः परिदध्युर्तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोक्तं
यायात्तादृक्तस्तंततो ह्येषां यज्ञो भवती० ३२५ मुंचंत. एकां द्वे न द्वयोः
सवनयोः स्तोममतिशंसेदीर्घारण्यानि ह वै भवंति यत्र बह्वीभिः
स्तोमो ऽतिशस्यते उपरिमिताभिस्तृतीयसवने; उपरिमितो वै स्वर्गो
लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्तयै संततो हास्याभ्यारब्धो विस्वस्तो
ऽहीनो भवति य एवं विद्वानहीनं तनुते ॥ २३ ॥

देवा वै वले गाः पर्यपश्यंस्ता यज्ञेनैवेप्संस्ताः षष्ठेनाहामुवं
स्ते प्रातःसवने नभाकेन वलमनभयंस्तं यदनभया३न् अश्रथयज्ञे
वैनं तत्त उ तृतीयसवने वज्रेण वालखिल्याभिर्वाचः कूटैनैकपदया
वलं विरुज्य गा उदाजंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रातःसवने नभाकेन
वलं नभयंति तं यं नभयंती० ३२६ अश्रथयंत्येवैनं तत्तस्मात्थोत्रकाः
प्रातःसवने नाभाकास्तृचाच्छंसति. यः ककुभो निधारय इति
भैत्रावरुणः; पूर्वीष्ट इन्द्रोप मातय इति ब्राम्हणाच्छंसी; ता हि
मध्यं भराणामित्यछावाकस्त उ तृतीयसवने वज्रेण वालखिल्या-
भिर्वाचः कूटैनैकपदया वलं विरुज्य गा आमुर्वीत. पच्छः प्रथमं
षड्वालखिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्धर्चशो द्वितीयमृक्षस्तृतीयं स-

पच्छो विहरन्प्रगाथे प्रगाथ एवैकपदां दध्यात्स वाचः कूटस्ता एताः
 पंचैकपदाश्चतस्रो दशमादन्ह एका महाव्रतादथाष्टाक्षराणि माहा-
 नामनानि पदानि तेषां यावद्भिः संपद्येत तावन्ति शंसेन्नेतराण्या
 द्वियेताथार्धर्चशो विहरंस्ताश्चैकपदाः शंसेत्तानि चैवाष्टाक्षराणि
 माहानामनानि पदान्यथ ऋक्शो विहरंस्ताश्चैकपदाः शंसेत्तानि
 चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदानि. सं यत्प्रथमं षड् बाल-
 खिल्यानां सूक्तानि विहरति प्राणंच तद्वाचं च विहरति. यद्-
 द्वितीयं चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति. यत्तृतीयं श्रोत्रं च तदात्मानं
 च विहरति. तदुपासो विहारे काम उपासो वजे बालखिल्यासूपासो
 वाचः कूट एकपदायामुपासः प्राणकृत्यामविहृतानेव चतुर्थ
 प्रगाथाच्छंसति. पशवो वै प्रगाथाः पशूनामवरुध्यै नात्रैकपदां
 व्यवदध्याद्यदत्रैकपदां व्यवदध्याद्वाचः कूटेन यजमानात्पशून्नि
 र्हण्याद्य एनं तत्र ब्रूयाद्वाचः कूटेन यजमानात्पशून्निरवधीरपशु-
 मेनमकरिति शश्वत्तथा स्यात्तस्मात्तत्रैकपदान्न व्यवदध्याद् द्वेवोत्त-
 मे सूक्ते पर्यस्यति स एव तयोर्विहारस्तदेतत्सौबलाय सर्पि-
 र्वांस्तिः शशंस. स होवाच भूयिष्ठानहं यजमाने पशून्पर्यग्रहै
 षमकनिष्ठा उ मा मा गमिष्यंतीति तस्मै ह यथा महभ्य ऋत्वि-
 गभ्य एवं निनाय तदेतत्पशव्यंच स्वर्ग्यंच शस्त्रं तस्मादेतच्छं-
 सति ॥ २४ ॥

दूरोहणं रोहति तस्योक्तं ब्राम्हणमैद्रे पशुक्लामस्य रोहेदैद्रा वै
 पशवस् तज्जागतं स्याज्जागता वै पशवः तन्महासूक्तं स्याद्भूयिष्ठे
 ष्वेव तत्पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति. बरौ रोहेत्तन्महासूक्तं च
 जागतं. ऐद्रावरुणे प्रतिष्ठाक्लामस्य रोहेदेतदेवता वा एषा
 होत्रैतत्प्रतिष्ठा यदैद्रावरुणा तदेनत्स्वायामेव प्रतिष्ठायामंततः

प्रतिष्ठापयति यदैन्द्रावरुणा ३३. एषा ह वा अत्र निविन्निविदा
वै कामा आप्यन्ते स यदैन्द्रावरुणे रोहेत्सौपर्णे रोहेत्तदुपाप्त
ऐन्द्रावरुणे काम उपाप्तः सौपर्णे ॥ २५ ॥

तदाहुः संशंसेत् षष्ठे ऽहा३न् न संशंसे ३त् इति संशंसेदित्याहुः
कथमन्येष्वहस्तु संशंसति कथमत्र न संशंसेदित्यथो खल्वा-
हुर्नैव संशंसेत्स्वर्गो वै लोकः षष्ठमहरसमायी वै स्वर्गो लोकः
कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति स यत्संशंसेत्समानं तत्कुर्यादथ य-
न्न संशंसती^३ तत्स्वर्गस्य लोकस्य रूपं. तस्मान्न संशंसेद्यदेव
न संशंसती^३ आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वालखिल्या. स यत्सं-
शंसेदेताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान्वीयाद्य एनं तत्र ब्रूया-
देताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान्व्यगात्प्राण एनं हास्यतीति
शश्वत्तथा स्यात्तस्मान्न संशंसेत्स यदीक्षेताशंसिषं वालखि-
ल्या ऽहं तस्युरस्तादूरोहणस्य संशंसानीति नो एव तस्याशामि-
यात्तं यदि दर्प एव विंदेदुपरिष्ठादूरोहणस्यापि बहूनि शतानि
शंसेद्यस्यो तत्कामाय तथा कुर्यादत्रैव तदुपाप्तमैन्द्रो वाल-
खिल्यास्तासां द्वादशाक्षराणि पदानि तत्र स काम उपाप्तो
य ऐन्द्रे जागते ऽथेदमैन्द्रावरुणं सूक्तमैन्द्रावरुणी परिधानीया.
तस्मान्न संशंसेत्तदाहुर्यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रं विहता
वालखिल्याः शस्यन्ते विहतांस्तोत्रा३१ अविहता३१ इति
विहतमिति ब्रूयादष्टाक्षरेण द्वादशाक्षरमिति. तदाहुर्यथा वाव
शस्त्रमेवं याज्या तिस्रो देवताः शस्यन्ते. अभिरिन्द्रो वरुण इत्यथै-
न्द्रावरुण्या यजति. कथमभिरनंतरित इति यो वा अभिः
स वरुणस्तदप्येतदृषिणोक्तं. त्वममे वरुणो जायसे यादिति

तद्यदैद्रावरुण्या यजति. तेनामिरनंतरितो अंतरितः ॥ २६ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपंचिकायां चतुर्थो अध्यायः ॥ ४ ॥

शिल्पानि शंसति. देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पानामनुकृती
ह शिल्पमधिगम्यते. हस्तीकं सो वासो हिरण्यमश्वतरीरथः शिल्पं
शिल्पं हास्मिन्नधिगम्यते य एवं वेद यदेव शिल्पानी३. आत्म
संस्कृतिर्वाव शिल्पानि छंदोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं
संस्कुरुते नाभानेदिष्टं शंसति. रेतो वै नाभानेदिष्टो रेतस्तत्सिचति
तमानिरुक्तं शंसत्यनिरुक्तं वै रेतो गुहा योन्यां सिच्यते. स रेतो
मिश्रो भवति क्षमया रेतः संजग्मानो निषिचदिति रेतः समृध्या
एव तं स नागशंसं शंसति. प्रजा वै नरो वाक् शंसः प्रजास्वेव
तद्वाचं दधाति. तस्मादिमाः प्रजा वदत्यो जायन्ते. तं हैके पुर-
स्ताच्छंसति पुरस्तादायतना वागिति वदंत उपरिष्ठादेक उपरि-
ष्ठादायतना वागिति वदंतो मध्य एव शंसेन्मध्यायतना वा
इयं वागुपरिष्ठान्नेदीयसीवोपरिष्ठान्नेदीयसीव वा इयं वाक्तं
होता रेतो भूतं सिक्वा भैत्रावरुणाय संप्रयच्छत्येतस्य त्वं
प्राणान्कल्पयेति ॥ २७ ॥

वालखिल्याः शंसति. प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवास्य
तत्कल्पयति. ता विहताः शंसति. विहता वा इमे प्राणाः प्राणेना
पानो उपानेन व्यानः. स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरत्यर्धर्चशो
द्वितीये ऋक्षस्तृतीये स यत्प्रथमे सूक्ते विहरति प्राणं च
तद्वाचं च विहरति. यद् द्वितीये चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति. यत्तृतीये
श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति. ते हैके सह बृहत्यौ सह
सतोबृहत्यौ विहरन्ति. तदुपाप्तो विहारे कामो नेत्तु प्रगाथाः
कल्पन्ते. अतिमर्शमेव विहरेत्तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते. प्रगाथा वै वाल-

खिल्यास्तस्मादतिमशमेव विहरेद्यदेवातिमशा^{३३}. आत्मा वै बृहती प्राणाः सतोबृहती. स बृहतीमशंसीत्स आत्मा अथ सतोबृहती ते प्राणा अथ बृहतीमथ सतोबृहती तदात्मानं प्राणिः परिवृहन्नेति तस्मादतिमशमेव विहरेद्यदेवातिमशा^{३४}. आत्मा वै बृहती पशवः सतोबृहती स बृहतीमशंसीत्स आत्माथ सतोबृहती ते पशवो अथ बृहतीमथ सतोबृहती. तदात्मानं पशुभिः परिवृहन्नेति तस्मादतिमशमेव विहरेद्द्वयेवोत्तमे सूक्ते पर्यस्याति. स एव तयोर्विहारस्तस्य मैत्रावरुणः प्राणान्कल्पयित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने संप्रयच्छत्येतं त्वं प्रजनयेति. ॥ २८ ॥

सुकीर्तिं शंसति. देवयोनिर्वै सुकीर्तिस्तद्यज्ञादेवयोन्यै यजमानं प्रजनयति. वृषाकर्पिं शंसत्यात्मा वै वृषाकपिरात्मानमेवास्य तत्कल्पयति. तन्न्यूंखयत्यन्नं वै न्यूंखस्तदस्मै जाताय उन्नाद्यं प्रतिदधाति यथा कुमाराय स्तनं स पांक्तो भवति. पांक्तो अयं पुरुषः पंचधा विहितो लोमानि त्वङ् मांसमस्थिमज्जा. स यावानेव पुरुषस्तावत् यजमानं संस्करोति. ब्राह्मणाच्छंसी जनयित्वा उद्यावाकाय संप्रयच्छत्येतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पयेति ॥ २९ ॥

एवयामरुतं शंसति. प्रतिष्ठा वा एवयामरुत्प्रतिष्ठामेवास्य तत्कल्पयति. तन्न्यूंखयत्यन्नं वै न्यूंखो उन्नाद्यमेवास्मिन्स्तदधाति. स जागतो वा अतिजागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वा अतिजागतं वा. स उ मारुत आपो वै मारुत आपो उन्नमधिपूर्यमेवास्मिन्स्तदन्नाद्यं दधाति. तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते नाभानेदिष्टं बालखिल्या वृषाकपिमेवयामरुतं. तानि स ह वा शंसेत्स ह वा न शंसेद्यदेनानिनाना शंसेद्यथा पुरुषं वा रेतो वा विद्धि-

द्यात्तादृक्तत्तस्मादेनानि स ह वा शंसेत्स ह वा न शंसेत्स ह
बुलिल आश्वतर आश्विर्वैश्वजितो होता सन्नीक्षां चक्र एषां
वा एषां शिल्पानां. विश्वजिति सावत्सरिके द्वे मध्यंदिनमभि-
प्रत्येतोर्हताहमित्यमेवयामरुतं शंसयानीति तत्थ तथा शंसयां
चकार. तत्थ तथा शस्यमाने गौश्ल आजगाम. स होवाच
होतः कथा ते शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति? किं ह्यभूदित्येवया-
मरुदयमुत्तरतः शस्यत इति? स होवाचैन्द्रो वै मध्यंदिनः कथेन्द्रं
मध्यंदिनाभिनीषसीति नेन्द्रं मध्यंदिनाभिनीषामीति होवाच
छंदस्त्विदममध्यंदिनसाच्ययं जागतो वा ऽतिजागतो वा. सर्वे वा इदं
जागतं वा ऽतिजागतं वा. स उमारुतो भैव शंसिष्टेति स होवाचारमा
छावाकेत्यथ हास्मिन्ननुशासनमीषे स होवाचैन्द्रमेष विष्णुं न्यंगं
शंसत्वथ त्वमेतं होतरुपरिष्ठाद्वैधै धाय्यायै पुरस्तान्मारुतस्याप्य
स्याथा इति तत्थ तथा शंसयां चकार. तदिदमप्येतर्हि तथैव
शस्यते ॥ ३० ॥

तदाहुर्यदास्मिन् विश्वजित्यतिरात्र एवं षष्ठे ऽहनि कल्पते
यज्ञः कल्पते यजमानस्य प्रजातिः कथमत्राशस्त एव नाभानेदिष्टो
भवत्यथ मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति, ते प्राणा रेतो वा
अग्ने थ प्राणा, एवं ब्राम्हणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्टो भवत्यथ
वृषाकर्षिं शंसति. स आत्मा रेतो वा अग्ने ऽथात्मा कथमत्र यज-
मानस्य प्रजातिः कथं प्राणा अविकृता भवतीति? यजमानं ह
वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कुर्वीति. स यथा गर्भो योन्याम-
तरेवं संभवच्छेते. नैव सकृदेवाग्ने सर्वः संभवत्येकैकं वा अंगं संभवतः
संभवतीति सर्वाणि चेत्समाने ऽहन् क्रियेरन्कल्पत एव यज्ञः
कल्पते यजमानस्य प्रजातिरथैतं होतैवयामरुतं तृतीयसवने

शंसति तया अस्य प्रतिष्ठा तस्यामेवैनं तदंततः प्रतिष्ठा-
पयति ॥ ३१ ॥

छंदसां वै षष्ठेनान्हातानां रसोऽत्यनेदत्स प्रजापतिरबिभेत्य-
राज्यं छंदसां रसो लोकानत्येष्यतीति तं परस्ताच्छंदोभिः
पर्यगृह्णान्नाराशंस्या गायत्र्या रैभ्या त्रिष्टुभः पारिक्षित्या
जगत्याः कारव्ययानुष्टुभस्तनुनः छंदः सुरसमदधात्सरसैर्हास्य
छंदोभिरिष्टं भवति सरसैश्छंदोभिर्यज्ञं तनुते य एवं वेद.
नाराशंसीः शंसति प्रजा वै नरो वाक् शंसः प्रजास्वेव तद्वाचं
दधाति. तस्मादिमाः प्रजाः वदत्यो जायंते य एवं वेद. यदेव नारा-
शंसीः ३ शंसतो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैत-
द्यजमानाः शंसंत एव स्वर्गं लोकं यंति. ताः प्रग्राहं शंसति
यथा वृषाकपिं. वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्यायमेति. तासु न न्यूं-
खयेन्नीवीव नर्देत्स हि तासां न्यूंखो. रैर्भाः शंसति. रेभंतो
वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमाना रेभंत
एव स्वर्गं लोकं यंति. ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षा-
कपं हि वृषाकपेस्तन्यायमेति. तासु न न्यूंखयेन्नीवीव नर्देत्स
हि तासां न्यूंखः. पारिक्षितीः शंसत्यग्निर्वै पारिक्षिद् अग्निर्हीमाः
प्रजाः पारिक्षेत्यग्निं हीमाः प्रजाः पारिक्षियंत्यग्नेरेव सायुज्यं स-
रूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेद यदेव पारिक्षितीः ३. संव-
त्सरो वै पारिक्षित्संवत्सरो हीमाः प्रजाः पारिक्षेति संवत्सरं हीमाः
प्रजाः पारिक्षियंति, संवत्सरस्यैव सायुज्यं सरूपतां सलोकताम
श्नुते य एवं वेद. ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं
हि वृषाकपेस्तन्यायमेति. तासु न न्यूंखयेन्नीवीव नर्देत्स हि तासां
न्यूंखः. कारव्याः शंसति. देवा वै यत्किंच कल्याणं कर्माकुर्वन्स्तत्का-

रव्याभिरवाप्तुवंस्तथैवैतद्यजमानाः यत्किंच कल्याणं कर्म कुर्वति तत्कारव्याभिराप्तुवंति. ताः प्रमाहं शंसति यथा वृषाकर्षिं वार्षाकर्षं हि वृषाकपेस्तन्नायमेति. तासु न न्यूंखयेन्नीवीव नदैत्स हि तासां न्यूंखो दिशां क्लृप्तीः शंसति. दिश एव तत्कल्पयति. ताः पंच शंसति. पंच वा इमा दिशश्चतस्त्रास्तिरश्च एकोध्वा. तासु न न्यूंखयेन्नैवैव च निनदैनैदिमा दिशो न्यूंखयानीति ता अर्धर्चशः शंसति. प्रतिष्ठाया एव जनकल्पाः शंसति. प्रजा वै जनकल्पा दिश एव तत्कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति. तासु न न्यूंखयेन्नैवैव च निनदैनैदिमाः प्रजाः न्यूंखयानीति ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव. इंद्रगाथाः शंसतींद्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगायाथैनानस्यायंस्तथैवैतद्यजमाना इंद्रगाथाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यमभिगायाथैनमति यंति. ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव ॥ ३२ ॥

ऐतशप्रलापं शंसत्येतशो ह वै मुनिरमेरायुर्ददर्श यज्ञस्या यातयाममिति हैक आहुः सो ऽब्रवीत्युत्रान्युत्रक्ता अमेरायुरदर्श तदभिलपिष्यामि यत्किंच वदामि तन्मे मा परिगातेति स प्रत्यपद्यतेता अश्वा आप्लवंते प्रतीपं प्रातिसत्वनमिति. तस्या भ्यग्निरैतशायन ऐत्याकाले ऽभिहाय मुखमप्यगृण्हाददृपं नः पितेति तं होवाचापेह्यलसो भूर्यो मे वाचमवधीः शतायुं गामकरिष्यं सहस्रायुं पुरुषं पापिष्ठाति प्रजां करोमि यो मेत्थ मसक्था इति तस्मादाहुरभ्यमय ऐतशायना और्वाणां पापिष्ठा इति. तं हैके भूयांसं शंसति. स न निषेधेद्यावत्कामं शंसेत्येवं ब्रूया दायुर्वा ऐतशप्रलाप आयुरेव तद्यजमानस्य प्रतारयति य एवं वेद यदेवैतशप्रलापा ३ः. छंदसां हैष रसो यदैतशप्रलापः छंदःस्वेव तद्वाचं दधाति. सरसैर्हास्य छंदोभिरिष्टं भवति सरसैश्छंदोभि-

यज्ञं तनुते य एवं वेद यद्वै तशप्रलापाः. अयातयामा वा
अक्षितिरैतशप्रलापो उयातयामा मे यज्ञे उ सदक्षितिर्मे यज्ञे उ सदिति.
तं वा एतमैतशप्रलापं शंसति. यदावग्राहं यथा निविदं तस्यो-
त्तमेन पदेन प्रणैति यथा निविदः. प्रवल्हिकाः शंसति. प्रवल्हिका
भिर्वै देवाः असुरान्प्रवल्ह्यथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रवल्हिका
भिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रवल्ह्यथैनमतिरयंति. ता अर्धर्चशः शंसति.
प्रतिष्ठाया एव. आजिज्ञासेन्याः शंसत्याजिज्ञासेन्याभिर्वै देवा असुरा
नाज्ञायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना आजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियं भ्रा-
तृव्यमाज्ञायाथैनमतिरयंति. ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव. प्रति-
राधं शंसति. प्रतिराधेन वै देवा असुरान्प्रतिराध्यथैनानत्यायंस्तथै-
वैतद्यजमानाः प्रतिराधेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रतिराध्यथैनमतिरयंति.
अतिवादं शंसत्यतिवादेन वै देवा असुरानत्युद्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्य-
जमाना अतिवादेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं अत्युद्याथैनमतिरयंति. तमर्ध-
र्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव ॥ ३३ ॥

देवनीथं शंसत्यादित्याश्च ह वा अंगिरसश्च स्वर्गे लोके स्प-
र्धत. वयं पूर्वं एण्यामो वयमिति ते हांगिरसः पूर्वं श्वः सुत्यां स्वर्गस्य
लोकस्य ददृशुस्ते ऽग्निं प्रजिघ्युरंगिरसां वा एको ऽग्निः परेह्यादित्ये-
भ्यः श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूहीति ते हादित्या अग्नि-
मेव दृष्ट्वा सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्तानेत्य ब्रवीच्छ्वः
सुत्यां वः स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूम इति ते होचुः अथ वयं
तुभ्यं सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूमस्त्वयैव वयं होत्रा
स्वर्गं लोकमेष्याम इति स तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगाम. ते-
होचुः प्रावोचा ३ः इति प्रावोचमिति होवाचाथो मे प्रति प्रावो-
चन्निति नो हि न प्रत्यज्ञास्था ३ः इति प्रति वा आज्ञासमिति

होवाच यशसा वा एषो ऽभ्यैति य आत्विज्येन तं यः प्रतिरुंधे
द्यगः संप्रतिरुंधेत्तस्मान्न प्रत्यरौत्सीति यदि त्वस्मादपोज्जिगासेद्य-
ज्ञेनास्मादपोदियात्; यदि त्वयाज्यस्वयमपोदितं तस्मात् ॥ ३४ ॥

ते हादित्यानांगिरसो याजयंस्तेभ्यो याजयद्भ्यो इमां पृथिवीं
पूर्णा दक्षिणानामददुस्तानियं प्रतिगृहीता तपत्तान्यवृजन्त्सा
हि सिंहीभूत्वा विजृभंती; जनानचरत्तस्याः शोचत्या इमे प्रदराः
प्रादीर्यत ये ऽस्या इमे प्रदराः समेव हैव ततः पुरा. तस्मादा-
हुर्न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृणीयान्नेन्मा शुचा विधा शुचा विध्या-
दिति यदि त्वेनां प्रतिगृणीयादभिययैनां भ्रातृव्याय दद्यात्परा
हैव भवत्यथ योऽसौ तपती १३. एषो ऽश्वः श्वेतो. रूपं कृत्वा ऽश्वाभि-
धान्यपिहितेनात्मना प्रतिचक्रम; इमं वो नयाम इति स एष
देवनीथो ऽनूच्यत. आदित्या ह जरितरंगिरोभ्यो दक्षिणामनयन्.
तां ह जरितर्न प्रत्यायन्निति न हि त इमां प्रत्यायंस्तामु ह
जरितः प्रत्यायन्निति प्रति हि ते ऽमुमायंस्तां ह जरितर्न
प्रत्यगृभन्निति न हि त इमां प्रत्यगृभंस्तमुह जरितः प्रत्य-
गृभन्निति प्रति हि ते ऽमुमगृभन्. अहा नेतसन्नविचेतनानीत्येष ह
वा अन्हां विचेतयिता जज्ञा नेतसन्न पुरोगवास इति दक्षिणा
वै यज्ञानां पुरोगवी यथा ह वा इदमनो पुरोगवं रिष्यत्येवं
हैव यज्ञोऽदक्षिणो रिष्यति. तस्मादाहुर्दातव्येव यज्ञे दक्षिणा
भवत्यप्यल्पिकापि; उत श्वेत आशुपत्वा उतोपाद्याभिर्जविष्ठः
उतेमाशु मानं पिपति; आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते इदं राधः
प्रतिगृणीह्यंगिर इति प्रतिग्रहमेव तद्राधसऐछन् इदं राधो बृहत्पृथु.
देवा ददत्वा वरं तद्वो अस्तु सुचेतनं, युष्मे अस्तु दिवे दिवे प्रत्येव गृ-

भायतेति प्रत्येवैनमेतदजग्रभैषं. तं वा एतं देवनीथं शंसति पदावग्राहं
यथा निविदं तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति यथा निविदः ॥ ३५ ॥

भूतेछदः शंसति. भूतेछद्विर्वै देवा असुरानुपासचंतोतेव युत्थे-
नोतैव मायया तेषां वै देवा असुराणां भूतेछद्विरेव भूतं छाद-
यित्वा. उथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना भूतेछद्विरेवाप्रियस्य भ्रातृ-
व्यस्य भूतं छादयित्वाथैनमतिर्यंति. ता अर्धर्चशः शंसति
प्रतिष्ठाया एव. आहनस्याः शंसत्याहनस्याद्वि रेतः सिच्यते. रेतसः
प्रजाः प्रजायंते प्रजातिमेव तदधाति. ता दश शंसति दशा-
क्षरा विराळन्नं विराळन्नाद्रेतः सिच्यते रेतसः प्रजाः प्रजा-
यंते प्रजातिमेव तदधाति. ता न्यूंखयत्यन्नं वै न्यूंखो उन्नाद्रेतः
सिच्यते रेतसः प्रजाः प्रजायंते प्रजातिमेव तदधाति. दधि-
क्राव्णो अकारिषमिति दाधिक्रीं शंसति. देवपवित्रं वै दाधिक्रा
इदं वा इदं व्याहनस्यां वाचमवादीत्तदेवपवित्रेण वाचं पुनीते.
सानुष्टुब् भवति वाग्वाअनुष्टुप् तत्स्वेन छंदसा वाचं पुनीते. सुता
सो मधुमत्तमा इति पावमानीः शंसति. देवपवित्रं वै पावमान्य
इदं वा इदं व्याहनस्यां वाचमवादीत्तदेवपवित्रेणैव वाचं पुनीते. ता
अनुष्टुभो भवंति वाग्वा अनुष्टुप् तत्स्वेनैव छंदसा वाचं पुनीते.
अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदित्यैन्द्राबार्हस्पत्यं तृचं शंसति. विशो
अदेवीरभ्याचरंतीर् बृहस्पतिनायुजेंद्रः ससाह इत्यसुरविशं ह वै
देवानभ्युदाचार्य आसीत्स इंद्रो बृहस्पतिनैव युजासुर्यं वर्णमभि-
दासं तमपाहंस्तथैवैतद्यजमाना इंद्राबृहस्पतिभ्यामेव युजासुर्यं
वर्णमभिदासं तमपन्नते. तदाहुः संशंसेत् षष्ठेऽहा इन् न संशंसेत्
इति संशंसेदित्याहुः कथमन्येष्वहसु संशंसति कथमत्र न संशं-
सेदित्यथो खत्वाहुर्नैव संशंसेत्स्वर्गो वै लोकः षष्ठमहरसमायी

वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति स यत्संशंसेत्समानं
तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती २३ तत्स्वर्गस्य लोकस्य रूपं. तस्मान्न
संशंसेद्यदेव न संशंसती २३ एतानि वा आत्रोक्त्यानि नाभानेदिष्ठो
वालखिल्या वृषाकपिरेवयामरुत्स यत्संशंसेदपैव स एतेषु कामे
राभ्रयादैर्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि छंदास्यैतशःप्रलापस्तत्र स काम
उपाप्तो य एँद्रे जागते ३५ द्रैर्मेन्द्राबाहस्यत्वं सूक्तमैन्द्राबाहस्यत्वा
परिधानीया तस्मान्न संशंसेन्न संशंसेत्. ॥ ३६ ॥ इत्यैतरेय-
ब्राह्मणे षष्ठपंचिकायां पंचमोऽध्यायः इति षष्ठपंचिका समाप्ता ॥

अथ सप्तमपंचिकाप्रारंभः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं ॥ अथातः
पञ्चोर्विभक्तिस्तस्य विभागं वक्ष्यामोः हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः; श्येनं
वृक्ष उद्रातुः; कंठः काकुद्रः प्रतिहर्तुः; दक्षिणाश्रोणिर्होतुः, सव्या
ब्रह्मणो; दक्षिणं सक्थि मैत्रावरुणस्य, सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनो;
दक्षिणं पार्श्वं सांसमध्वर्योः, सव्यमुपगातृणां; सव्योऽसः प्रतिप्रस्था-
तुर्दक्षिणं दोनैष्टुः, सव्यं पोतुर्दक्षिण ऊरुरछावाकस्य, सव्य आग्नी-
धस्य; दक्षिणो बाहुरात्रेयस्य, सव्यः सदस्यस्य; सदंचानूकंच
गृहपतेर्दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य, सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्या-
यै व्रतप्रदस्यौष्ठ एनयोः साधारणो भवति. तं गृहपतिरेव प्रशि-
ष्याज्जाघर्नी पत्नीभ्यो हराति तां ब्राह्मणाय दद्युः स्कंध्याश्च
मणिकास्तिष्ठश्च कीकसा प्रावस्तुतस्तिष्ठश्चैव कीकसा अर्धच वैक-
र्तस्योन्नेतु अर्धं च वैकर्तस्य क्लोमाच शमितुस्तद् ब्राह्मणाय दद्या-
द्यद्यब्राह्मणस्याच्छिरःसुब्रह्मण्यायै. यः ३३ः सुत्यां प्राह तस्याजिन-
मिळा सर्वेषां होतुर्वा. ता वा एता षट्त्रिंशतमेकपदा यज्ञं वहति; षट्-
त्रिंशदक्षरा वै बृहती बार्हताः स्वर्गा लोकाः प्राणाश्चैव तत्स्वर्गाश्च

लोकानामनुवंति प्राणेषु चैव तत्स्वर्गेषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यीति. स एष स्वर्ग्यः पशुर्य एनमेवं विभजन्त्यथ ये ऽतो ऽन्यथा तद्यथा सेलगा वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरंस्तादृक्ततां वा एतां पशो-
विभक्तिं श्रौत ऋषिर्देवभागो विदां चकार. तामु हाप्रोच्यैवास्माहो-
कादुच्चक्रामत्तामु ह गिरिजाय बाभ्रव्याय ऽमनुष्यः प्रोवाच. ततो
हेनामेतदवाङ् मनुष्या अधीयते ऽधीयते ॥१॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे
सप्तमपंचिकायां प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

तदाहुर्न आहिताभिरुपवसथे म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्यादि-
ति ? नैनं याजयेदित्याहुरनभिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति तदाहु र्यं
आहिताभिरधिश्रिते ऽभिहोत्रे सान्नाय्ये वा हविष्यु वा म्रियेत का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यत्रैवैनान्यनुपर्यादध्यायथा सर्वाणि संदह्ये-
रन्त्सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्न आहिताभिरासन्नेषु हविष्यु म्रिये-
त का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि
गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये सर्वहुति
जुहुयात्सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्न आहिताभिः प्रवसन्म्रियेत
कथमस्याभिहोत्रं स्यादित्यभिवान्यवत्सायाः पयसा जुहुयादन्य-
दिवैतस्यो यदभिवान्यवत्साया अन्यदिवैतदभिहोत्रं यत्ने-
तस्यापि वा यत एव कुतश्च पयसा जुहुयुरथाप्याहुरेवमे-
वैनानजस्त्रानजुह्वत इंधीरन्ना शरीराणामाहतोरिति यदि शरीराणि
न विद्येरन्यणशरः षष्टिस्त्रीणिच शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपकमिव
कृत्वा तस्मिंस्तामावृतं कुर्युरथैनाच्छरिरिराहृतैः संस्पृश्याद्वासये-
युरध्यर्धशतं काये सक्थिनी द्विपंचाशेच विंशेचोरू द्विपंचविंशे शेषं
बु शिरस्युपरिदध्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥२॥

तदाहुर्नस्याभिहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र प्रायश्चि-

त्तिरिति तामभिमंत्रयेत. यस्माद्गीषा निषीदसि ततो नोऽभयं कृषि
पशून्ः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळुष इति तामुत्थापयेदुदस्था
देव्यादितिरायुर्यज्ञपतावधात्; इंद्राय कृण्वती भारं मित्राय वरुणाय
चेत्यथास्या उदपात्रमूधसिच मुखेचोपगृण्हीयादथैनां ब्राह्मणाय
दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याभिहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमा-
ना वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा एषायजमानस्य
प्रतिख्याय वाश्यते तामन्नमप्यादयेच्छांत्यै. शांतिर्वा अन्नं; सूक्ष-
वसाद्गवतीहि भूया इति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यभिहो-
त्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्यंदेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति! सा यत्तत्र
स्कंदयेत्तदभिमृश्य जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृप्त यदोषधीरत्यसृप-
द्यदापः पयो गृहेषु पयो अग्न्यायां पयो वस्तेषु पयो अस्तु तन्म-
यीति तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यदलं होमाय स्याद् यद्यु वै
सर्वं सिक्तं स्यादथान्यामाहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादात्वेव श्रद्धा-
यै होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येद्वा अहरेद्वा का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति! प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्यान्यतरां भक्तिमातच्य
तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं सान्नाय्यं
दुष्येद्वा अहरेद्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैद्रं वा माहेंद्रं वा पुरोळाशं तस्य
स्थाने निरुप्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य सर्वमेव
सान्नाय्यं दुष्येद्वा अहरेद्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैद्रं वा
माहेंद्रं वेति समानं सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य सर्वाण्येव हवींषि
दुष्येयुर्वा अहरेयुर्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरित्याज्यस्यैनानि यथादेवतं
परिकल्प्य तयाज्यहविषेष्ट्या यजेतातो अन्यामिष्टिमुत्सृज्या तन्वीत
यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥

तदाहुर्यस्यामिहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति सर्वमेवैनस्सुच्यभिपर्यासिच्य प्राहुदेत्याहवनीये हेता समिध-
मभ्यादधात्यथोत्तरत आहवनीयस्योष्णं भस्म निरूढ्य जुहुयान्म-
नसा वा प्राजापत्यया वचां तस्सुतंचाहुतं च स यद्येकस्मिन्नुनीते
यदि द्वयोरेष एव कल्पस्तच्चेद् व्यपनयितुं शक्नुयान्निषिच्यैतदुष्टम-
दुष्टमभिपर्यासिच्य तस्य यथोनीती स्यात्तथा जुहुयात्सा तत्र
प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यामिहोत्रमधिश्रितं स्कंदति वा विष्यंदते वा
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति तदद्विरूपनिनयेच्छात्यै शांतिर्वा आपो
ऽथैनदक्षिणेन पाणिना अभिमृश्य जपति. दिवं तृतीयं देवान्यज्ञो गात्ततो
मा द्रविणमाष्टांतरिक्षं तृतीयं पितृन् यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमाष्ट. पृ-
थिवीं तृतीयं मनुष्यान् यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमाष्ट. ययोरोजसां
स्कभिता रजांसीति वैष्णवारुणीमृचं अपति. विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं
पाति वरुणः स्वष्टं तयोरुभयोरेव शान्ति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदा-
हुर्यस्यामिहोत्रमधिश्रितं प्राहुदायन्स्खलते वा अपि वा भ्रंशते का
तत्र प्रायश्चित्तिः स यद्युपनिवर्तयेत्स्वर्गाहोकाद्यजमानमावर्तयेदत्रैवा-
स्मा उपविष्टयितममिहोत्रपरिशेषमाहरेयुस्तस्य यथोनीती स्यात्तथा
जुहुयात्सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुरथ यदि श्रुग्भिद्येत का तत्र
प्रायश्चित्तिरित्यन्यां सुचमाहृत्य जुहुयादथैतां सुचं भिन्नामाहवनीये
भ्यादध्यात्प्राग्दंडां प्रत्यक्पुष्करां सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्या-
हवनीये हामिर्विद्येताथ गार्हपत्य उपशाम्येत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
स यदि प्रांचमुत्थरेत्प्रायतनाच्च्यवेत यत्प्रत्यंचमसुरवद्यज्ञं तन्वीत
यन्मयेद् भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेद्यदनुगमयेत्प्राणो यजमानं
जह्यात्सर्वमेवैनं सहभस्मानं समोप्य गार्हपत्यायतने निधायाथ
प्रांचमाहवनीयमुत्थरेत्सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ५ ॥

तदाहुयस्यामावभिमुखरेयुः का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यद्यनु-
पश्येदुदूह्य पूर्वमपरं निदध्याद्यद्यनानुपश्येत्सो ऽमये ऽभिवते ऽष्टाक-
पालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, अभिनाभिः समि-
ध्यते, त्वं ह्यमे अभिनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये ऽभिवते
स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्य गार्हपत्याहवनीयौ मिथः
संसृज्येयातां का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये वीतये ऽष्टाकपालं
पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, अम आयाहि वीतये, यो
अभि देववीतय इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये वीतये
स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्य सर्व एवामयो मिथः
संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये विविचये ऽष्टाकपालं
पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि,
त्वाममे मानुषीरीळते विश इत्याहुतिं वाहवतीये जुहुयादमये
विविचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्यामयो ऽन्यै-
रभिभिः संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये क्षामवते
ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, अक्रंददमिस्तनय-
निव द्यौर, अधा यथा नः पितरः परास इत्याहुतिं ब्राहवनीये
जुहुयादमये क्षामवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

तदाहुयस्यामयो ग्राम्येणाभिना संदह्येरन्का तत्र प्रायश्चि-
त्तिरिति ? सो ऽमये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य
याज्यानुवाक्ये, कुवित्सु नो गविष्टये, मा नो अस्मिन्महाधन इत्या-
हुतिं वाहवनीये जुहुयादमये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र
प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्यामयो दिव्येनाभिना संसृज्येरन्का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्व-
पेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, अप्सवमे सधिष्टव, मयो दधे मेधिरः

पूतदक्ष इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये ऽप्सुमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्यामयः शवाग्निना संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये शुचये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, अग्निः शुचिव्रततम, उदमे शुचयस्तवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये शुचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्यामय आरण्येनग्निना संदह्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? समेवारोपयेदरणी वोल्मुकं वा मोक्षयेद्यद्याहवनीयाद्यादि गार्हपत्याद्यादि न शक्नुयात्सो ऽमये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये आहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ७ ॥

तदाहुयं आहिताग्निरुपवसथे ऽश्रु कुर्वीत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये व्रतभृते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्, व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदब्ध इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये व्रतभृते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निरुपवसथे ऽवत्यमापयेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये व्रतपतये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, त्वमग्ने व्रतपा असि, यद्वा वयं प्रभिनाम व्रतानीत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये व्रतपतये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निरमावास्यां पौर्णमासीं वा ऽतीयात्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, वेत्या हि वेधो अध्वन, आ देवानामपि पंथामगन्मेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये पथिकृते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं सर्व एवा मय उपशाम्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽमये तपस्वते जन-

द्वते पावकवते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये,
आयाहि तपसा जनेषु, आ नो याहि तपसा जनेष्वित्याहुतिं वाहव-
नीये जुहुयादमये तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहेति सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥ ८ ॥

तदाहुय आहिताभिराग्नयणेनानिष्ट्वा नवान्नं प्राश्नीयात्का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽग्ने वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोळाशं
निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, वैश्वानरो अजीजनत्, पृष्ठो दिवि
पृष्ठो अग्निः पृथिव्यामित्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये वैश्वा-
नराय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहिताभिर्यदि
कपालं नश्येत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽश्विभ्यां द्विकपालं
पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, अश्विना वर्तिरस्मद्, आ गो-
मता नासत्या रथेनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादश्विभ्यां
स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहिताभिर्यदि पवित्रं
नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽग्नये पवित्रवते ऽष्टाकपालं
पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, पवित्रं ते विततं ब्रम्हणस्पते,
तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पद इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये
पवित्रवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहिताभिर्यदि
हिरण्यं नश्येत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽग्नये हिरण्यवते ऽष्टाक-
पालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, हिरण्यकेशो रजसो विसार,
आ ते सुपर्णा अभिनंतै एवैरित्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये
हिरण्यवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहिताभिर्यदि
प्रातस्स्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? सो ऽग्नये
वरुणायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, त्वं नो अमे
वरुणस्य विद्वाँ, स त्वं नो अमे ऽवमो भवोतीत्याहुतिं वाहवनीये

जुहुयादमये वरुणाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहि-
तामिर्यादि सूतकानं प्राश्नीयात्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ! सोऽमये
तंतुमते ष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, तंतुं
तन्वन्नजसोः भानुमन्विहि, अक्षानहो नद्यतनोत सोम्या इत्याहुतिं
वाहवनीये जुहुयादमये तंतुमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्त-
दाहुय आहितामिर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा तत्र प्रायश्चित्तिरिति !
सोऽमये सुरभिमते ष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये,
अभिर्होता न्यसीदद्यजीयां, साध्वीमकर्देवकीति नो अद्येत्याहुतिं
वाहवनीये जुहुयादमये सुरभिमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्ति-
स्तदाहुय आहितामिर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत्का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति ! सोऽमये मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोळाशं
निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये, मरुतो यस्य हि क्षये, अरा इवेदचरमा
अहेवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादमये मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र
प्रायश्चित्तिस्तदाहुरपत्नीकोऽप्यभिहोत्रमाहरेत् नहरेत् इति आहरे
दित्याहुयंदि नाहरेदनत्थापुरुषः कोऽनत्थापुरुष इति ! न देवान्न
पितृन् मनुष्या इति तस्मादपत्नीकोऽप्यभिहोत्रमाहरेत्तदेषाभियज्ञ-
गाथा गीयते. यज्ञेत्सौत्रामण्यामपत्नीकोऽप्यसोमपः; मातापितृ-
भ्यामनृणार्थाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिरिति तस्मात्सौम्यं याजयेत्.

॥ ९ ॥

तदाहुर्वाचा उपत्नीकोऽभिहोत्रं कथमेव जुहोति निविष्टे मृता पत्नी;
नष्टावामिहोत्रं कथमभिहोत्रं जुहोति? पुत्रान्यैत्रानमृनित्याहुरस्मिंश्च
लोकेऽमुष्मिंश्चास्मिन् लोके उयं स्वर्गोऽस्वर्गेण स्वर्गं लोकमारुरोहेत्य-
मुष्यैव लोकस्य संततिं धारयति यस्यैषां पत्नीं नेछेत्तस्मादपत्नीक-
स्याधानं कुर्वन्पत्नीकोऽभिहोत्रं कथमभिहोत्रं जुहोति? अत्था पत्नी

सत्यं यजमानः श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनं; श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गां लोकां जयंतीति ॥ १० ॥

तदाहुर्ग्रहर्षणमासयोरुपवसति न ह वा अव्रतस्य देवा हविरश्रन्ति. तस्मादुपवसत्युत मे देवाहविरश्रीयुरिति पूर्वा पौर्णमासी-मुपवसेदिति पैग्यमुत्तरामिति कौषीतर्क. या पूर्वा पौर्णमासी सानु-मतिर्योत्तरा सा राका; य पूर्वाभावास्या सा सिनेवाला; योत्तरा साकुहूर्या पर्यस्तमियादभ्युदियादिति सा तिथिः पूर्वा पौर्णमासी-मुपवसेदनिर्ज्ञाय पुरस्तादभावास्यायां चंद्रमसं यदुपैति यद्यजते तेन सोमं क्रीणांति. तेनोत्तरामुत्तरामुपवसेदुत्तराणि ह वै सोमो यजते सोममनुदैवतमेतद्वै देवसोमं यच्चंद्रमास्तस्मात्तस्मादुत्तरामुपवसेत् ॥ ११ ॥

तदाहुर्ग्रहस्याभिमनुश्रुतमादित्यो अभ्युदियाद्वा अभ्यस्तामियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्धोमादुपशाम्येत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? हिरण्यं पुरस्कृत्य सायं उत्थरेज्ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं ज्योतिः शुक्रमसौ तदेव तज्ज्योतिः शुक्रं पश्यन्नुत्थरति. रजतमंतर्धाय प्रातरुत्थरेदेत-द्रात्रिरूपं पुरा संभेदा छायानामाहवनीयमुत्थरेन्मृत्युर्वै तमश्छाया तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं तमश्छायां तरति सा तत्र प्रायश्चित्ति-स्तदाहुर्ग्रहस्य गार्हपत्याहवनीयावंतरेणा नो वा रथो वा ऽश्वा वा प्रतिषद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्म-न्यस्य हिता भवंतीति तच्चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्नामु-दकधारां हरेत्, तंतुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयास्ता तत्र प्रा-यश्चित्तिस्तदाहुः कथममीनन्वादधानो ऽन्वाहार्यपचनमाहारये ३ त् नाहारये ३ दिति आहारयेदित्याहुः प्राणान्वा एषो अभ्यात्मं धत्ते यो ऽमीनाधत्ते तेषामेषो ऽन्नादतमो भवति यदन्वाहार्यपचन-

स्तस्मिन्नेतामाहुतिं जुहोत्यमये उन्नादायान्नपतये स्वाहेति अन्नादो
 हान्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य एवं वेद. अंतरेण गार्हपत्याह-
 वनीयौ होभ्यंत्संचरेतैतेन ह वा एनं संचरमाणममयो विदुरय-
 मस्मासु होष्यतीत्येतेन ह वा अस्य संचरमाणस्य गार्हपत्या-
 हवनीयौ पाप्मानमपहसः सो उपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गे लोकमेतीति
 वै ब्राह्मणमुदाहरंति. तदाहुः कथमग्नीन्प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेत प्रोष्य वा-
 प्रत्येत्याहरहर्वैति तूष्णीमित्याहुः तुष्णीं वै श्रेयस आकांक्षंते अथा-
 प्याहुरहरहर्वा एते यजमानस्याश्रत्थयोद्वासनात्प्रप्लावनाद्विभ्यति.
 तानुपतिष्ठेतैवाभयं वो उभयं मे अस्त्वित्यभयं हैवासमै भवत्यभयं
 हैवासमै भवति ॥ १२ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपंचिकायां
 द्वितीयो अध्यायः ॥ २ ॥

हरिश्चंद्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा शुत्र आस. तस्य ह शतं
 जाया बभूवुः तासु पुत्रं न लेभे. तस्य ह पर्वतनारदौ गृह ऊषतुः
 स ह नारदं पप्रच्छ. यन्विमं पुत्रमिच्छंति ये विजानंति येच न;
 किंस्वित्युत्रेण विंदते तन्म आचक्ष्व नारदेति स एकया पृष्ठो दशभिः
 प्रत्युवाच. ऋणमस्मिन्त्सनयत्यमृतत्वं च गच्छति; पिता पुत्रस्य जातस्य
 पश्येच्चेज्जीवतो मुखं. यावंतः पृथिव्या भोगा यावंतो जात-
 वेदसि; यावंतो अप्सु प्राणिनां भूयान्युत्रे पितुस्ततः. शश्वत्युत्रेण
 पितरो ज्यायन्बहुलं तमः; आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इराव-
 त्यतितारिणी. किन्नु मलं किमजिनं किमु श्मश्रूणि किं तपः; पुत्रं
 ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोको उवादावदः. अन्नं ह प्राणः शरणं
 ह वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः; सखा ह जाया कृपणं
 ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्. पतिर्जायां प्रविशति
 गर्भो भूत्वा स मातरं; तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते.

तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः; आभूतिरेषा भूति
बीजमेतन्निधीयते. देवाश्चैतामृषयश्च तेजः समभरन्महत्; देवा
मनुष्यानब्रुवन्नेषा वो जननी पुनः. नापुत्रस्य लोकोऽस्तीतितत्सर्वं
पशवो विदुः; तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति. एष
पंथा उरुगायः सुशेवो यं पुत्रिण आक्रमते विशोकाः; तं पश्यति
पशवो वयांसिच तस्मात्ते मात्रापि मिथुनीभवन्तीति ह स्मा
आख्याय ॥ १३ ॥

अथैनमुवाच वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वा
यजा इति तथेति. स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां
तेन त्वा यजा इति तथेति. तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो
नाम तं होवाचाजनि ते वै पुत्रो यजस्व मानेनेति स होवाच यदा
वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति. निर्दशो ऽन्वस्त्वथ त्वा य-
जा इति तथेति स ह निर्दश आस. तं होवाच निर्दशो ऽन्वभूय-
जस्व मानेनेति स होवाच यदा वै पशोर्दंता जायंते ऽथ स मेध्यो
भवति. दंता ऽन्वस्य जायंतामथ त्वा यजा इति तथेति. तस्य ह दंता
जज्ञिरे. तं होवाचाज्ञतवा अस्य दंता यजस्व मानेनेति स होवाच.
यदा वै पशोर्दंताः पद्यंते ऽथ स मेध्यो भवति. दंता ऽन्वस्य पद्यंता
मथ त्वा यजा इति तथेति तस्य ह दंताः पेदिरे. तं होवाचापत्स
तवा अस्य दंता यजस्व मानेनेति स होवाच. यदा वै पशोर्दंताः
पुनर्जायंते ऽथ स मेध्यो भवति. दंता ऽन्वस्य पुनर्जायंतामथ त्वा य-
जा इति तथेति. तस्य ह दंताः पुनर्जज्ञिरे. तं होवाचाज्ञतवा अस्य
पुनर्दंतां यजस्व मानेनेति स होवाच यदा वै क्षत्रियः सन्नाहु
को भवत्यथ स मेध्यो भवति सन्नाहन्नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति
तथेति. स ह सन्नाहं प्रापत्तं होवाच सन्नाहन्नु प्राप्नोयजस्व माने

नेति स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास ततायं वै मध्वं त्वामददाद्धं त्वयाहमिमं यज्ञा इति स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्यमपातस्थौ स संवत्सरमरण्ये चचार ॥ १४ ॥

अथ हैह्वारकं वरुणो जग्माह तस्य होदरं जज्ञे तदु ह रोहितः शुश्राव. सो ऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच. नाना श्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम; पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो वोचदिति ह. द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार सो ऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, पुष्पिण्यौ चरतो जंघे भूष्णुरात्मा फलप्रहिः; शेरे ऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताश्वरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो वोचदिति ह तृतीयं संवत्सरमरण्ये चचार. सो ऽरण्याद् ग्राममेयाय, तमिद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः; शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्वरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो वोचदिति ह. चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार. सो ऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः; उत्तिष्ठंस्त्वेता भवति कृतं संपद्यते चरन्; चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो वोचदिति ह पंचमं संवत्सरमरण्ये चचार. सो ऽरण्याद् ग्राममेयाय. तमिद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, चरन्वै मधु विंदति चरन्त्वादुमुदुंबरं; सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तंद्रयते चरंश्वरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो वोचदिति ह षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार. सोऽ जीगर्ते सौयवसिमृषिमशनया परीतमरण्य उपेयाय. तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः. शुनःपुछः शुनःशेषः शुनोलांगूल इति तं होवाच ऋषे ऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति.

स ज्येष्ठं पुत्रं निगृण्हान उवाच, नन्विममिति नो एवेममिति कनिष्ठं माता. तौ ह मध्यमे संपादयां चक्रतुः शुनःशेषे. तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सो ऽरण्याद् ग्राममेयाय. सपितरमेत्योवाच तत हंताह ममेनात्मानं मिष्कीणा इति स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा य-जा इति तथेति भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाच. तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच. तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे ॥ १५ ॥

तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदभिरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्मायास्य उद्राता. तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः. स होवाचा जीगर्तः सौयवसिर्भह्मपपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति तस्मा अपरंशतं ददुस्तं स निनियोज. तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्याभिकृताय विशसितारं न विविदुः. स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्भह्मपपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति तस्मा. अपरं शतं ददुः. सोऽसिं निश्चान एयायाथ ह शुनःशेष ईक्षां चक्रे ऽमानुषमिव वै मावि-शसिष्यति. हंताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देव-तानमुपससार, कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्येतयर्चा. तं प्रजापतिरु-वाचामिर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽभिमुपससार, अभिर्वै प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा. तमभिरुवाच. सविता वै प्रसवानामीशि, तमेवोपधावेति स सवितारमुपससार, अभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन. तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसीति तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिशता. तं वरुण उवाचामिर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तन्नु मृद्वथ त्वोत्सक्ष्याम इति सोऽभिं तुष्टावात् उत्तराभिर्द्वाविंशत्या. तमभिरुवाच विश्वान् देवान् स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति स विश्वां देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो

नमो अर्भकेभ्यो नमो इत्येतयर्चा. तं विश्वेदेवा ऊचुरर्द्रो वै देवाना
मोजिष्ठो बरिष्ठः सहिष्ठः सन्तमः पारयिष्णुतमस्तनु स्तुह्यथ
त्वोत्सक्ष्याम इति स इंद्रं तुष्टाव, यच्चिस्थि सत्य सोमपा इति चैतेन
सूक्तेनोत्तरस्य पंचदशभिस्तस्मा इंद्रःस्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्य
रथं ददौ. तमेतया प्रतीयाय, शश्वदिंद्र इति तमिंद्र उवाचाश्विनौ
नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन.
तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति स उषसं
तुष्टावात उत्तरेण तृचेन. तस्य ह स्मर्च्यच्युक्तायां विपाशो मुमुचे
कनीय ऐक्षाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां विपाशो मुमुचे-
आद ऐक्षाक आस ॥ १६ ॥

तमृत्विज ऊचुस्त्वमेव नो ऽस्यान्हः संस्थामधिगच्छेत्यथ हैतं
शुनःशेपो ऽजःसवं ददशं तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव यच्चिस्थि त्वं
गृहे गृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनाय, उच्छिष्टं चम्बोभंरेत्येत-
यर्चा ऽथ हास्मिन्नवारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिःस स्वाहाकाराभिर्ब्रुहवां
चक्रारथैनमवभृथमभ्यवनिनाय, त्वं नो अमे वरुणस्य विद्वानित्येताभ्या
मथैनमत ऊर्ध्वममिमाहवनीयमुपस्थापयां चकार, शुनश्चिच्छेपं निदितं
सहस्रादित्यथ ह शुनःशेपो विश्वामित्रस्यांक्रमाससाद. स होवा-
चाजीगर्तः सौयवसिर्ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति नेति होवाच. कि-
श्वाभिन्नो देवा वा इमं मद्यमरासतोति स ह देवरातो वैश्वाभि-
न्न आस. तस्यैते कापिलेयबाधवाः स होवाचाजीगर्तः सौय-
वसिस्त्वं वैहि विव्दयावहा इति स होवाचाजीगर्तः सौयवसिरा-
गिरसो जन्मनास्याजीगर्तिः श्रुतः कविः ऋषे पैतामहात्तंतोर्मा ऽपगाः
पुनरेहि मामिति स होवाच शुनःशेपो दशुंस्त्वा शासहस्तं न य-
च्छूद्रेष्वलप्ततः, गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मदंगिर इति

स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्तद्वै मा तात तपति पापं कर्म मया
कृतं, तदहं निन्देवे तुभ्यं प्रतियंतु शता गवामिति स होवाच शुनः-
शेषो यः सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनत्ततो ऽरं; नापागाः शौद्रान्यायाद
संधेयं त्वया कृतमित्यसंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद. स होवा-
च विश्वामित्रो, भीम एव सौयवसिः शासेन विशिशासिषुः;
अस्थान्मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि पुत्रतामिति सहोवाच शुनःशे-
पः, स वै यथा नो ज्ञपया राजपुत्र तथा वद; यथैवागिरसः सन्नु
पेयां तव पुत्रतामिति स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्रा-
णां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात्, उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोप-
मंत्रय इति स होवाच शुनःशेषः, संज्ञानानेषु वै ब्रूयात्सौहा-
र्याय मे श्रियै, यथा ऽहं भरत ऋषभोपेयां तव पुत्रतामित्यथ ह
विश्वामित्रः पुत्रानामंत्रयामास, मधुछंदाः शृणोतन ऋषभो रेणुर-
ष्टकः ये केच भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वमिति ॥ १७ ॥

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः. पंचाशदेव ज्यायां
सो मधुछंदसः पंचाशत्कनीयांसस्तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं
मेनिरे. ताननुव्याजहारांतान्वः प्रजा भक्षीष्टेति त एतैर्धाः पुंड्राः
शबराः पुलिंदा मूतिबा इत्युदंत्या बहवो भवंति वैश्वामित्रा
दभ्युना भूयिष्ठाः. स होवाच मधुछंदः पंचगता सार्धं, यज्ञः पिता
संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं; पुरस्त्वा सर्वैर्कुर्महे त्वामन्वंचो वयं
स्मसीत्यथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव. ते वै पुत्राः पशुमंतो
वीरवंतो भविष्यथ ये मानं मेऽनु गृह्णन्तो वीरवंतमकर्त मा पुर एत्रा
वीरवंतो देवरातेन गाथिनाः. सर्वै राध्याः स्थ पुत्रा एष वः सद्विवाचनं
एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित. युष्मांश्च दायं म उपेता
विद्यां यामु च विद्मसि. ते सम्यंचो वैश्वामित्राः सर्वै साकं सरातयः;

देवराताय तस्थिरे धृत्यै श्रैष्ठ्याय गाथिनाः. अधीयत देवरातो रिक्थ-
यीरुभयो ऋषिः; जन्तूनां चाधिपत्ये दैवे वेदे च गाथिनां. तदेतत्पर ऋक्
शक्तगाथं शीनः शेषमाख्यानं तत्थोक्ता राज्ञं अभिषिक्ताया चष्टे हिरण्य-
कशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति. यशो वै
हिरण्यं यशसैवैनं तत्समर्धयत्योमिसृचः. प्रतिगर एवं तथेति गाथा-
या ओमिति वै दैवं तथेति मानुषं. दैवेन चैवैनं तन्मानुषेण च पापा-
देनसः प्रमुंचति. तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्यापये-
त्तैवैतच्छीनः शेषमाख्यानं न हास्मिन्नल्पं च नैनः परिशिष्यते. सहस्र-
माख्यात्रे दद्याच्छतं प्रतिगरित्र एते चैवासने श्वेतश्वाश्चतरी-
रथो होतुः. पुत्रकामा हाप्याख्यापयेरं लभन्ते ह पुत्रान् लभन्ते ह
पुत्रान् ॥ १८ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपंचिकायां तृतीयो
ऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रजापति र्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रम्हक्षत्रे असृज्येत्तं.
ब्रम्हक्षत्रे अनु द्वय्यः प्रजा असृज्यन्त हुतादश्वाहुतादश्व. ब्रम्हैवानु
हुतादः क्षत्रमन्वहुताद एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राम्हणा. अथैता अहु-
तादो यद्राजन्यो वैश्यश्शूद्रस्ताभ्यो यज्ञ उदक्तामत्तं ब्रम्हक्षत्रे अन्वि-
तां यान्येव ब्रम्हण आयुधानि तै ब्रह्मन्विद्यानि क्षत्रस्य तं
क्षत्रमेतानि वै ब्रह्मण आयुधानि. यद्यज्ञायुधान्यैतानि क्षत्रस्यायुधानि.
यदश्वरथः कवच इषुधन्व तं क्षत्रमनन्वाप्य न्यन्वर्त्ततायुधेभ्यो
ह स्मास्य विजमानः पराङ्मुखैत्यथैनं ब्रह्मन्वैत्तमाप्नोत्तमाप्त्वा
परस्तान्निरुध्यातिष्ठत्स आप्तः परस्तान्निरुध्तिष्ठं ज्ञात्वा
स्वान्यायुधानि ब्रह्मोपावर्त्तत. तस्मात्थाप्येति यज्ञो ब्रह्मण्येव
ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितो ऽप्येन क्षत्रमन्वागच्छत्तदब्रवीदुप मा ऽस्मिन् यज्ञे
व्हयस्वेति तत्तथेत्यब्रवीत्तद्वै निधाय स्वान्यायुधानि ब्रम्हण

एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्मभूत्वा यज्ञमुपावर्तस्वेति तथेति तत्क्षत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्मभूत्वा यज्ञमुपावर्तत. तस्मात्थाप्येतर्हि क्षत्रियो यजमानो निधायैव स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्मभूत्वा यज्ञमुपावर्तते ॥ १९ ॥

अथातो देवयजनस्यैव याज्ञचन्यस्तदाहु र्यद् ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यादीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं याचतिकं क्षत्रियो याचे दिति ! दिवं क्षत्रं याचेदित्याहुरादित्यो वै दैवं क्षत्रमादित्य एषां भूतानामधिपतिः स यदहर्दीक्षिष्यमाणो भवति, तदहः पूर्वाण्ह एवोद्यंतमादित्यमुपतिष्ठेत, इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं, देवसवितर्देवयजनं मे देहि देवयाज्याया इति देवयजनं याचति. सं यत्तत्र याचित उत्तरां सर्पत्यो तथा ददामीति हैव तदाह तस्य ह नकाचन रिष्टि भवति देवेन सवित्रा प्रसूतस्योत्तरोत्तरिणीं ह श्रियमश्रुतेऽश्रुते ह प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमुपस्थाय याचित्वा देवयजनमध्यवसाय दीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ २० ॥

अथात इष्टापूर्तस्यापरिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य. स पुरस्तादीक्षाया आहुतिं जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीय इष्टापूर्तस्या परिज्यान्यै पुनर्न इंद्रो मघवा ददातु. ब्रह्म पुनरिष्टं पूर्त दात्स्वाहेत्यथानुब्रूध्यायै समिष्टयज्ञषामुपरिष्टात्पुनर्नो अमिर्जातवेदा ददातु, क्षत्रं पुनरिष्टं पूर्त दात्स्वाहेति सैषेष्टापूर्तस्यापरिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य यदेते आहुती तस्मादेते होतव्ये ॥ २१ ॥

तदु ह स्माह सौजात आराहळिरजीतपुनर्वर्ण्य वा एतद्यदेते आहुती इति यथा ह कामयेत तथैते कुर्याद्य इतो नु शासनं कुर्यादितिमे त्वेव जुहुयाद् ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्म मा क्षत्रात् गोपायतु

ब्रम्हणे स्वाहेति तत्तदितीं ३ ब्रम्ह वा एष प्रपद्यते यो यज्ञं प्रप-
द्यते ब्रम्ह वै यज्ञो; यज्ञाद् ह वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते. तं ब्रम्ह
प्रपन्नं क्षत्रं न परिजिनाति. ब्रह्म मा क्षत्राद्रोपायत्वित्याह यथैनं
ब्रम्ह क्षत्राद्रोपायेद् ब्रह्मणे स्वाहेति तदेनत्प्रीणाति तदेनत्प्रीतं
क्षत्राद्रोपायत्यथानूबध्यायै समिष्टयजुषामुपरिष्ठाक्षत्रं प्रपद्ये क्षत्रं
मा ब्रम्हणो गोपायतु क्षत्राय स्वाहेति तत्तदितीं ३ क्षत्रं वा एष
प्रपद्यते यो राष्ट्रं प्रपद्यते. क्षत्रं हि राष्ट्रं. तं क्षत्रं प्रपन्नं ब्रम्ह न
परिजिनाति. क्षत्रं मा ब्रम्हणो गोपायत्वित्याह यथैनं क्षत्रं ब्रम्हणो
गोपायेत्क्षत्राय स्वाहेति तदेनत्प्रीणाति. तदेनत्प्रीतं ब्रम्हणो गोपायति
सैषेष्टापूरुतस्यैवापरिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य यदेते आहुती
तस्मादेते एव होतव्ये ॥ २२ ॥

अथैन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति त्रिष्टुभश्छंदसा पंचदश स्तो-
मेन सोमो राज्येन राजन्यो बंधुना. स ह दीक्षमाण एव ब्राम्हणताम-
भ्युपैति यत्कृष्णाजिनमध्यूहति यद्दीक्षितव्रतं चरति यदेनं ब्राम्हणा
अभि संगच्छन्ते. तस्य ह दीक्षमाणस्येन्द्र एवैन्द्रियमादत्ते त्रिष्टुब्वीर्यं
पंचदशस्तोम आयुः सोमो राज्यं पितरो यशस्कीर्तिमन्यो वा
अयमस्मद्भवति. ब्रम्ह वा अयं भवति ब्रम्ह वा अयमुपावर्तत
इति वदन्तः. स पुरस्ताद्दीक्षाया आहुतिं हुत्वाहवनीयमुपतिष्ठेत
नेन्द्रादेवताया एभि न त्रिष्टुभश्छंदसो न पंचदशास्तोमान्न
सोमाद्राज्ञो न पित्र्याह्वंधोर्मा म इन्द्र इन्द्रियमादित मा त्रिष्टुब्वीर्यं मा
पंचदशःस्तोम आयुर्मा सोमो राज्यं मापितरो यशस्कीर्तिः. स हेंद्रियेण
वीर्येणायुषा राज्येन यशसा बंधुनाभि देवतामुपैभि; गायत्री छंद-
स्त्रिवृतं स्तोमं सोमं राजानं ब्रम्ह प्रपद्ये; ब्राम्हणो भवामीति तस्य
ह नेन्द्र इन्द्रियमादत्ते न त्रिष्टुब्वीर्यं न पंचदशस्तोम आयुर्न सोमो

राज्यं न पितरो यशस्कीर्तिं य एवं एतामाहुतिं हुत्वाहवनीयमुप-
स्थाय दीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ २३ ॥

अथामेयो वै देवतयाक्षत्रियो दीक्षितो भवति गायत्रश्छंदसा
त्रिवृस्तोमेन ब्राम्हणो बंधुना. स होदवस्यन्नेव क्षत्रियतामभ्युपैति.
तस्य होदवस्यतो ऽग्निरेव तेज आदत्ते गायत्री वीर्यं त्रिवृस्तोम
आयुर्ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्तिमन्यो वा अयमस्मद्भवति. क्षत्रं वा अयं
भवति क्षत्रं वा अयमुपावर्तत इति वदंतः सो ऽनूबंध्यायै समिष्टय-
जुषामुपरिष्ठाद्ब्रह्मणो हुत्वाहुतिमाहवनीयमुपतिष्ठेत; नामेदैवताया एमि न
गायत्र्याश्छंदसो न त्रिवृतस्तोमान्न ब्रह्मणो बंधोर्मा मे ऽग्निस्तेज
आदित मा गायत्री वीर्यं मा त्रिवृस्तोम आयुर्मा ब्राह्मणा यशस्कीर्तिं.
स ह तेजसा वीर्येणायुषा ब्रह्मणा यशसा कार्थ्येद्रं देवतामुपैमि त्रिष्टु-
भं छंदः पंचदशं स्तोमं सोमं राजानं क्षत्रं प्रपद्ये क्षत्रियो भवामि.
देवाः पितरः पितरो देवा यो ऽस्मि स सन्यजे स्वं म इदमिष्टं स्वं पूर्तं
स्वं श्रातं स्वं हुतं तस्य मे यमग्निरुपद्रष्टायं वायुरुपश्रोतासावादित्यो
ऽनुख्यातेदमहं य एवास्मि सो ऽस्मीति तस्य ह नाग्निस्तेज आदत्ते
न गायत्री वीर्यं न त्रिवृस्तोम आयुर्ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्तिं य एव-
मेतामाहुतिं हुत्वाहवनीयमुपस्थायोदवस्यति क्षत्रियः सन् ॥ २४ ॥

अथातो दीक्षाया आवेदनस्यैव तदाहुर्यद् ब्राम्हणस्य दीक्षितस्य
ब्राम्हणो दीक्षिष्टेति दीक्षामावेदयंति कथं क्षत्रियस्य आवेदयेदिति
यथैवैतद् ब्राम्हणस्य दीक्षितस्य ब्राम्हणो दीक्षिष्टेति दीक्षामावेदयं-
त्येवमेवैतत्क्षत्रियस्यावेदयेत्पुरोहितस्यार्षेयेणेति तत्तदिति ३ निधाय
वा एष स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा
यज्ञमुपावर्तत. तस्मात्तस्य पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षामावेदयेयुः पुरो-
हितस्यार्षेयेण प्रवरं प्रवृणीरन् ॥ २५ ॥

अथातो यजमानभागस्यैव तदाहुः प्राश्रीयात्क्षत्रियो यजमानभा-
गां३ न प्राश्रीयात्३ इति यत्प्राश्रीयादहुताश्रुतं प्राश्य पापीयांस्या-
द्यन्न प्राश्रीयाद्यज्ञादात्मानमंतरियाद्यज्ञो वै यजमानभागः स ब्रम्हणे
परिहृत्यः पुरोहितायतनं वा एतत्क्षत्रियस्य यद् ब्रम्हार्धात्मो
ह वा एष क्षत्रियस्य यत्पुरोहित उपाह परोक्षेणैव प्राशितरूपमा-
प्नोति. नास्य प्रत्यक्ष भक्षितो भवति. यज्ञ उ ह वा एष प्रत्यक्षं यद्
ब्रम्हा ब्रम्हणि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो यज्ञे यजमानो यज्ञ एव तद्य-
ज्ञमप्यत्यर्जति यथा ऽप्स्वापो यथाभावमि तद्वै नातिरिच्यते तदेनं न हि-
नस्ति. तस्मात्स ब्रम्हणे परिहृत्योऽग्नौ हैके जुह्वति ऽप्रजापतं विभान्नाम
लोकस्तास्मिन्स्वा दधामि. स ह यजमानेन स्वाहेति तत्तथा न कुर्या
द्यजमानो वै यजमानभागो यजमानं ह सोऽग्नौ प्रवृणक्ति य एनं तत्र
ब्रूयाद्यजमानमग्नौ प्रावाक्षीः प्रास्यामिः प्राणां धक्ष्यति मरिष्यति
यजमान इति शश्वत्तथा स्यात्तस्मात्तस्याशान्नेयादाशान्नेयात् ॥ २६ ॥
इत्यैतरेयब्रम्हणे सप्तमपंचिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विश्वंतरो ह सौषध्नः श्यापर्णान् परिचक्षाणो विश्यापर्णं यज्ञमा-
जन्हे तत्थानुबुध्य श्यापर्णास्तं यज्ञमाजग्मुस्ते ह तदंतर्वैद्यासां चक्रिरे.
तान्ह दृष्ट्वोवाच पापस्य वा इमे कर्मणः कर्तार आसतेऽ पूतयै
वाचो वदितारो यच्छ्यापर्णा इमानुत्थापयतेमे मेतर्वैदिमासि-
षतेति तथेति तानुत्थापयां चक्रुस्ते होत्थाप्यमाना रुरुविरे; ये
तेभ्यो भूतवीरेभ्यो ऽसितमृगाः कश्यपानां सोमपीथमभिजिग्युः
पारिक्षितस्य जनमेजयस्य विकश्यपे यज्ञे तैस्ते तत्र वीरवंत आसुः
कः खित्सोऽस्माकास्ति वीरो य इमं सोमपीथमभिजेष्यतीत्ययमह-
मस्मि वो वीर इति होवाच रामो मार्गवेयो रामो हास मार्गवे
यो ऽनूचानः श्यापर्णीयस्तेषां होत्तिष्ठतामुवाचापि नु राजन्नित्यं

त्रिदं वेदेरुत्थापयंतीति यस्त्वं कथं वेत्थ ब्रम्हबंधविति ॥ २७ ॥

यत्रेद्रं देवताः पर्यवृजन्विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त- वृत्रमस्तृत यतीं
त्सालावृकेभ्यः प्रादादरुर्मघानवधीद् बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति तत्रेद्रः
सोमपीथेन व्यार्धयेतद्रस्यानुव्यून्धि क्षत्रं सोमपीथेन व्यार्धयेतापीद्रः
सोमपीथे भवत् त्वष्टुरामुष्य सोमं तद् व्युत्थमेवाद्यापि क्षत्रं
सोमपीथेन. स यस्तं भक्षं विद्याद्यः क्षत्रस्य सोमपीथेन व्युत्थस्व
येन क्षत्रं समृध्यते कथं तं वेदेरुत्थापयंतीति वेत्थ ब्राम्हण त्वं तं
भक्षाँ? वेद हीति तं वै नो ब्राम्हण ब्रूहीति तस्मै वै ते राजनिति
होवाच ॥ २८ ॥

त्रयाणां भक्षणामेकमाहरिष्यंति सोमं वा दधि वा उपोक्ताः स
यदि सोमं, ब्राम्हणानां स भक्षो, ब्राम्हणांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि.
ब्राम्हणकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यत आदाय्याप्तावसायी
यथा कामं प्रयाप्यो. यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति ब्राम्हणकल्पो
ऽस्य प्रजायामाजायत ईश्वरो हास्मा द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राम्हण-
तामभ्युपैतोः स ब्रम्हबंधवे न जिज्यूषितो. अथ यदि दधि वैश्यानां
स भक्षाँ वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि. वैश्यकल्पस्ते प्रजायामाज-
निष्यते अन्यस्य बलिकृदन्यस्यादो यथाकाम ज्येयो. यदा वै क्षत्रि-
याय पापं भवति वैश्यकल्पो अस्य प्रजायामाजायत ईश्वरो हास्मा
द्वितीयो वा तृतीयो वा वैश्यतामभ्युपैतोः स वैश्यतया जिज्यूषितो. अथ
यद्यपः, शूद्राणां स भक्षो शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि. शूद्रकल्पस्ते
प्रजायामाजनिष्यते अन्यस्य प्रेष्ठः कामोत्थाप्या यथाकाम वध्यो
यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति शूद्रकल्पो अस्य प्रजायामाजायत
ईश्वरो हास्मा द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रतामभ्युपैतोः स शूद्र-
तया जिज्यूषितः ॥ २९ ॥

एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच येषामाशानेयात्क्ष-
त्रियो यजमानोऽथास्यैष स्वो भक्षो न्यग्रोधस्यावरोधाश्च फलानिचौ-
दुंबराण्याश्चत्थानि प्लाक्षान्यभिषुणुयान्तानि भक्षयेत्सो ऽस्य स्वो भक्षो
यतो वा अधि देवा यज्ञेनेष्ट्वा स्वर्गं लोकमायस्तत्रैतांश्चमसा न्युब्जं-
स्ते न्यग्रोधा अभवन् न्युब्जा इति हाप्येनानेतत्प्राचक्षते कुरुक्षेत्रे ते ह
प्रथमजा न्यग्रोधानां तेभ्यो हान्ये ऽधिजातास्ते यन्न्यचो रो-
हंस्तस्मान्न्यङ् रोहति न्यग्रोहो न्यग्रोहो वै नाम तन्न्यग्रोहं
संतं न्यग्रोध इत्याचक्षते परोक्षेण. परोक्षप्रिया इव हि
देवाः ॥ ३० ॥

तेषां यश्चमसानां रसो ऽवडैत्ते ऽवरोधा अभवन्नथ य ऊर्ध्व-
स्तानि फलान्येष ह वा ऽव क्षत्रियः स्वाद्रक्षान्नैति यो न्यग्रो-
धस्यावरोधाश्च फलानि च भक्षयत्युपाह परोक्षेणैव सोमपाथमा-
प्रोति. नास्य प्रत्यक्षं भक्षितो भवति परोक्षमिव ह वा एष सोमो
राजा यन्न्यग्रोधः. परोक्षमिवैष ब्रम्हणो रूपमुपनिगच्छति यन्क्ष-
त्रियः पुरोधयैव दीक्षयैव प्रवरेणैव. क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां
यन्न्यग्रोधः; क्षत्रं राजन्यो नितत एव हीह क्षत्रियो राष्ट्रे वसन्
भवति प्रतिष्ठित इव; नितत इव न्यग्रोधो ऽवरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठित
इव. तद्यत्क्षत्रियो यजमानो न्यग्रोधस्यावरोधांश्च फलानिच भक्षय-
त्यात्मन्येव तत्क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति क्षत्र आत्मानं; क्षत्रे
ह वै स आत्मनि क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति. न्यग्रोध इवाव-
रोधैर्भूम्यां प्रति राष्ट्रे तिष्ठत्युग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एव-
मेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः ॥ ३१ ॥

अथ यदौदुंबराण्यूर्जो वा एषो ऽन्नाद्याद्वनस्पतिरजायत यदु-
दुंबरो. भौज्यं वा एतद्वनस्पतीनामूर्जमेवास्मिस्तदन्नाद्यं भौज्यं च

वनस्पतीनां क्षत्रे दधात्यथ यदाश्वत्थानि तेजसो वा एष वनस्पीत-
रजायत यदश्वत्थः साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनां तेज एवास्मिस्त-
त्साम्राज्यं च वनस्पतीनां क्षत्रे दधात्यथ यत्प्राक्षाणि यशसो वा एष
वनस्पतिरजायत यत्प्लक्षः स्वाराज्यं च ह वा एतद्वैराज्यं च
वनस्पतीनां यश एवास्मिस्तस्वाराज्यवैराज्ये च वनस्पतीनां क्षत्रे
दधात्येतान्यस्य पुरस्तादुपकृतानि भवंत्यथ सोमं राजानं क्रीणंति-
ते राज एवावृत्तोपवसथाऽप्रतिवेशैश्वरंत्यथोपवसथ्यमहरेतान्यध्वर्युः
पुरस्तादुपकल्पयेताधिषवणं चर्माधिषवणे फलकं द्रोणकलशं दशा-
पवित्रमद्रीन् पृतभृतं चाधवनीयं च स्थालीमुदंचनं चमसंच तद्य
देतद्राजानं प्रातरभिषुण्वन्ति तदेनानि द्वेधा विगृण्हीयादभ्यन्यानि
सुनुयान्माध्यादिनायान्यानि परिशिष्यात् ॥ ३२ ॥

तद्यत्त्रैतांश्चमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमसमुन्नयेत्तास्मि द्वेद-
भंतरुणके प्राप्ते स्यातां; तयोर्वषट्कृतेऽतः पारिधि पूर्वं प्रास्येद्दधिक्षा-
व्णो अकारिषमित्येतयर्चा सः स्वाहाकारयानुवषट्कृते; परम्, आ द-
धिक्षाः शवसा पंचकृष्टीरिति तद्यत्त्रैतांश्चमसानाहरेयुस्तदेतं यजमा-
नचमसमाहरेत्तान्यत्रोद्गृण्हीयुस्तदेनमुपोद्गृण्हीयात्तद्यदेळां होतोप-
व्वयेत, यदा चमसं भक्षयेदथैनमेतया भक्षयेद्, यदत्र शिष्टं रासिनः
सुतस्य यदिद्रो अपिबच्छचीभिः; इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं
राजानमिह भक्षयामीति. शिवो ह वा अस्मा एष वानस्पत्यः
शिवेन मनसा भक्षितो भवत्युग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य
एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः शन्न एधि हृदे पीतः
प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारिरित्यात्मनः प्रत्यभिमर्शः ईश्वरो ह
वा एषोऽप्रत्यभिमृष्टो मनुष्यस्यायुः प्रत्यवहर्तोऽरनर्हन्मा भक्षयती-
ति तद्यदेतनात्मानमभिमृशत्यायुरेव तत्प्रतिरत; आप्याग्रस्व समेतुः

ते; सं ते पयांसि समयंतु वाजा इति चमसमाप्याययत्यभि-
रूपाभ्यां. यद्यज्ञे अभिरूपं तत्समृद्धं ॥ ३३ ॥

तद्यत् त्रैताश्चमसांसादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं सादये-
त्तान्यत्र प्रकंपयेयुस्तदेनमनु प्रकंपयेदथैनमाहृतं भक्षयेन्, नराशं-
सपातस्य देव सोम ते मतिविद ऊमैः पितृभिर्भक्षितस्य भक्षया-
मीति प्रातःसवने नाराशंसो भक्षः ऊर्वैरिति माध्यंदिने काव्यै
रिति तृतीयसवने. उमा वै पितरः प्रतःसवने उर्वा माध्यंदिने
काव्यास्तृतीयसवने. तदेतत्पितृनेवामृतांस्सवनभाजः करोति. सर्वो
हैव सो ऽमृत इति ह स्माह प्रियव्रतः सोमापो यः कश्च
सवनभागित्यमृता ह वा अर्यं पितरः सवनभाजो भवंत्युग्रं हास्य
राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः
समान आत्मनः प्रत्यभिमर्शः समानमाप्यायनं चमसस्य. प्रातः-
सवनस्थैवावृता प्रातःसवने चरेयुर्माध्यंदिनस्य माध्यंदिने तृतीय-
सवनस्य तृतीयसवने. तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो मार्गवे-
यो विश्वंतराय सौषघ्नाय तस्मिन्होवाच प्रोक्ते सहस्रमु ह
ब्राह्मण तुभ्यं दद्याः सस्यापर्ण उ मे यज्ञ इत्येतमु हैव प्रोवाच
तुरः कावषेयो जनमेजयाय पारिक्षितायैतमुहैव प्रोचतुः
पर्वतनारदौ सोमकाय साहदेव्याय सहदेवाय सार्जयाय
बभ्रवे दैवावृधाय भीमाय वैदर्भाय नमजित गांधारयैतमु है-
व प्रोवाचाभिः सनश्रुतायारिंदमाय क्रतुविदे जानकयः एतमु
हैव प्रोवाच वसिष्ठः सुदासे पैजवनाय. ते ह ते सर्व एव महज्ज-
ग्मुरेतं भक्षं भक्षयित्वा सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव
ह स्म श्रियां प्रतिष्ठितास्तपतिः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलिमावहंत
आदित्य इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपतिः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो

बलिमावहत्युग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेतं भक्षं
भक्षयति क्षत्रियो यजमानो यजमानः ॥ ३४ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे
सप्तमपंचिकायां पंचमोऽध्यायः ५ इति सप्तमपंचिका समाप्ता.

॥अथाष्टमपंचिकाप्रारंभः श्रीगणेशाय नमः॥ ओं ॥ अथातः स्तु-
तशस्त्रयोरेवैकाहिकं प्रातःसवनमैकाहिकं तृतीयसवनमेते वै शान्ति
कृप्ते प्रतिष्ठिते सवने यदेकाहिके शान्त्यै कृप्त्यै प्रतिष्ठित्या
अप्रच्युत्या उक्तो माध्यंदिनः पवमानो य उभयसान्नो बृहत्पृ-
ष्ठस्याभे हि सामनी क्रियेते. आ त्वा रथं यथोतय, इदं
वसो सुतमंध इति रथंतरी प्रतिपद्राथंतरो अनुचरः पवमानोक्थं
वा एतद्यन्मरुत्वतीयं पवमाने वा अत्र रथंतरं कुर्वति. बृहत्पृष्ठं
सवीवधतायै तदिदं रथंतरं स्तुतमाभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यामनुशं-
सत्यथो ब्रम्ह वै रथंतरं क्षत्रं बृहद् ब्रम्ह खलु वै क्षत्रात्पूर्वं. ब्रम्ह
पुरस्तात्कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथंतरमियं खलु वै प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठामेवास्मै तत्पुरस्तात्कल्पयति. समान इंद्रनिहवोऽविभक्तः
सोऽन्नामुद्गान्ब्राम्हणंसत्य उभयसान्नो रूपमुभे हि सामनी क्रिये-
ते; समान्यो धाय्या अविभक्तास्ता अन्हमैकाहिको मरुत्वतीयः
प्राथः ॥ १ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति सूक्तमुग्रवत्सहस्वत्क्षत्रस्य रूपं.
मंद्र ओजिष्ठ इत्योजस्वत्क्षत्रस्य रूपं. बहुलाभिमान इत्य-
भिवादभिभूत्यै रूपं. तदेकादशर्चं भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्-

त्रैष्टुभो वै राजन्य ओजो वा इन्द्रियं; वीर्यं त्रिष्टुबोजः क्षत्रं; वीर्यं राजन्यस्तदेनमोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्धयति. तद्वैरिवीतं भवत्ये-
तद्दे मरुत्वतीयं समृत्वं यद्वैरिवीतं तस्योक्तं ब्राम्हणं. त्वामिच्छि ह वा-
मह इति बृहत्पृष्ठं भवति. क्षत्रं वै बृहत्क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं समर्धयत्यथो
क्षत्रं वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्केवल्यं तद्यद् बृहत्पृष्ठं भवति. क्षत्रं
वै बृहत्क्षत्रेणैवैनं तत्समर्धयत्यथो ज्यैष्ठ्यं वै बृहज्ज्यैष्ठ्येनैवैनं
तत्समर्धयत्यथो श्रैष्ठ्यं वै बृहच्छ्रैष्ठ्येनैवैनं तत्समर्धयति. अभि त्वा
शूर नोनुम इति रथंतरमनुरूपं कुर्वत्ययं वै लोको रथंतर-
मसौ लोको बृहदस्य वै लोकस्यासौ लोको अनुरूपो अमुष्यलोक-
स्यायं लोको अनुरूपस्तद्यथंतरमनुरूपं कुर्वत्युभावेव तल्लोकौ
यजमानाय संभोगिनो कुर्वत्यथो ब्रह्म वै रथंतरं क्षत्रं बृहद् ब्रह्मणि
खलु वै क्षत्रं प्रतिष्ठितं क्षत्रे ब्रह्माथो साम्न एव सयोनितयि.
यद्वावानेति धाय्या तस्या उक्तं ब्राम्हणं; उभयं शृणवच्चन इति
सामप्रगाथ उभयसान्नो रूपमुभे हि सामनी क्रियेते. ॥ २ ॥

तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति सूक्तमभिवदभिभूत्यै रूपम्.
अषाढहमुग्रं सहमानमाभिरित्युग्रवत्सहमानवत्तत्क्षत्रस्य रूपं. पंच-
दशर्चं भवत्योजो वा इन्द्रियं वीर्यं पंचदश; ओजः क्षत्रं वीर्यं
राजन्यस्तदेनमोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्धयति. तद्भारद्वाजं
भवति. भारद्वाजं वै बृहदार्षेयेण सलोमेष ह वाव क्षत्रिययज्ञः
समृत्थो यो बृहत्पृष्ठस्तस्माद्यत्र क्वच क्षत्रियो यजेत बृहदेव
तत्र पृष्ठं स्यात्तत्समृत्वं ॥ ३ ॥

एकाहिका होत्रा एता वै शांताः कृपाः प्रतिष्ठिता होत्रा
यदेकाहिकाः शांत्यै कृष्यै प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्यै ताः सर्वरूपा
भवंति सर्वसमृत्थाः सर्वरूपतायै सर्वसमृद्ध्यै. सर्वरूपाभिर्होत्राभिः

सर्वसमृत्ताभिः सर्वाकामानवामवामेति तस्माद्यत्र कचैकाहा अस-
र्वशोमा असर्वपृष्ठा ऐकाहिका एव तत्र होत्रा स्युस्तत्समृत्तमुक्थ्य
एवायं पंचदशः स्यादित्याहुरोजो वा इंद्रियं वीर्यं पंचदशः; ओजः
क्षत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेनमोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्धयति. तस्य
त्रिंशत्स्तुतशस्त्राणि भवंति. त्रिंशदक्षरा वै विराड्; विराळन्नाद्यं
विराज्ये वैने तदन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति. तस्मात्तदुक्थ्यः पंचदशः स्या-
दित्याहुर्य्योतिष्टोम एवामिष्टोमः स्याद्; ब्रम्ह वै स्तोमानां त्रिवृक्ष-
त्रं पंचदशो. ब्रह्म खलु वै क्षत्रात्पूर्वं ब्रम्ह पुरस्तान्म उग्रं
राष्ट्रमव्यथ्यमसदिति. विशः सप्तदशः शौद्रो वर्ण एकविंशो; विशं-
चैवास्यै तच्छीर्द्रं च वर्णमनुवर्त्मानौ कुर्वत्यथो तेजो वै स्तोमानां
त्रिवृद्दीर्यं पंचदशः प्रजातिः सप्तदशः प्रतिष्ठैकविंशस्तदेनं तेजसा
वीर्येण प्रजात्या प्रतिष्ठयां ततः समर्धयति. तस्माज्ज्योतिष्टोमः
स्यात्तस्य चतुर्विंशति स्तुतशस्त्राणि भवंति. चतुर्विंशत्यर्धमासो
वै संवत्सरः; संवत्सवरे कृत्स्नमन्नाद्यं कृत्स्न एवैने तदन्नाद्ये प्रतिष्ठाप-
यति. तस्माज्ज्योतिष्टोम एवामिष्टोमः स्यादमिष्टोमः स्यात् ॥ ४ ॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे अष्टमपंचिकायां प्रथमो अध्यायः ॥ १ ॥

अथातः पुनरभिषेकस्यैव सूयते ह वा अस्य क्षत्रं यो दीक्षते
क्षत्रियः सन्तस्य यदा उभृथादुदेत्यानुबन्धयेष्टोदवस्यत्यथैन-
मुदवसानीयायां संस्थितायां पुनरभिषिचति. तस्यैते पुरस्तादेव
संभारा उपकृप्ता भवन्त्यौदुंबर्यासंदी तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युरर-
लिमात्राणि शीर्षग्यानुच्यानि मौंजं विवयनं व्याघ्रचर्मास्तरण-
मौदुंबरश्चमस उदुंबरशाखा तस्मिनेतस्मिंश्चमसे ऽष्टातयानि
निषुतानि भवंति, दधि मधु सर्पिरातपवर्ष्या आपः शष्पाणि च
तोक्मानि च सुरा दूर्वा तथैषा दक्षिणा स्मयवर्त्ती नैवेदेर्भवति, तत्रैतां

प्राचीमासंदीं प्रतिष्ठापयति. तस्या अंतर्वेदि द्वौ पादौ भवतो;
बहिर्वेदि द्वावियं वै श्रीस्तस्या एतत्परिमितं रूपं यदंतर्वेदयथे-
ष भूमाऽपरिमितो यो बहिर्वेदि तद्यदस्या अंतर्वेदि द्वौ पादौ भवतो;
बहिर्वेदि द्वा उभयोः कामयोरुपाप्त्यै यश्चांतर्वेदि यश्च बहि-
र्वेदि ॥ ५ ॥

व्याघ्रचर्मणास्तृणाल्युत्तरलोम्ना प्राचीनघ्रीवैण. क्षत्रं वा एत-
दारण्यानां पशूनां यद् व्याघ्रः क्षत्रं राजन्यः क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं समर्धय-
ति. तां पश्वात्प्राङ्मुपविश्याच्यजानु दक्षिणमभिर्मंत्रयत् उभाभ्यां पा-
णिभ्यामालभ्य. अमिष्ट्वा गायत्र्या सयुक् छंदसा रोहतु; सवितोष्णि-
हा सोमो अनुष्टुभा बृहस्पतिर्बृहत्या मित्रावरुणौ पंक्येन्द्रस्त्रिंशुभा
विश्वे देवा जगत्या तानहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय
स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय महाराज्यायाधिपत्याय
स्वावश्यायातिष्ठाया रोहामीत्येतामासंदीमारोहे दक्षिणेनाग्रे जानुनाथ
सव्येन तत्तदिती ३. चतुरुत्तरैर्वै देवाश्छंदोभिः सयुग्भूत्वैतां श्रिय-
मारोहन्यस्यामेत एतर्हि प्रतिष्ठिता अमिर्गायत्र्या सवितोष्णिहा
सोमो अनुष्टुभा बृहस्पतिर्बृहत्या मित्रावरुणौ पंक्येन्द्रस्त्रिंशुभा
विश्वे देवा जगत्या. ते एते अभ्यनूच्येते. अमेर्गायत्र्यभवत्सयु-
ग्वेति. कल्पते ह वा अस्मै योगक्षेम उत्तरोत्तीरिणीं ह श्रियमश्रुते
ऽश्रुते ह प्रजानमैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमेता अनु देवता एतामासं
दीमारोहति क्षत्रियः सन्नथैनमभिषेक्ष्यन् अपां शान्तिं वाचयति.
शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे;
सर्वा^१अमी^२रप्सुषदी हुवे वो मयि वचो बलमोजो निधत्तेति.
नैतस्याभिषिषिचानस्याशांता आपो वीर्यं निर्हणन्निति ॥ ६ ॥

अथैनमुदुंबरशाखामंतर्धायाभिषिचतीमा आपः शिवतमा इमाः

सर्वस्य भेषजीः; इमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रभृतो ऽमृताः; याभि-
रिंद्रमभ्यर्षिचत्प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुं ताभिरद्भि-
रभिर्षिचामि त्वामहं. राज्ञां त्वमधिराजो भवेह; महातं त्वा महीनां
सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनद्. देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याममेस्तेजसा
सूर्यस्य वर्चसेंद्रस्येन्द्रियेणाभिर्षिचामि बलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्याय-
भूरिति य इच्छेदिममेव प्रत्यन्नमद्यादित्यथ य इच्छेद्द्विपुरुषं भूर्भुव-
इत्यथ य इच्छेत्त्रिपुरुषं वा ऽप्रतिमं वा भूर्भुवः स्वरिति तत्सैक
आहुः, सर्वाभिर्वा एषा यदेता व्याहृतयो अतिसर्वेण हास्य परस्मै
कृतं भवतीति तमेतेनाभिर्षिचेद्देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याममेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेंद्रस्येन्द्रियेणाभि-
र्षिचामि बलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्यायेति. तदु पुनः परिचक्षते
यदसर्वेण वाचो ऽभिषिक्तो भवतीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रेतोरिति
ह स्माह सत्यकामो जांबालो यमेताभिव्याहृतिभिर्नाभिर्षिचतीति-
श्वरो ह सर्वमायुरैतोः. सर्वमामोद्विजयेनेत्यु ह स्माहोद्दालक आरु-
णिर्यमेताभिव्याहृतिभिरभिर्षिचतीति. तमेतेनैवाभिर्षिचेद्देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याममेस्तेजसा
सूर्यस्य वर्चसेंद्रस्येन्द्रियेणाभिर्षिचामि बलाय श्रियै यशसे
ऽन्नाद्याय भूर्भुवः स्वरित्यथैतानि ह वै क्षत्रियादीजानाद् व्युत्क्रां-
तानि भवंति. ब्रह्म क्षत्रे उर्गन्नाद्यमपामोषधीनां रसो ब्रम्हवर्चस-
मिरा पुष्टिः प्रजातिः क्षत्ररूपं. तदथो अन्नस्य रस ओषधीनां
क्षत्रं प्रतिष्ठा तद्यदेवामू पुरस्तादाहुवी जुहोति तदास्मिन्नब्रम्ह क्षत्रे
दधाति ॥ ७ ॥

अथ यदौदुंबर्यासंदी भवत्यौदुंबरश्चमस उदुंबरशाखोर्वा

अन्नाद्यमुदुंबर ऊर्जमेवास्मिस्तदन्नाद्यं दधात्यथ यदधि मधु घृतं
 भवत्यपां स ओषधीनां रसो ऽगामेवास्मिस्तदोषधीनां रसं दधात्यथ
 यदातपवर्ष्या आपो भवन्ति. तेजश्च ह वै ब्रम्हवर्चसं चातपवर्ष्या
 आपस्तेज एवास्मिस्तद्ब्रम्हवर्चसं च दधात्यथ यच्छष्पाणि च
 तोक्मानि च भवन्तीरायै तसुष्ट्यै रूपमथो प्रजात्या इरामेवास्मि-
 स्तसुष्टिं दधात्यथो प्रजातिमथ यत्सुरा भवति क्षत्ररूपं; तदथो
 अन्नस्य रसः क्षत्ररूपमेवास्मिस्तदधात्यथो अन्नस्य रसमथ यद्दूर्वा
 भवति क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद्दूर्वा क्षत्रं राजन्यो नितत इव
 हीह क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रतिष्ठित इव निततेव दूर्वा-
 रोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठितेव तद्यद्दूर्वा भवत्योषधीनामेवास्मिस्तक्षत्र दधा-
 त्यथो प्रतिष्ठामेतानि ह वै यान्यस्मादीजानाद् व्युक्तांतानि भवन्ति,
 न्येवास्मिस्तदधाति. तैरेवैनं तत्समर्धयत्यथास्मै सुराकंसं हस्त
 आदधाति. स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया इन्द्राय पातवे
 सुत इत्याधाय शान्तिं वाचयति. नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं
 मा संसृक्षाथां परमे व्योमनि. सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष
 राजा भैनं हिंसिष्टं. स्वां योनिमाविशंताविति सोमपीथस्य चैषा
 सुरापीथस्य च व्यावृत्तिः पीत्वायं रातिं मन्त्रेत तस्मा एनां प्रय-
 च्छेत्तत्त्वि मित्रस्य रूपं. मित्र एवैनां तदंततः प्रतिष्ठापयति
 तथा हि मित्रे प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ८ ॥

अथोदुंबरशाखामभिप्रत्यवरोहत्यूर्वा अन्नाद्यमुदुंबर ऊर्जमेव
 तदन्नाद्यमभिप्रत्यवरोहत्युपर्येवासीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य
 प्रत्यवरोहमाह, प्रतितिष्ठामि द्यावापृथिव्योः, प्रतितिष्ठामि प्राणा-
 पानयोः, प्रतितिष्ठाम्यहोरात्रयोः, प्रतितिष्ठाम्यन्नपानयोः, प्रति ब्र-
 ह्मन्प्रति क्षत्रे प्रत्येषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठामीत्यंततः सर्वेणात्मना

प्रतितिष्ठति. सर्वस्मिन् ह वा एतास्मिन्प्रतितिष्ठत्युत्तरोत्तरिणीं ह
 श्रियमश्रुते उश्रुते ह प्रजानमैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमेतेन पुनर-
 भिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः प्रत्यवरोहत्येतेन प्रत्यवरोहेण. प्रत्यव-
 रूढ्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनो; नमो ब्रम्हणे नमो ब्रम्हणे नमो
 ब्रम्हण इति त्रिष्कृत्वो ब्रम्हणे नमस्कृत्य वरं ददामि. जित्या
 अभिजित्यै विजित्यै संजित्या इति वाचं विसृजते. स यन्नमो
 ब्रम्हणे नमो ब्रम्हणे नमो ब्रम्हण इति त्रिष्कृत्वो ब्रम्हणे नमस्क-
 रोति ब्रम्हण एव तत्क्षत्रं वशमेति तद्यत्र वै ब्रम्हणः क्षत्रं वशमे-
 ति तद्राष्ट्रं समृत्वं तद्वीरवदाहस्मिन् कीरो जायते. उथ यद्वरं
 ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै संजित्या इति वाचं विसृ-
 जत. एतैर्वाचो जितं यददामीत्याह यदेव वाचो जितां९३
 तन्म इदमनुकर्म संतिष्ठाता इति विसृज्य वाचमुपोत्थायाहवनीये
 समिधमभ्यादधाति. समिदसि सम्बैश्वेन्द्रियेण वीर्येण स्वाहेतांद्रि-
 येणैव तद्वीर्येणात्मानमंततः समर्धयत्याधाय समिधं त्रीणि पदानि
 प्राडुदडुभ्युक्तामति. कृत्स्निरसि दिशां मयि देवेभ्यः कल्पत, कल्पतां मे
 योगक्षेमो अभयं मे अस्त्वित्यपराजितां दिशमुपतिष्ठते जितस्यैवा पुनः
 पराजयाय तत्तदिती९३ ॥ ९ ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे. त एतस्यां प्राच्यां दिशि
 येतिरे तांस्ततो असुरा अजयंस्ते दक्षिणस्यां दिशि येतिरे. तांस्ततो
 असुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिशि येतिरे तांस्ततो असुरा अज-
 यंस्त उदीच्यां दिशि येतिरे. तांस्ततो असुरा अजयंस्त एत-
 स्मिन्नवांतरदेशे येतिरे य एष प्राडुदडु ते ह ततो जिग्युस्तं यदि
 क्षत्रिय उपधावेत्सेनयोः समायत्योस्तथा मे कुरु यथाहमिमां
 सेनां जयानीति स यदि तथेति ब्रूयाद् वनस्तेत वीडुंगो हि भूया

इत्यस्य रथोपस्थमाभिमृश्याथैनं ब्रूयादातिष्ठस्वैतां ते दिशमभिमुखः
 सन्नत्थो रथो अभिप्रवर्ततां. स उदङ् स प्रत्यङ् स दक्षिणा स प्राङ्
 सो ऽभ्यमित्रमिति; अभीवर्तेन हविषेत्येवैनमावर्तयेदथैनमन्वीक्षेता
 प्रतिरथेन शासेन सौपर्णेनेति. जयति ह तां सेनां यद्यु वा एनमु-
 पधावेत्संग्रामं संयतिष्यमाणस्तथा मे कुरु यथा ऽहमिमं संग्रामं
 संजयानीत्येतस्यामेवैनं दिशि यातयेज्जयति ह तं संग्रामं यद्यु वा
 एनमुपधावेद्राष्ट्रादपरुध्यमानस्तथा मे कुरु यथा ऽहमिदं राष्ट्रं पुनर-
 वगच्छानीत्येतामेवैनं दिशमुपनिष्क्रमयेत्तथा ह राष्ट्रं पुनरवगच्छ-
 स्युपस्थायामित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येत्य. अप प्राच इन्द्र
 विश्वाँअमित्रानिति सर्वतो हास्म अनमित्रमभयं भवत्युत्तरोत्तरिणीं
 ह श्रियमश्रुते ऽश्रुते ह प्रजानाभैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमेताम-
 मित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येत्येत्य गृहान् पश्चाद्गृह्यस्यामेरुप
 विष्टायान्वारब्धाय ऋत्विगंततः कंसेन चतुर्गृहीतास्तिस्त्र आज्या-
 हुतीरेंद्रीः प्रपदं जुहोत्यनार्त्या अरिष्ट्या अज्यान्याअभयाय ॥ १० ॥

पर्युषु प्रधन्व वाजसातये परिवृत्राभूर्ब्रह्म प्राणममृतं प्रपद्यते,
 ऽयमसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये; सह प्रजया सह पशुभिर्णि स-
 क्षणिर्द्विषस्तरध्वा ऋणया न ईयसे स्वाहा. अनु हि त्वा सुतं सोमम-
 दामसि महे समभुवो ब्रह्म प्राणममृतं प्रपद्यते ऽयमसौ शर्म वर्मा-
 भयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिर्यं राज्ये वाज्राँ अभिपवमान प्रगाह-
 से स्वाहा. अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे श स्वर्ब्रह्म
 प्राणममृतं प्रपद्यते ऽयमसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये. सह प्रजया
 सह पशुभिः क्मना पयो गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या स्वाहेत्यनात्तो
 ह वा अरिष्ठो ऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्वयै विद्यायै रूपेण सर्वा
 दिशो ऽनु संचरत्येद्रे लोके प्रतिष्ठितो. यस्मा एता ऋत्विगंततः

कसन चतुर्गृहीतास्तिस्व आज्याहुतीरैद्रीः प्रपदं जुहोत्यथाततः
 प्रजातिमाशास्ते गवामश्वानां पुरुषाणामिह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा
 इह पुरुषाः; इहो सहस्रदक्षिणो वीररत्नाता निषीदत्विति बहुरहवै
 प्रजया पशुभिर्भवति य एवमेतामंततः प्रजातिमाशास्ते गवामश्वानां
 पुरुषाणामेष ह वाक् क्षत्रियो विकृष्टो यमेवंविदो याजयंत्यथ
 हतं व्येव कर्षते यथा ह वा. इदं निषादा वा सेलगा वा पाप-
 कृतो वा वित्तवंतं पुरुषमरण्ये गृहीत्वा कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय
 द्रवंत्येवमेव त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवंति.
 यमनेवंविदो याजयंत्येतत्त्व स्म वै तद्विद्वानाह जनमेजयः पारिक्षित
 एवंविदं हि वै मामेवंविदो याजयंति. तस्मादहं जयाम्यभीत्वरीं
 सेनां जयाम्यभीत्वरीं सेनया न मा दिव्या न मानुष्य इषव ऋच्छं
 त्येष्यामि सर्वमायुः सर्वभूमिर्भविष्यामीति न ह वा एनं दिव्या न
 मानुष्य इषव ऋच्छंत्येति सर्वमायुः सर्वभूमिर्भवति यमेवंविदो
 याजयंति याजयंति ॥ ११ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे अष्टमपंचिकायां द्विती-
 यो अध्यायः ॥ २ ॥

अथात ऐंद्रो महाभिषेकस्ते देवा अब्रुवन्त्सप्रजापतिका, अयं
 वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतम इममे-
 वाभिर्षिचामहा इति तथेति तद्वैतर्दिद्रमेव तस्मा एतामासंदीं सम-
 भरन्नृचं नाम तस्यै बृहच्च रथंतरंच पूर्वीं पादावकुर्वन्नैरूपं च
 वैराजं चापरीं शाकरैरेवते शीर्षण्ये; नौधसंचकालेयं चानूच्ये; ऋचः
 प्राचीनातानान्तामानि तिरश्चीनवायान्यजूंष्यतीकाशान्यश आस्त-
 रणं श्रियमुपबर्हणं. तस्यै सविता च बृहस्पतिश्च पूर्वीं पादावधा-
 रयतां. वायुश्च पूषाचापरी मित्रावरुणौ शीर्षण्ये आश्विनावनूच्ये. स
 एतामासंदीमारोहद्वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसा त्रिवृता स्तोमेन

रथंतरेण साम्ना रोहंतु; तानन्वारोहामि साम्नाज्याय; रुद्रास्त्वा
 नैष्टुभेन छंदसा पंचदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना रोहंतु. तानन्वारो-
 हामि भौज्यायादित्यास्त्वा जागतेन छंदसा सप्तदशेन स्तोमेन
 वैरूपेण साम्ना रोहंतु. तानन्वारोहामि स्वाराज्याय विश्वे त्वा देवा
 आनुष्टुभेन छंदसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना रोहंतु तानन्वा-
 रोहामि वैराज्याय. साध्या त्वाप्याश्च देवाः पांक्तेन छंदसा त्रिणवेन
 स्तोमेन शाकरेण साम्ना रोहंतु. तानन्वारोहामि राज्याय. मरुतश्च
 स्वागिरसश्च देवा अतिछंदसा छंदसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन-
 साम्ना रोहंतु. तानन्वारोहामि पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्याय
 स्वावश्यायातिष्ठायारोहामि त्वेतामासंदीमारोहत्तमेतस्यामासंद्यामा-
 सीर्न विश्वे देवा अब्रुवन्न वा अनभ्युक्लुष्ट इंद्रो वीर्यं कर्तुमर्हत्य
 भ्येनमुक्क्रोशमेति तथेति. तं विश्वे देवा अभ्युदक्रोशन्निमं देवा अभ्यु-
 दक्रोशत सन्नाजं साम्नाज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं
 विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं. क्षत्रमजनि
 क्षत्रियो ऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि विश्वामत्ता ऽजनि पुरा
 भेत्ता ऽजन्यसुराणां हंता ऽजनि ब्रम्हणो गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता
 ऽजनीति तमभ्युक्लुष्टं प्रजापतिरभिषेक्ष्यन्नेतयचभिर्मन्त्रयत ॥१२॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्यास्त्वा साम्नाज्याय भौज्याय
 स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाधिप-
 त्याय स्वावश्यायातिष्ठाय सुक्रतुरिति तमेतस्यामासंद्यामासीर्न
 प्रजापतिः पुरस्तात्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुख औदुंबर्यार्द्रयाशाखया सपला-
 शया जातरूपमयेन च पवित्रेणांतर्ध्याभ्यर्षिचद्; इमा आपः शिव-
 तमा इत्येतेन तृचेन. देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरित्येता-
 मिश्व व्याहृतिभिः ॥ १३ ॥

अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवा षड्भिश्चैव पंचविंशैरहो-
 भिरभ्याषिचन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषा एताभिश्च व्याहृतिभिः
 साम्राज्याय. तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये केच प्राच्यानां राजानः
 साम्राज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते सम्प्राळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते
 एतामेव देवानां विहितिमन्वथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवा
 षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभ्याषिचन्नेतेन च तृचेनैतेन च
 यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिर्भौज्याय. तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि
 ये केच सत्वतां राजानो भौज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते भोज्ये-
 नानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितिमन्वथैनं प्रतीच्यां दिश्या-
 दित्या देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभ्याषिचन्नेतेन च तृचेनैतेन
 च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय. तस्मादेतस्यां प्रती-
 च्यां दिशि ये केच नीच्यानां राजानो ये ऽप्राच्यानां स्वाराज्या-
 यैव ते ऽभिषिच्यन्ते स्वराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षत. एतामेव देवानां
 विहितिमन्वथैनमुदीच्यां दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहो
 भिरभ्याषिचन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय
 तस्मादेतस्यामुदीच्यां दिशि ये केच परेण हिमवंतं जन-
 पदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते.
 विराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितिमन्वथै-
 नमस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्याश्च
 देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभ्याषिचन्नेतेन तृचेनैतेन च
 यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिर्भौज्याय. तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां
 प्रतिष्ठायां दिशि ये केच कुरुपंचालानां राजानः सवशोशी-
 नराणां राज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते. राजेत्येनानभिषिक्तानाच-
 क्षत एतामेव देवानां विहितिमन्वथैनां ऊर्ध्वायां दिशि मरुत-

आगिरसश्च देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभ्यर्षिचक्षेत्रे-
नच तृचैनैतेनच यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः पारमेष्ठ्याय
माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायेति. स परमेष्ठी राजा पत्यो
भवत्स एतेन महाभिषेकेणाभिषिक्त इन्द्रः सर्वा जितोरजयत्सर्वान्
लोकानां वैदत्सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतामगच्छत्साम्राज्यं
भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यं
जित्वास्मि लोके स्वयंभूः स्वराळमृतो ऽमुष्मिन्त्स्वर्गे लोके
सर्वान्कामानाप्लावो ऽमृतः समभवत्समभवत् ॥ १४ ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे
अष्टमपंचिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स य इच्छेदेवंविश्वत्रियमयं सर्वा जितोर्जयेतायं सर्वान्लो-
कान्विदेतायं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छेत साम्राज्यं
भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयं
समंतपर्यायी स्यात्सार्वाभौमः सार्वायुष आंतादापराधार्त्त्युथिव्यै
समुद्रपर्यताया एकराळिति तमेतेनैद्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं
शापयित्वा ऽभिषिचेद्यां च रात्रीमजायेथा यां च प्रेतासि तदुभय
मंतरेणेष्टापूर्तं ते लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृंजीयं यदि मे द्रुह्योरिति स
य इच्छेदेवंविश्वत्रियोऽहं सर्वा जितोर्जयेयमहं सर्वान्
लोकान्विदेयमहं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छेयं
साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं
माहाराज्यमाधिपत्यमहं समंतपर्यायी स्यां सार्वभौमः सार्वायुष
आंतादापराधार्त्त्युथिव्यै समुद्रपर्यताया एकराळिति स न
विचिकित्सेत्स ब्रूयात्स ह श्रद्धया यां च रात्रीमजायेऽइं यां च प्रेता-
स्मि तदुभयमंतरेणेष्टापूर्तं मे लोकं सुकृतमायुः प्रजां
वृंजीथा यदि ते द्रुह्येयमिति ॥ १५ ॥

अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वानस्पत्यानि संभरत नैय्यग्रोधा-
न्यौदुंबराण्याश्चत्थानि प्लाक्षाणीति क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां यन्म्य-
ग्रोधो. यन्नैय्यग्रोधानि संभरंति, क्षत्रमेवास्मिस्तदधाति. भौज्यं वा
एतद्वनस्पतीनां यदुदुंबरो. यदौदुंबराणि संभरंति भौज्यमेवा-
स्मिस्तदधाति. साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनां यदश्वत्थो; यदाश्व-
त्थानि संभरंति साम्राज्यमेवास्मिस्तदधाति. स्वाराज्यं च ह वा
एतद्वैराज्यं च वनस्पतीनां यत्संक्षो. यन्प्लाक्षाणि संभरंति स्वाराज्य-
वैराज्ये एवास्मिस्तदधात्यथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयान्यौषधानि
संभरत तोक्मकृतानि व्रीहीणां महाव्रीहीणां प्रियंगूनां यवानामिति
क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद् व्रीहयो. यद् व्रीहीणां तोक्म संभरंति
क्षत्रमेवास्मिस्तदधाति. साम्राज्यं वा एतदोषधीनां यन्महाव्री-
हयो. यन्महाव्रीहीणां तोक्म संभरंति साम्राज्यमेवास्मिस्तदधाति.
भौज्यं वा एतदोषधीनां यत्प्रियंगवो. यत्प्रियंगूनां तोक्म संभरंति
भौज्यमेवास्मिस्तदधाति. सैनान्यं वा एतदोषधीनां यद्यवा यद्य-
वानां तोक्म संभरंति सैनान्यमेवास्मिस्तदधाति ॥ १६ ॥

अथास्मा औदुंबरीमासं दीं संभरंति. तस्या उक्तं ब्राम्हणमी-
दुंबरश्चमसो वा पात्री वोदुंबरशाखा तानेतान्संभारान्त्संभृत्यौदुंबर्या
पात्र्या वा चमसे वा समावपेयुस्तेषु समोमेषु दधि मधु सर्पिरातपवर्ष्या
आपोऽभ्यानीय प्रतिष्ठाप्यैतामासंदीमभिमंत्रयेत; बृहच्च ते रथंतरंच
पूर्वो पादौ भवतां; वैरूपंच वैराजं चापरौ; शाक्ररैवते शीर्षण्ये;
नौधसंच कालेयं चानूच्ये. ऋचः प्राचीनातानाः सामानि तिरश्ची-
नवाया यज्जुष्यतीकाशा यश आस्तरणं श्रीरूपबर्हणं; सविता च
ते बृहस्पतिश्च पूर्वो पादौ धारयतां; वायुश्च पूषा चापरौ मित्राव-
रुणौ शीर्षण्ये अश्विनावनूच्ये इत्यथैनमेतामासंदीमारोहयेद्भवस्त्वा

गायत्रेण छंदसा त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्ना रोहंतु; तानन्वारोह साम्राज्याय. रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा पंचदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना रोहंतु तानन्वारोह भौज्याय. आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्ना रोहंतु तानन्वारोह स्वाराज्याय. विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसैकविंशेन स्तोमेन वैराज्येन साम्ना रोहंतु तानन्वारोह वैराज्याय. मरुतश्च त्वांगिरसश्च देवा अतिछंदसा छंदसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्ना रोहंतु तानन्वारोह पारमेष्ठ्याय. साध्याश्च त्वाप्याश्च देवाः पाङ्क्तेन छंदसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्रेण साम्ना रोहंतु तानन्वारोह राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहेत्येतामासंदीमारोहयेत्तमेतस्यामासंधामासीनं राजकर्तारो ब्रूयुर्न वा अनभ्युक्लुष्टः क्षत्रियो वीर्यं कर्तुमर्हत्यभ्येनमुत्क्रोशमेति तथेति तं राजकर्तारो अभ्युत्क्रोशंतीमं जना अभ्युत्क्रोशत सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं राजानं राजपितरं. क्षत्रमजनि क्षत्रियो ऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि विश्वामत्ताऽजन्यमित्राणां हंताऽजनिब्राह्मणानां गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति तमभ्युक्लुष्टमेवाविदभिषेक्ष्यन्नेतयर्चा अभिमंत्रयेत ॥ १७ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्यास्त्वा साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाय सुक्रतुरिति तमेतस्यामासीनमेवावित्युरस्तात्तिष्ठन्मत्यङ्मुख औदुम्बर्यार्द्रया शाखया सपलाशया जातरूपमयेनच पवित्रेणातर्धयाभिषिचतीमा आपः शिवतमा इत्येतेन तृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः ॥ १८ ॥

प्राच्यां त्वा दिशि वसवो देवा षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभिषि-
चन्त्वेतेन च तृचैनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय-
दक्षिणस्यां त्वा दिशि रुद्रा देवा षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभि-
षिचन्त्वेतेन च तृचैनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भौज्याय. प्रतीच्यां
त्वा दिश्य. दित्या देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभिषिचन्त्वेतेन
च तृचैनैतेन च यजुषैत. भिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्यायोदीच्यां त्वा दि-
शि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभिषिचन्त्वेतेन च तृचैनैतेन
च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्यायोर्ध्यायां त्वा दिशि मरुतश्चामि-
रसश्च देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभिषिचन्त्वेतेन च तृचैनैतेन
च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः पारमेष्ठ्यायास्यां त्वा ध्रुवायां मध्यमायां
प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्याश्च देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभि-
रभिषिचन्त्वेतेन च तृचैनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः राज्याय
माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजापत्यो
भवति स एतेन द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः सर्वां त्रिती-
र्बयति सर्वान् लोकान्विदति सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यप्रतिष्ठां पर-
मतां गच्छति साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं
राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यं जित्वाऽस्मिन्लोके स्वयंभूः स्वराज्य-
मृतो ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वा ऽमृतः संभवति यमेते-
न द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वा ऽभिषिचति ॥ १९ ॥

इंद्रियं वा एतदस्मिन् लोके यदधि यदध्ना ऽभिषिचति इंद्रिय-
मेवास्मिन्स्तदधाति. रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु
यन्मध्वाभिषिचति रसमेवास्मिन्स्तदधाति. तेजो वा एतत्पशूनां
यद् घृतं यद् घृतेनाभिषिचति तेज एवास्मिन्स्तदधात्यमृतं
वा एतदस्मिन् लोके यदापो यदद्विराभिषिचत्यमृतत्वमे-

वास्मिस्तद्धाति. सोऽभिषिक्तोऽभिषेक्त्वे ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यात्सहस्रं दद्यात्क्षेत्रं चतुष्पादद्यादद्याप्याहुरसंख्यातमेवापरिमितं दद्यादपरिमितो वै क्षत्रियोऽपरिमितस्यावरुध्या इत्यथास्मै सुराकंसं हस्त आदधाति. स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोमधारया इंद्राय पातवे सुत इति; तां पिबेद्यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिद्रोऽपिबच्छचीभिः इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामि. अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पातये तृपा व्यश्रुही मदमिति यो ह वाव सोमपीथः सुरायां प्रविष्टः सहैव तेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य भक्षितो भवति न सुरा तां पीत्वाऽभिमंत्रयेतापाम सोमं शन्नो भवेति तद्यथैवादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं शिवमुपसृशत्याविस्त्रस एवं हैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरा वा सोमो वा अन्यद्वात्राद्यं सुखं शिवमुपसृशत्याविस्त्रसः ॥ २० ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच. तस्मादु जनमेजयः पारिक्षितः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मध्येनेजे, तदेवाभियज्ञगाथा गीयते. आसंदीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्त्रजं, अश्वं बबन्ध सारंगं देवेभ्यो जनमेजय इत्येतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवन्नो भार्गवः शार्यातं मानवमभिषिषेच. तस्मादु शार्यातो मानवः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मध्येनेजे. देवानां हापि सत्रे गृहपतिरक्षितेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण सोमशुष्मा वाजरत्नायनः शतानीकं सात्राजितमभिषिषेच. तस्मादु शतानीकः सात्राजितः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन

च मेध्येनेज्ज. एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदाबा-
ष्टयमभिषिषिचतुस्तस्माद्वाष्टयः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्प-
रीयायाश्वेन च मेध्येनेज्ज एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण
पर्वतनारदौ युधांश्रौष्ट्रिमौघसैन्यमभिषिषिचतुस्तस्माद् युधां-
श्रौष्ट्रिरौघसैन्यः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन
च मेध्येनेज्ज. एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण कश्यपो विश्वक-
र्माणं भौवनमभिषिषेच. तस्माद् विश्वकर्मा भौवनः समंतं
सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे. भूमिर्ह जगन्वि-
त्युदाहरति. न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मान् भौवन
मां दिदासिथ; निमंक्ष्ये उहं सलिलस्य मध्ये मोषस्त एष
कश्यपायास संगर इत्येतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः
सुदासं पैजवनमभिषिषेच. तस्माद् सुदाः पैजवनः समंतं सर्वतः
पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेज्ज. एतेन ह वा ऐंद्रेण
महाभिषेकेण संवर्त आगिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषिषेच. तस्मा-
द् मरुत्त आविक्षितः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च
मेध्येनेजे. तदप्येष श्लोको अभिगीतो, मरुतः परिवेष्टारो मरु-
त्तस्यावसन् गृहे आविक्षितस्य कामप्रेर्विज्ञे देवाः सभासद्
इति ॥ २१ ॥

एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेणोदमय आत्रेयोंगमभिषिषेच.
तस्मादंगमः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे.
स होवाचालोपांगो दशनागसहस्राणि दशदासीसहस्राणि ददामि
वे ब्राह्मणोप मा अस्मिन् यज्ञे ऋयस्वेति तदप्येते श्लोका अभिगीताः
याभिर्गोभिर्दमयं प्रियमेधा अयाजयन्ः द्वे द्वे सहस्रे बह्वानामात्रेयो
मभ्यतो ददात्. अष्टाशीति सहस्राणि श्वेतान्वैरोचनो हयान्; प्रष्टी-

निश्चृत्य प्रायच्छद्यजमाने पुरोहिते- देशादेशात्समोऽब्धानां सर्वासा-
माढ्यदुहितृणां; दशाददात्सहस्राण्यात्रेयो निष्ककंठ्यः. दशनागस-
हस्राणि दत्वात्रेयो वचलुके; श्रातः पारिकुटान्मैप्सदानेनांगस्य
ब्राह्मणः. शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति स्मेव प्रताम्यति; सहस्रं
तुभ्यमित्युक्त्वा प्राणान्स्म प्रतिपद्यत इति ॥ २२ ॥

एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमामामतेयो भरतं दीर्घ्यं-
तिमभिषिषेच. तस्मादु भरतो दीर्घ्यतिः समंतं सर्वतः पृथिवीं
जयन्परीयायाश्चैरुच मेध्यैरीजे तदप्येते श्लोका अभिगीताः हिर-
ण्येन परीवृत्तान्कृष्णान् शुक्लदतो मृगान्; मण्यारे भरतो ददाच्छतं
बद्धानि सप्तच. भरतस्यैष दीर्घ्यतेरग्निः साचिगुणे चितः; यस्मि-
न्सहस्रं ब्राह्मणा बह्वशो गावि भेजिरे. अष्टासप्ततिं भरतो
दीर्घ्यतिर्यमुनामनु; गंगायां वृत्रघ्ने बध्नात्यंचपंचाशतं हयान्. त्रयस्त्रि-
शच्छतं राजाऽश्वान् बध्वाय मेध्यान्; दीर्घ्यतिरत्यगाद्राज्ञो मायां मा-
यावन्तरः. महा कर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः; दिवं मर्त्यं इव हस्ता-
भ्यां नोदापुः पंच मानवा इत्येतं ह वा ऐंद्रं महाभिषेकं बृहदुक्थ
ऋषिर्दुर्मुखाय पांचालाय प्रोवाच. तस्मादु दुर्मुखः पांचालोऽराज्ञां
सन्विद्यया समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायैतं ह वा ऐंद्रं महा-
भिषेकं वासिष्ठः सात्यहव्योऽत्यरातये जानंतपये प्रोवाच. तस्मा-
दत्यरातिर्जानंतपिरराज्ञा सन्विद्यया समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्प-
रीयाय. स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्यो जैषीर्वै समंतं सर्वतः
पृथिवीं महन्मा गमयेति स होवाचात्यरातिर्जानंतपिर्यदा ब्राह्मणोत्त-
रकुरून् जयेयमथ त्वमु हैव पृथिव्यै राजा स्याः सेनापतिरेव ते ऽहं
स्यामिति स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्यो देवक्षेत्रं वै तन्न
वैतन्मर्त्या जेतुमहंत्यद्रुक्षो वै म आऽतः इदं दद इति ततो हात्य-

रातिं जानंतपिमात्तवीर्यं निःशुक्रमभिन्नतपनः शुष्मिणः शैव्यो
राजा जघान. तस्मादेवंविदुषे ब्राम्हणायैवंचक्रुषे न क्षत्रियो द्रुह्ये-
न्नेद्राष्ट्रादव पथेयन्नेदामप्राणो जहदिति जहदिति ॥ २३ ॥ इत्यै-
तरेयब्राम्हणे अष्टमर्षचिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः पुरोधया एव न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा
अन्नमदंति. तस्माद्राजा उयक्षमाणो ब्राम्हणं पुरोदधीत. देवा मे
अन्नमदन्नित्यमीन्वा एष स्वर्ग्यान् राजोत्थरते यत्पुरोहितं. तस्य पुरो-
हित एवाहवनीयो भवति, जाया गार्हपत्यः, पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः, स
यत्पुरोहिताय करोत्याहवनीय एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति
गार्हपत्य एव तज्जुहोत्यथ यत्पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन एव
तज्जुहोति. त एनं शांततनवो अभिहुता अभिप्रीताः स्वर्गं लोकम-
भिवहंति क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विशं च. त एवैनमशांततनवो
अभिहुता अनभिप्रीताः स्वर्गाल्लोकान्नुदंते क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च
विशश्चाभिर्वा एष वैश्वानरः पंचमेनिर्धत्तुरोहितस्तस्य वाच्यैका-
मेनिर्भवति पादयोरेका त्वच्येका हृदय एकोपस्थ एका ताभिर्ज्वलं-
तीभिर्दीप्यमानाभिरुपोदेति राजानं. स यदाह क भगवो वात्सीस्तृ-
ष्णान्यस्मा आहरतेति तेनास्य तां शमयति या अस्य वाचि मेनि-
र्भवत्यथ यदस्मा उदक्रमानयंति पादं तेनास्य तां शमयति या
अस्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ यदेनमलंकुर्वति, तेनास्य तां शमयति या
अस्य त्वचि मेनिर्भवत्यथ यदेनं तर्पयंति तेनास्य तां शमयति या
अस्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्यानारुह्यो वेश्मसु वसति तेनास्य
तां शमयति या अस्योपस्थे मेनिर्भवति. स एनं शांततनुरभिहुत
अभिप्रीतः स्वर्गं लोकमभिवहति क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विशं

२१२ ऐतरेयब्राह्मणे अष्टमपंचिका. २४, २५, २६.

स एवैनमंशाततनुरनभिहुतो ऽनभिमीतः स्वर्गाल्लोकानुदवे
क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विशश्च ॥ २४ ॥

अभिर्वा एष वैश्वानरः पंचमेनिर्यसुरोहितस्ताभी राजानं परि-
गृह्य तिष्ठति समुद्र इव भूमिमग्नवमार्यस्य राष्ट्रं भवति. नैनं
पुरायुषः प्राणो जहात्याजरसं जीवति सर्वमायुरेति न पुनर्भियते
यस्यैवंविदान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः क्षत्रेण क्षत्रं जयति
बलेन बलमश्नुते यस्यैवंविदान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहित-
स्तस्मै विशः संजानते संमुखा एकमनसो यस्यैवंविदान् ब्राह्मणो
राष्ट्रगोपः पुरोहितः ॥ २५ ॥

तदप्येतदृषिणोक्तं. स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण
तस्यावभिवीर्येणेति सपत्न्या वै द्विषंतो भ्रातृव्या जन्यानि तानेव
तच्छुष्मेण वीर्येणाधितीष्ठति; बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति बृह-
स्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितस्तमन्वन्त्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिता बृह-
स्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति यदाह पुरोहितं यः सुभृतं विभर्तीत्येव
तदाह वल्गूयति वंदते पूर्वभाजमित्यपचितिमेवास्मा एतदाह
स इक्षीति सुधित ओकसि स्व इति गृहा वा ओकःस्वेष्वेव तद्गृ-
हेषु सुहितो वसति. तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीमित्यन्नं वा
इळान्नमेवास्मा एतदूर्जस्वच्छश्चद्रवति. तस्मै विशः स्वयमेवान-
मत इति राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राण्येवैनं तत्स्वयमुपनमंति यस्मिन्ब-
द्धा राजनिपूर्व एतीति पुरोहितमेवैतदाह. अपतीतो जयति सं धनानीति
राष्ट्राणि वै धनानि तान्यपतीतो जयति. प्रतिजन्यान्युत या सजन्येति
सपत्न्या वै द्विषंतो भ्रातृव्या जन्यानि तानपतीतो जयति. अवस्यवे यो
वरिवः कृणोति इति यदाहावसीयसे यो ऽवसीयः करोतीत्येव

तदाह. ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवा इति पुरोहितमेवैतदभि-
वदति ॥ २६ ॥

यो ह वै त्रीनुरोहितांस्त्रीन् पुरोधातृत्वेदस ब्राह्मणः पुरोहितः
स वदेत पुरोधाया. अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता; वायुर्वाव
पुरोहितोऽंतरिक्षं पुरोधातादित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधातैष ह
वै पुरोहितो य एवं वेदाथ सति रोहितो य एवं न वेद. तस्य
राजा मित्रं भवति द्विषन्तमपबाधते यस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणो राष्ट्र-
गोपः पुरोहितः क्षत्रेण क्षत्रं जयति. बलेन बलमश्रुते यस्यैवं-
विद्वान्ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विशः संजानते संमुखा
एकमनसो यस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितो. भूर्भुवः
स्वरोममोऽहमस्मि स त्वं स त्वमस्यमोऽहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामा-
हमृक्त्वं तावेह संवहावहै पुराण्यस्मान्महाभयात् तनूरसि, तन्वं मे
पाहि. या ओषधीः सोमराज्ञीर्बन्धीः शतविचक्षणाः; ता मद्यमस्मि-
न्नासनेऽछिद्रं शर्म यच्छत. या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवी-
मनु; ता मद्यमस्मिन्नासनेऽछिद्रं शर्म यच्छत. अस्मिन्नाष्ट्रे श्रियमावेश-
याम्यतो देवाः प्रतिपश्याम्यापः; दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्र
इन्द्रियं दधामि; सव्यं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं वर्धयामि.
पूर्वमन्यमपरमन्यं पादावनेनिजे देवा राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्याव-
रुध्यै. आपः पादावनेजनिर्द्विषन्तं निर्दहन्तु मे ॥ २७ ॥

अथातो ब्रह्मणः परिमरो. यो ह वै ब्रह्मणः परिमरं वेद
पर्येनं द्विषन्तो भ्रातृव्याः परिसपत्ना म्रियन्ते. यं वै ब्रह्म योऽयं
पवते तमेताः पंचदेवताः परिम्रियन्ते विद्युद्दीष्टश्चंद्रमा आदित्यो-
ऽग्निर्विद्युद्वै विद्युत्यवृष्टिमनुप्रविशति सांतर्धीयते. तान्न निर्जानन्ति
यदा वै म्रियन्ते उथांतर्धीयतेऽथैनं न निर्जानन्ति. स ब्रूयाद्विद्युतो

मरणे द्विषन्मे म्रियतां सोऽंतर्धीयतां तं मा निर्ज्ञासिषुरिति क्षिप्रं
 हैवेनं न निर्जानंति. वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चंद्रमसमनुप्रविशति सांतर्धीयते
 तन्न निर्जानंति यदा वै म्रियते उथांतर्धीयते उथैनं न निर्जानंति.
 स ब्रूयादृष्टेर्मरणे द्विषन्मे म्रियतां सोऽंतर्धीयतां तं मा निर्ज्ञासिषु-
 रिति क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानंति. चंद्रमा वा अमावास्यायामादित्य-
 मनुप्रविशति सोऽंतर्धीयते तन्न निर्जानंति. यदा वै म्रियते उथांत-
 र्धीयते उथैनं न निर्जानंति स ब्रूयाच्चंद्रमसो मरणे द्विषन्मे म्रियतां
 सोऽंतर्धीयतां तं मा निर्ज्ञासिषुरिति क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानंत्यादित्यो
 वा अस्तं यन्नभिमनुप्रविशति. सोऽंतर्धीयते तन्न निर्जानंति यदा वै
 म्रियते उथांतर्धीयते उथैनं न निर्जानंति. स ब्रूयादादित्यस्य मरणे
 द्विषन्मे म्रियतां सोऽंतर्धीयतां तं मा निर्ज्ञासिषुरिति क्षिप्रं हैवेनं
 न निर्जानंत्यभिर्वा उद्धान्वायुमनुप्रविशति. सोऽंतर्धीयते तन्न
 निर्जानंति. यदा वै म्रियते उथांतर्धीयते उथैनं न निर्जानंति
 स ब्रूयादमेर्मरणे द्विषन्मे म्रियतां सोऽंतर्धीयतां तं मा निर्ज्ञासिषु-
 रिति क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानंति. ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायंते
 वायोरभिर्जायते प्राणास्त्रि बलान्मथ्यमानोऽधिजायते. तं दृष्ट्वा ब्रूया-
 दभिर्जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ्
 प्रजिध्यत्यमेर्वा आदित्यो जायते. तं दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायतां मा
 मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिध्य-
 त्यादित्याद्वै चंद्रमा जायते. तं दृष्ट्वा ब्रूयाच्चंद्रमा जायतां मा मे
 द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिध्यति
 चंद्रमसो वै वृष्टिर्जायते तां दृष्ट्वा ब्रूयाद्वृष्टिर्जायतां मा मे द्विषन्
 जन्यत एव पराङ् प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिध्यति वृष्टेर्वै
 विद्युज्जायते तां दृष्ट्वा ब्रूयाद्विद्युज्जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव

पराङ् प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिध्यति. स एष ब्रह्मणः
परिमरस्तमेतं ब्रह्मणः परिमरं मैत्रेयः कौषारवः सुत्वने कैरिशये
भार्गायणाय राज्ञे प्रोवाच. तं ह पंच राजानः परिमन्नुस्ततः
सुत्वा महज्जगाम. तस्य व्रतं न द्विषतः पूर्वं उपविशेद्यदि तिष्ठंतं
मन्येत तिष्ठेतैव न द्विषतः पूर्वं संविशेद्यद्यासीनं मन्येतासीतै-
व न द्विषतः पूर्वं प्रस्वप्याद्यदि जाग्रतं मन्येत जाग्रियोदेवापि
ह यद्यस्याश्म मूर्धा द्विषन् भवति क्षिप्रं हैवैनं स्तृणुते
स्तृणुते॥२८॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे अष्टमपंचिकायां पंचमोऽध्यायः॥५॥
इत्यष्टमपंचिका समाप्ता शुभं भवतु ॥

CORRIGENDA.

Page	line	read	instead of
६१	7	संपद्यते	सं पद्यते
६२	5	पापिष्ठो	पापिष्ठो
६३	3	वैछंस्तं	वै छंस्तं
"	5	वाव न	वा वन
"	10	एव स्वापयो	इव स्वपयो
"	18	किंचनास्तुतं	किंचना स्तुतं
६५	11	निवित्ता	निविता
"	23	पाशादि	पाशानि
६६	23	पृष्ठं	पृष्ठं
६७	3,11	वावाता	वा वाता
"	13	अर्धात्तिष्ठं	अर्धास्तिष्ठं
६८	2	सामोपा°	सामोया°
६९	16	भूयोर्धाद°	भूयोर्ध्वाद°
७०	24	शक्नोत्	शक्नो
७१	9,10	सत्तत्र°	स तत्र
"	23	उपरिष्ठाद	उपरिष्ठाद
७२	9	°तेवासास्	°ते वासास्
"	24	°नानामु°	नाना मु°

Page	line	read	instead of
७३	10	प्रतिष्ठाया	प्रतिष्ठा या
"	20	°सुषु°	°सुषु°
७४	2	अपश्यन्नकृतं	अपश्यं न कृतं
"	9	°पतत्तमे°	°पततमे°
"	24	वास्तुह°	वा स्तुह°
७६	5	°देवाजु°	°देवा जु°
"	10	समानोदर्या	समानोदर्याः
७७	6	°रोजसा	राजसा
७८	3	°नुमैत्	नु म्रैत्
८०	8	°गच्छन्नक°	°गच्छन्नक°
८१	9	यदाभ्येत्य	यदाभ्यत्य
"	24	इष्टावांतमे°	इष्टावां तमे
८२	9	देवता	देवतो
"	10	°सथ्येऽहन्य°	सथ्येह न्य°
"	19	वा मे.द° वा मा वृ°	वामेद° वामावृ°
८४	24	एह्यू	ह्यू
८६	24	°विहतासु	विहतासु
८७	7	°यंते	यंते
८९	13	अपिशर्वराणां	अपि शर्वराणा°
"	17	यज्ञेऽभिरूपं	यज्ञेभिरूपं
९०	8,9	अतिशंसति	अति शंसति
"	15	इद	इदं.
"	18	यो न	योन

Page	line	read	instead of
९०	20	गृहपतिः	गृहपातः
९१	18	अश्वतरीरथ°	अश्वतरी रथ°
"	19	उषस्याग°	उषस्यग°
९२	10	अतिशस्यो	अति शस्यो
"	16	सयोनित्राय	स योनित्राय
"	18	अहर्वै	अहव
९३	3	देवी मृ° न यारोषाति न	देवीमृ° नयारोषातन
"	16	वीरवान्वयं	वीर°
"	17	अति य°	अतिय°
"	18	ऽतीव वा°	ऽतीववा°
९४	16,20	अहःश	अहश
"	21	समृद्धं	समृद्ध
९५	23	अतिरात्रो वा	अतिरात्रो उवा.
९६	9	षळहेन यं°	षळहेनयं°
"	12	वै वर्तम°	वैवर्तम°
९७	17	यथा लु°	यथालु°
१००	4	समष्ट्यै	समष्ट्यै
१०१	2	भुञ्जते अथ	भुञ्जतेथ
१०३	2	हतपा°	हत पा°
१०४	16	सन्न्युप्य	स न्युप्य
१०५	8	उषानसाव°	उषान साव°
"	20-21	पृष्ठानि	पृष्ठानि
१०८	12	वस्यति	वनस्पति

Page	line	read	instead of
१०८	20	पृष्ठं	पृष्ठं
१०९	13	शंसयत्	संशयत्
११२	6	एवं	एतं
११८	9	यथायथम्°	यथा यथ°
१२३	16	शतिनीभिर°	शतिनीभिर°
,,	23	बृहत	बृहत
१२५	9	ऐभि°	एभि°
१३२	20	चतुर्हो°	चातुर्हो°
१३८	2	अनेनसम्	अनेन सम्
१३८	3	अप स	अपस
१४४	5,6	अनुवष°	अनु वष
१५१	10	° वेदिष्ठे °	° वेदिष्ठे °
१५२	23	अमिष्टोमे	अमिष्टोमो
१५७	4	क्षत्रं	क्षेत्रं
१६१	10	नाराशंसं	नागशंसं
१६२	23-24	सह	स ह
१६३	1	सह	स ह
१६७	5	तपत्तां	तपत्ता
१६९	20	° नेतुरर्धं चैव वै°	° नेतु अर्धं च वै°
१७५	22	प्रातरस्नातो	प्रातस्स्नातो
१७७	16	संभेदाच्छा°	संभेदा छा°
१७७	18	अवन्तरेणानो	अवन्तरेणा नो
१७९	15,17,20,	न्वस्य	न्वस्य

Page	line	read	instead of
१८१	8	ब्रह्म	ब्रह्म
१८२	14	सस्वाहाका°	स स्वाहाका°
१८४	17	क्षत्रस्य तैः	क्षत्रस्य तं
१८८	10	सह यज°	स ह यज°
१८९	15	ब्रह्मबन्धवेन	ब्रह्मबन्धवेन
१९०	4	चमसान् न्यु°	चमसा न्यु°
१९५	12	प्रतिष्ठयांततः	प्रतिष्ठयां ततः
१९७	20	ब्रह्मक्षत्रे	ब्रह्म क्षत्रे
१९८	12	तान्येव°	न्येव°
२०२	12, 13	अभ्युक्क्रोशत	अभ्युदक्रोशत
२१०	11	गा विभेजिरे	गावि भे°
२१३	5	स तिरोहितो	सति रोहितो
२१५		अश्ममूर्धा	अश्म मूर्धा

On page १८१, line 12-15 and १८९, line 3, is the reading यत्त्रैतांश्चमसान् doubtful. I have adopted it upon the authority of one manuscript only. The two others (as well as Sâyana) read यत्त्रैतांश्चम° (*yatra etāms' chamasān*). But it is open to objection. For there is nothing in the preceding to which the demonstrative *etāms'* might be referred. The rare word *traita* (see my note on page 490 of the translation) appears to have been very early misunderstood.

The list of small errors in the text is, notwithstanding the great pains I took in correcting, greater than I expected. Those who use the text are requested to correct their copies according to this list. In the three forms, from page 61-96

the stopping is not quite correct. I had first followed the stopping of one of my manuscripts, but afterwards abandoned it. The first 60 pages have been reprinted, and the principle of stopping carried out in the latter part (from 97-215) been adopted. In a second edition it will be easy to make all uniform and quite correct. If any doubt should arise, the translation will give help.

---

*Place for the
Wife of the Sacrificer*

THE AGNISHTOMA

**THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
GRADUATE LIBRARY**

DATE DUE

~~SEP 28~~

~~SEP 09 1975~~

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 02792 4235

**DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARD**

